

A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban

(A Bibó István Szakkollégium
1991. március 9–10-i
konferenciájának előadásai és vitája)

1991. március 9–10-én „nagy érdeklődéssel kísért tudományos konferenciát rendezett a Bibó István Szakkollégium a Kossuth Klubban. Neves társadalomtudósok fejtették ki véleményüket arról, hogy hol is a polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban” – írja a Népszabadság tudósítója a rendezvényről (1991. III. 11.). Bálint B. András a Magyar Nemzet vezércikkében úgy fogalmaz, hogy a vita „egyik alapvető gondolata az volt, hogy a polgári engedetlenség joga az egyént, illetőleg a kisebbséget védi a többségi elnyomással szemben” (1991. III. 12.). Payer Imre, a Kurír munkatársa kiemeli, hogy „bár a cím nyomán mindenkinek a taxisblokádnak jutott eszébe, bevezetőjében Bence György filozófus sietett kijelenteni: az előadások általánosabb síkon mutatják be a kérdést” (1991. III. 10.). Bence Györggyel – a konferencia és **A polgári engedetlenség jogfilozófiai alapjai** szekció nyitó előadójával – készített rövid interjút a TV-Híradó (1991. III. 9.), míg előadásának rövidített szövegét a Magyar Narancs közölte (1991. III. 21.).

A Beszélő egy egész oldalt szentelt arra, hogy Krokóvay Zsoltnak, a konferencia „egyik legszínvonalasabb” előadójának gondolatait idézze (1991. III. 16.). A tanácskozás első napján a Magyar Hírlap azzal lepte meg olvasóit, hogy Tamás Gáspár Miklós előadásának rövidített szövegét közölte, ezzel köszöntve a másfél napos tudományos ülés résztvevőit (1991. III. 9.). Krokóvay Zsolt és Tamás Gáspár Miklós előadásának ismertetésére a Népszabadság és a Kurír már említett írása is kitért. Utóbbi említést tesz még Ludassy Máriáról és Huoranszki Ferencről, akik „a morál és a politikai törvénykezés viszonyait elemezték történelmi távlatokban”. A második szekció – **Engedetlenségi mozgalmak és ideológiájuk** – előadásairól és érdekes vitájáról e kötetben olvashat először a Tisztelt Olvasó, bár a TV-nézők a március 10-i Napzárta adásában hallhatták már ebből a szekcióból Bozóki Andrást. Ő, Huoranszki Ferenc és Györgyi Kálmán volt ugyanis a vendége az ülésszak kapcsán megrendezett stúdióbeszélgetésnek, ahol a szociológus-politológus, a filozófus és a büntetőjogász fejtette ki véleményét a polgári engedetlenségről.

A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban

Twins Konferencia-Füzetek

2.

Sorozatszerkesztő: Ambrus János

Szerkesztő: Lenkei Júlia

A T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. és a

Bibó István Szakkollégium kiadványa

Összeállította: Csapody Tamás

A kötet az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült

A címlapon *Taxisok demonstrációja Budapesten*, 1990. október 26.

(MTI Fotó — Rózsahegyi Tibor)

© T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

Kiadta a T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

A kiadásért a Kft. ügyvezető igazgatója felel

Műszaki szerkesztő: Nyiri András

Nyomdai munkálatok: Magyar Rádió Házinyomdája

Felelős vezető: Oláh György

Készült 1000 példányban

ISBN 963 7977 05 8

ISSN 0866-0298

A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban

(A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i
konferenciájának előadásai és vitája)

T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.
Budapest, 1991

Tartalom

A polgári engedetlenség jogfilozófiai alapjai	7
<i>Bence György: Polgári engedetlenség középhullámon</i>	9
<i>Krokóvay Zsolt: A polgári engedetlenség erénye</i>	15
<i>Tamás Gáspár Miklós: A polgári engedetlenség</i> a nyilvánosság korában	26
<i>Ludassy Mária: A polgári engedetlenség előtörténetéből</i>	30
<i>Huoranszki Ferenc: Politikai kötelezettség és polgári engedetlenség</i>	36
<i>Vita (Földesi Tamás, Ludassy Mária)</i>	44
 Engedetlenségi mozgalmak és ideológiájuk	 49
<i>Gáthy Vera: Erőszak nélküli polgári engedetlenség a függetlenségért</i>	51
<i>Szabó Máté: Állampolgári engedetlenség – elmélet és</i> gyakorlat az NSZK-ban	68
<i>Csapody Tamás: „Polgári” engedetlenség – magyar módra</i>	78
<i>Bozóki András: A polgári engedetlenség eszméje és gyakorlata</i>	92
<i>Felkai Gábor: Új társadalmi mozgalmak és polgári engedetlenség:</i> átok vagy áldás a képviseleti demokráciára?	101
<i>Vita (Bozóki András, Felkai Gábor, Szabó Máté, Ismeretlen</i> Hozzászóló, Szekfü András, Nagy Endre)	119
 A polgári engedetlenség jogász szemmel	 129
<i>Györgyi Kálmán: Dogmatikai megfontolások a polgári engedetlenség</i> büntetőjogi megítéléséről	131
<i>Halmi Gábor: Engedetlenség – morál – jog</i>	136
<i>Király Tibor: A polgári engedetlenség és a büntetőjog</i>	140
<i>Földesi Tamás: A polgári engedetlenség – az emberi jogok</i> „mostohatestvére”	143
<i>Varga Csaba: Polgári engedetlenség</i> Jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről	158

<i>Nagy Endre: Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs</i>	164
<i>Kukorelli István: A jogállamon innen és túl</i>	173
Vita (Krokovay Zsolt, Bogdán Tibor, Bence György, Szilágyi Péter, Tamás Gáspár Miklós, Merza József, Földesi Tamás, Király Tibor)	176

A polgári engedetlenség jogfilozófiai alapjai

Bence György

Polgári engedetlenség középhullámon*

Nem hiszem, hogy messze járok az igazságtól, ha feltételezem, hogy a konferencia rendezőinek a fuvarosok tavalyi akciójáról jutott eszébe a téma. A polgári engedetlenség kérdésköre persze sokkal szélesebb, semhogy ebből az egy esetből kiindulva át lehetne tekinteni. De Magyarországon nem is tudom, mikor került sor hasonló méretű, a politikai ellenállás jogosságának kérdését felvető megmozdulásra. Ezért úgy éreztem, hogy biztosan nem lehet megkerülni.

Csak azt nem tudtam, hogy mennyire menjek bele az ügy politikai elemzésébe, illetve milyen messzire menjek el azoknak a filozófiai elveknek a kifejtésében, amelyeket a hasonló esetek megítélésénél ajánlatos figyelembe venni.

Némi töprengés után azt a megoldást választottam, hogy megpróbálok középen maradni a gyakorlati politika – vagy ma már inkább a politikai kortörténet – és a tiszta filozófia között. Innen az előadás címe: „Polgári engedetlenség középhullámon.”

Nem fogom vizsgálni, hogy kinek volt igaza. A kormánynak vagy a taxisoknak? A szabad-demokratáknak vagy a Fórum híveinek? Még azt sem próbálom egyértelműen eldönteni, hogy a polgári engedetlenség szép tiszta esetével volt-e dolgunk októberben, vagy pedig valami gazdasági előnszerzés céljából elkövetett, tömeges törvénysértéssel?

Másfelől abba sem megyek bele, hogy általában véve milyen kötelességeink vannak az állammal szemben. Mindig engedelmeskednünk kell a törvényeknek? Vannak olyan körülmények, amelyek megengedhetővé, vagy egyenesen erkölcsi kötelességünkkel teszik, hogy ellenszegüljünk a kormány parancsainak?

Az olyasfajta köztes elmélkedéstől, amelyenre vállalkozni akarok, nem szabad túl sokat várni. Túl gyenge ahhoz, hogy segítségével pontosan eligazodjunk a gyakorlati politika útvesztőiben. Arra még kevésbé alkalmas, hogy magasabb elméleti szinten eldöntse a politikai élet végső kérdéseit. De azért talán nem is teljesen haszontalan.

Remélem, nem veszik szerénytelenségnek, ha szerény célkitűzésem megvilágítására egy olyan politikai filozófus szavait idézem, aki már-már élő klasszikusnak számít: „A polgári engedetlenség valamely elméletétől – írja John Rawls – nem szabad túl sokat várnunk, még akkor sem, ha az illető elmélet a sajátos körülményekhez van szabva. Nyilván szóba sem jöhet, hogy olyan elveket adjunk, amelyek segítségével nyomban döntésre lehet jutni az elének kerülő esetekben. Egy használható elmélet inkább csak a perspektívát határozza meg, amelyből a polgári engedetlenség problémáját megközelíthetjük; megadja a figyelembe veendő szempontokat és segít meghatározni

* Rövidített változata megjelent a *Magyar Narancs* 1991. III. 21-i számában.

a súlyukat. S ha utólag mérlegelve azt találjuk, hogy az elmélet hatására világosabban láttuk a dolgokat és különféle, alaposan megfontolt ítéleteink jobban összhangba kerültek egymással, akkor érdemes volt foglalkoznunk vele.”¹

Magyarországon a politika tudományos irodalmából és egyetemi oktatásából hiányoznak ezek a köztes jellegű, mérsékelt igényű elméletek, amelyek nem pótolják ugyan, de legalább megkönnyítik az önálló ítéletalkotást a gyakorlati politika dolgaiban. A múlt őszi válság idején mindenesetre nagyon jó lett volna, ha az újságírók, politikusok és politikai elemzők könyvben hozzáfértek volna ilyen elméletekhez.

A „taxisbloká” – hogy egyelőre én is ezt a semmire sem kötelező megnevezést használjam – mindenkit váratlanul ért. A radikálisabb reformokat követelő közgazdászok már vagy két évtizede ismételték ugyan, hogy elkerülhetetlen az összeomlás, ha sürgősen meg nem valósítják legújabb javaslatukat. Az ellenzéki politikusok és a vészharangot kongató politikai írók is régóta jósolgatták, hogy a nép most aztán kaszát, kapát ragad. Ki ne hallott volna a társadalomnak arról a bizonyos „tűrőképességéről”, „teherbíró képességéről”? De annyira senki sem gondolta komolyan, hogy megkérdezze magától, mit fog csinálni a társadalom, ha tényleg elfogy a türelme. Mit fog csinálni most, hogy a kasza kiment a divatból?

Egészen a múlt őszi meg is lehetett maradni az üres retorikánál. A két év óta tartó politikai átalakulás során alig került sor bármiféle komolyabb rendbontásra, a spontán tömegmegmozdulások ritkaságszámba mentek, politikai erőszak pedig szinte elő sem fordult. Ezért aztán, amikor valóban szembe kellett nézni valami ilyesmivel, és ráadásul teljesen szokatlan formában, először senki sem tudta mit kezdjen vele.

A kormány a blokádot törvénytelennek nyilvánította és azzal fenyegetődzött, hogy erőszakkal számolja fel. A legnagyobb ellenzéki párt vezetői pedig elhárították a kérdés jogi megítélését. Egy ilyen helyzetben – mondták – nincs értelme azzal foglalkozni, hogy törvényes-e, amit a taxisok csinálnak. Inkább azzal kéne törődni, hogy erőszak nélkül oldódjék meg a válság.²

Mindenki érezte, talán még a miniszterek egy része is, hogy a fuvarosok akcióját, jóllehet biztosan nem törvényes, azért csak úgy egyszerűen jogtalanoknak sem lehet nyilvánítani. De hát akkor micsoda? Sokféle címkével próbálkoztak: „tiltakozás”, „lázadás”, „tiltakozó mozgalom”. Alig telt el azonban három-négy nap, szinte általánossá vált a „polgári engedetlenség” megnevezés.

Újra megmutatkozott, hogy Magyarországon az élő politikai diskurzus szókincese gazdagabb, mint a politikai tudományé. Amikor meg lehet szólalni a politika nyelvén, az emberek hamar megtalálják a megfelelő szavakat, pedig nemigen volt szótárunk, tankönyvük hozzá. Így történt ez II. József idején, a cenzúra eltörlése után; így történt a reformkor kezdetén, s azóta is nemegyszer. Nem találtam semmi alapot arra az ön-, illetve inkább céhdicsérő állításra, amelyet egyik politikai tudósunk hangoztatott, hogy a „polgári engedetlenség” kifejezést „a politológusok hozták forgalomba”.³

De még ha így történt volna is, a tudósoktól elsősorban nem azt várjuk, hogy mindenféle kapós szavakat dobjanak be a köztudatba. Hanem azt a

bizonyos „perspektívát”, amiről Rawls beszél. Azokat a „szempontokat”, amelyeket követve képesek vagyunk „összhangba hozni” különféle, önmagukban talán megfontolt, de egymásnak ellentmondó „ítéleteinket”.

Márpedig a tudós politikai elemzők, amint leküzdötték első zavarukat, visszatértek a jól bevált gyakorlathoz, s a lehető legáltalánosabb kérdésekről kezdtek a napilapokban disszertálni. Csak úgy röpködtek az „új paradigmák”, a „szűk rétegérdekeken túlmutató jelentések”, a „legitimáció” különféle értelmezései.⁴ De arról, hogy miben különbözik a polgári engedetlenség a politikai tiltakozás egyéb formáitól, nem sokat tudtak mondani. Olyanok is akadtak, köztük hivatásos alkotmányjogász, akik az ellenállási joggal (jus resistendi) hozakodtak elő.⁵ Igazából csak két tudós volt, aki hasznos szempontokat vetett fel. Az egyik, Varga Csaba azonban – megítélésem szerint – egy kissé elfogultan alkalmazta egyébként igen érdekes szempontjait az adott esetre, s ezzel alighanem lerontotta a hatásukat.⁶ A legtanulságosabb Komoróczy Géza hozzászólása volt, aki viszont nem a politika tudósa.⁷

Nem csoda hát, ha több, mint két hónappal az események után, még mindig így sóhajtott föl egy interjúban Papp Zsolt: „Jó volna, ha egyszer már erről – mármint a polgári engedetlenségről – a pártok szakértői és a semleges szakértők is elmondanák a véleményüket.”⁸ Nos, talán most itt az alkalom, remélem nem fogjuk elszalasztani.

De tulajdonképpen miféle véleményt kellene mondanunk? Talán valami definícióra van szükség?

Ez az egyik lehetséges megközelítés. Az imént idézett John Rawls például definícióval kezdi. Kissé szabad fordításban így hangzik: „A polgári engedetlenség a törvénnyel ellentétes, nyilvános, erőszakmentes, lelkiismereti okból fakadó, ám politikai cselekedet, amelyre rendszerint avégett kerül sor, hogy változásokat idézzenek elő a törvényekben vagy a kormány politikájában.”⁹

Ám ha ebből a definícióból indulnánk ki, akkor eleve kirekesztenénk a magyar fuvarosok – micsodáját is? – blokádját. Törvénnyel ellentétes? Biztosan. Nyilvános? Nem is lehetett volna nyilvánosabb. Politikai? Alighanem. Meg akarták változtatni a kormány politikáját? Persze. De hogy „lelkiismereti okból” fakadt volna, azt nemigen mondhatjuk el.

S az akció erőszakmentes volta is több mint kétséges. Varga Csaba és Papp Zsolt kimutatta, hogy a taxisok választhattak volna más cselekvési formát. Talán nem ennyire hatásosat, de azért még mindig elég hatásosat, és egyben olyant, amely kevésbé lett volna erőszakos.

Persze lehet más definíciót csinálni. Módosíthatjuk a definíció egyes elemeit. De amíg a definíció pontos marad, addig biztosan kimarad belőle néhány klasszikus eset, amelyiket hagyományosan polgári engedetlenségnek szoktunk nevezni.

Thoreau például nem is politikai engedetlenség gyanánt tagadta meg az adófizetést. Inkább – nem találok hirtelen jobb fordítást – lelkiismereti parancsmegtagadó volt, akinek elsősorban az a fontos, hogy az ő keze tiszta maradjon. Hiszen csak később, utólag hozta nyilvánosságra, hogy mit csinált és miért. És tulajdonképpen Gandhi esete sem volt olyan egyszerű, az sem fér bele egy pontos és más esetekre is könnyen alkalmazható definícióba.

Az ő céljai túlmentek a kormány politikájának vagy a törvényeknek a megváltoztatásán. Igazából forradalmár volt, csak a maga erőszakmentes filozófiájának szellemében.

Ezért definíciók felállítása helyett egy másféle eljárást választok. Amivel egy pillanatra sem akarom azt a látszatot kelteni, hogy előadásom különösebb eredetiségre tartana igényt. Csupán megpróbálom a mi céljainkra csoportosítani és aránylag tömören előadni azokat a gondolatokat, amelyeket a kérdés amerikai irodalmában találtam.¹⁰

Az első lépés az lesz, hogy a liberális demokrácia körülményeire szűkítem le a vizsgálódás körét. Majd ezen belül egy skálát állapítok meg. A skála két szélső tartománya olyan jelenségeket foglal magában, amelyek – a szokásos szóhasználat szerint – biztosan nem tekinthetők polgári engedetlenségnek. S a kettő között sem egy jól meghatározott pontot fogok kijelölni, hanem inkább egy szakaszt, amelynek a határa elmosódott.

Persze mindjárt maga a leszűkítés sokféle ellenvetésre ad alkalmat. Csak a két legfontosabbra térek ki.

Egyrészt bizonyára sokan kétségbe vonják, hogy Magyarországon működő liberális demokráciával volna dolgunk. A kérdés diszkusziója túl messzire vezet. Ezért egyszerűen feltételezem az igenlő választ.

Másrészt sokan, éppen azok közül, akik elfogadják a feltételezést, kétségbe vonják majd, hogy egy működő liberális demokrácia körülményei között megengedhető volna, egyáltalán gyakran előfordulna polgári engedetlenség.

Az utóbbi ellenvetés fölött már nem lehet elsiklani. A válság tetőpontján az országgyűlés elnöke, Szabad György kijelentette: „Amíg a véleménynyilvánítás ezen lehetőségei – az alkotmányos fórumok – fennállnak, semmi sem indokolja, hogy bárki olyan eszközöket vessen latba, amelyeket egy diktatúrával szemben szoktak alkalmazni.”¹¹

Kezdjük a könnyebb végén. Egy igazi, kemény diktatúrával szemben nincs értelme a polgári engedetlenségnek, s ezért nem is szoktak ilyen módszereket alkalmazni. Az engedetlenség a legsúlyosabb következményeket vonja maga után. A közönség talán nem is tudja meg, hogy mi volt az engedetlenkedők célja. S a kormányra, a diktátorra amúgy sem igen hat, hogy mit gondol a közönség. Ki hallott már polgári engedetlenségről Észak-Koreában? Gandhi sem sokra ment volna az erőszakmentes ellenállással, ha nem számol be róla a liberális angol sajtó.

A kelet-európai kommunista rezsimek utolsó huszonöt évében csak azért alkalmazhattak a polgári engedetlenséghez hasonló módszereket a nyíltan ellenzéki csoportok és mozgalmak, mert a diktatúra szorítása már lazult. Az ellenzéknek sikerült nyilvánosságot teremtenie akciói számára, egyik legfőbb cselekvési területe éppen e nyilvánosságnak a megteremtése volt. A diktatúra pedig érzékennyé vált a belső és külföldi közvélemény nyomására.

A legjobb híru demokráciában is sor kerül olyan politikai akciókra, egyebek között polgári engedetlenségre, amelyek kilépnek az „alkotmányos fórumok” keretei közül. Rendszeresen sor kerül ilyesmire, tehát ebben az értelemben szokásos, megszokott akciókról van szó, bár a formájuk néha

meglehetősen szokatlan. Ezt minden újságolvasó ember tudja, fölösleges példákat felsorakoztatni.

Ezek az akciók egy széles skálán helyezkednek el. A skála egyik végén a szélsőséges, az egész demokratikus rendszer felforgatására, sőt megdöntésére törekvő csoportok tevékenysége helyezkedik el. A skála másik végén pedig a szigorúan konvencionális politika, amely nemcsak nem törvénytelen, hanem a törvények által konstituált keretek között folyik. A választások, a parlamenti élet, a bíróságok igénybevétele politikai célra, az engedélyezett és fegyelmezetten lebonyolított tüntetések stb.

De a kettő között igen széles tér nyílik! Ide tartozik a színpadok mögötti, akár konspiratív, de nem illegális politizálás. Vagy gondoljunk a nyilvános, illegális, erőszakos, de nem az egész rendszer felforgatására irányuló akciókra. Például amikor a hajléktalanok tömegesen betörnek az üresen álló házakba és elfoglalják őket. Sokáig lehetne folytatni a sort. Bármilyen kombinációt agyalunk ki, alighanem mindegyikre találunk ténylegesen előforduló példát a liberális demokráciák politikai életében.

Ebbe a sávba esnek a polgári engedetlenség különböző esetei. A polgári engedetlenség minden fajtáját megkülönbözteti a többi törvénytörő politikai magatartástól az, amit erkölcsi komolyságnak neveznék. A polgári engedetlenség a törvény tudatos, mondhatni, megfontolt és kiszámított megsértése, amire súlyos erkölcsi okból kerül sor. Olyan köteleességek nevében hájgák át a törvény határait, amelyek adott esetben erősebbek, mint az állammal szembeni köteleességek. Olyan igazságtalanságok ellen tiltakoznak, melyeket akkor sem szabad eltérni, ha emiatt szembe kell fordulni a törvénnyel.

Ez az igazságtalanság lehet olyan természetű, hogy jóvátétele anyagi érdekében áll a tiltakozóknak. Az erkölcsi komolyság nem okvetlenül jelent teljes önzetlenséget. Egy anyagi létfeltételeitől megfosztott kisebbség engedetlenségi mozgalma erkölcsileg nem kevésbé komoly, mint egy politikai jogaitól megfosztott kisebbségé.

A polgári engedetlenség szerencsés esetben egyáltalán nem sérti vagy csak igen kis mértékben sérti mások jogait. Szélső esetben enyhe kényszert, akár erőszakkal való fenyegetést is hajlamosak vagyunk megengedni. Hogy hol húzzuk meg a határt, arra nem lehet általános mércét adni. Hogy mit engedünk meg és mit nem, az a sérelem nagyságán múlik. Tehát nem pusztán az élet gazdagságából és tudásunk szegényességéből fakad, hanem a dolog természetéből, hogy elmosódottak a polgári engedetlenség fogalmának határai.

Ami nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincsenek határok! Egyrészt semmilyen jogsérelem kiküszöbölése nem igazolhatja, hogy megsértjük mások emberi jogait. Másrészt – ne felejtjük el – egész gondolatmenetünk azon alapul, hogy egy működő liberális demokrácián belül kerül sor a polgári engedetlenségre. Tehát maguknak a sérelmeknek is vannak határai.

De miért ne lehetne elképzelni, hogy egy liberális demokrácia olyan jól működik, hogy nincs többé szükség polgári engedetlenségre? Hogy elvész a polgári engedetlenség sajátos erkölcsi komolysága? Hogy nincs többé okunk enyhébben megítélni, mint a másféle politikai törvénytörést? Erre már nem

tudok indokolt választ adni ebben az előadásban. Csupán jelezhetem, hogy meggyőződéseim szerint elvileg megvalósíthatatlan az ilyen ideális demokrácia.

Ha pedig így van, akkor szembe kell néznünk azzal a fogas kérdéssel, hogy jogos-e büntetni a valóban erkölcsileg komoly engedetlenséget. Másfelől viszont nem tartozik-e hozzá az engedetlenség erkölcsi komolyságához, hogy vállalni kell a büntetést. Erre azonban már nincs olyan egyszerű válaszom, amelyet egy mondatban megfogalmazhatnék.¹²

Jegyzetek

1. John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press: Cambridge, Mass. 1971, 364. old.
2. Kis János és Pető Iván nyilatkozata a *Magyar Hírlap*, 1990. október 27-i számában és a többi napilapban.
3. Ágh Attila, „Akcióban a társadalom”, in *Magyar Hírlap*, 1990. november 7. Szó szerint: „...a politológusok által forgalomba hozott *polgári engedetlenség* kifejezés napok alatt elterjedt az országban.”
4. Ha valaki utána akar járni, megtalálja a *Magyar Hírlap* következő számaiban: 1990. november 1., 7. és 9. Hadd ne írjam ki a neveket!
5. Megintcsak név nélkül: *Népszabadság*, 1990. november 6.; *Magyar Nemzet*, november 7.
6. Varga Csaba, „Törékeny jogállamiságunk”, *Magyar Nemzet*, 1990. november 13.; alig eltérő változatban: *Hírel*, 1990. 26. sz.
7. „Törvénytörő törvénytörés”, in *Magyar Nemzet*, 1991. január 10.
8. „Az elvek és a fogalmak tisztaságáról (Papp Zsolttal beszélget V. Bálint Éva)”, in *Magyar Hírlap*, 1991. január 5.
9. Rawls, uo.
10. Legfontosabb forrásaim a következők: Michael Walzer, *Obligations: Essays on Disobedience, War and Citizenship*, Harvard University Press: Cambridge, Mass. 1970. – Marshall Cohen, „Liberalism and Disobedience”, in *Philosophy and Public Affairs* 1 (1971–1972), 283–314. old. – Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, jav. kiad., Duckworth: London 1978, 8. fej.
11. Interjú a *Magyar Nemzet* 1990. október 27-i számában.
12. Érdekes hozzájárulás a kérdés vitájához: Daniel M. Farrell, „Justifiable Civil Disobedience and the Problem of Punishment”, in *Philosophy and Public Affairs* 6 (1976–77), 165–184. old.

Krokovay Zsolt

A polgári engedetlenség erénye

Aki a filozófiai tudományoknak azt a felfogását osztja, amit én, szerencsésnek mondhatja magát, ha Bence György és Tamás Gáspár Miklós között beszélhet. Egyfajta szándékolt közepszerűség is lesz a mondanivalómban, amennyiben megpróbálom az unalomig leegyszerűsíteni a polgári engedetlenség egy klasszikus felfogását, s eközben csupa olyan dologgal hozakodom elő, ami csak azért említésre méltó, mert fontos. Amikor túlmegyek ezen, a kommentárt lényegében elemző-magyarázó természetűnek szánom, nem pedig valódi kiegészítésnek. Semmiben sem akarom kimondani az utolsó szót, s remélhetőleg mások is azon lesznek, hogy a középút, a közfelfogás lehetőségei nyitva maradjanak.

Lássunk akkor egy definíciót: a polgári engedetlenség a törvény nyílt, jelképes megszegése abból a célból, hogy a cselekedet ráébressze a polgárokat a közös igazságérzetre hivatkozva egy elfogadhatatlan igazságtalanságra.

I.

Azt a gondolatot, hogy egy ilyen ügy feltételezi a háttérben egy alkotmányos demokrácia többé-kevésbé jól kiépített intézményrendszerét, a definíció „a közös igazságérzetre hivatkozás” kitétellel és az elfogadható, illetve elfogadhatatlan igazságtalanságok megkülönböztetésével érzékelteti. Ezzel a sokak által vitatott gondolattal foglalkozom először (II.), s megvizsgálom azt a következményét is, hogy mit tehet a polgár egy másféle vagy legalábbis fogyatékosabb társadalomban (III.). A definíció egy másik szembe-tűnő vonását jellemzem ezután; azt, hogy a cselekedetnek jelképesnek és nyíltnak kell lennie (IV.). Kitérek arra is, hogy megkívánja-e a jelképes mondanivaló a büntetés tényleges elszenvedését (V.), s hogy csakugyan a legvégső eszköznek kell-e lennie, s ha igen, milyen értelemben (VI.). A polgári engedetlenség különböző mozgalmainak, törekvéseinek összehangolását tekintve, ami ismét a jelképesesség kifejezéséhez szükséges, tanulságos lehet a szólásszabadság gyakorlásának úgynevezett „hely, idő, mód” szabályozása (VII.). Végül a filozófia hírhedtségéhez illő módon elvont és paradoxonnak tűnő a zárótéma: miként használhatjuk a dolgok teljes összekuszálásának veszélye nélkül a polgári engedetlenséggel kapcsolatban a „jog”, a „kötelesség” és az „erény” szavakat (VIII.).

Noha már e tartalomjegyzék alapján is feltűnő, hogy a definíció szinte minden részletéhez szükség lenne egy csomó magyarázatra, egy pillanatra azért még elveszem az időt e fejtegetésektől. Nem állítom ugyanis, s ilyesmit az elgondolás egyetlen védelmezője sem állít, hogy a meghatározás felboncolásával olyan módon lehetne az összes homályos körülményt tisztáznunk,

hogy bárki bármikor könnyűszerrel felismerhetné és valamilyen „csináld magad!” brosúra formájában oktathatná is a polgári engedetlenség műfogásait.

Van a definíciónak, úgy vélem, egy hallgatólagos megállapítása: a polgári engedetlenségnek, ha jó okai vannak, erénynek kell lennie. Egy erényt nem lehet megbocsátani. Senkit sem lehet hibáztatni és megszidni érte, s ha valakinek szemére vetjük, hogy ilyesmibe keveredett és firtatni kezdjük az esetleges mentségeit, akkor olyasmit csinálunk, ami – logikai, fogalmi, kategoriális okokból – nem pusztán egyszerű melléütés, de egy teljes disszonáns akkord a zongorán.

De tegyük ehhez hozzá mindjárt, hogy bár a megfelelő körülmények között a polgári engedetlenség helyes, sőt alkalmasint hősiesség magatartás, legjelentéktelenebb előfordulásaitól eltekintve nem olyan produkció, amire kész recept adható. Ez ne ijesszen meg senkit, mert ez így van minden igazi erénnyel. Hogy ez miként egyeztethető össze azokkal a szintén közkeletű elgondolásokkal, hogy a polgári engedetlenség alapvető jog, sőt, kötelesség, az más lapra tartozik, de ebben a dolgozatban újra és újra előveszem ezt a kérdést. Maga a kifejezés, hogy egy vasutasnak joga, sőt, kötelessége megtenni ezt-azt, nem tartalmaz semmiféle filozófiai táplálékot. De amikor az igazi vasutas mintájára magunk elé képzelünk egy *erkölcsi vasutast* a maga erkölcsi jogaival és erkölcsi kötelességeivel, akkor már felbukkannak olyan fogalmi természetű veszélyek, amelyek elhárítására a filozófia hivatott. De azért erről később. Egyelőre én csak annyit bocsátok előre, hogy amikor a miniszterelnök vagy bárki más polgári engedetlenségnek minősít bizonyos cselekedeteket, akkor a politikai erkölcs egy kiválóságát dicséri, s feltéve, hogy nem téved és nem színlelés áldozata, a társadalomnak, ahol él az erény, oka van a bizakodásra.

II.

Hadd kezdjem akkor a magyarázatot a definíciónak az egyik legködösebb, de leghatározottabb részénél, a „közös igazságérzet” és az „elfogadhatatlan igazságtalanság” kifejezéseknél.

Azt mondhatja erre valaki, hogy az ember az embernek farkasa, s ez olyannyira köztudomású, hogy fel nem fogható, hogyan beszélhet képzett ember *igazságosságról és igazságtalanságról*, hacsak azért nem, hogy elvegye az eszét a gyengéknek, akik ezáltal, ahogy Szókratészt figyelmeztetik, még inkább kiszolgáltatják magukat az erősebbeknek. Mit tudnánk egy ilyen ellenvetésre válaszolni, azonfelül, hogy az elmúlt negyven évet kárhoztatnánk? Miként lehetséges, próbáljunk másként fogalmazni, hogy a különböző, gyakran ellentétes érdekű emberek ugyanúgy vélekedjenek bizonyos dolgok igazságosságáról és igazságtalanságáról?

Nem állítom, hogy ezekre a kérdésekre megnyugtató választ tudnék adni, s aligha tudnék meggyőzni bárkit is ilyen tekintetben négy-öt perc alatt. Azt viszont egész komolyan állítom, hogy amennyiben önálló életvitelre képes felnőttek vagyunk, akik különböző érdekeink ellenére magunkénak valljuk a politikai erkölcs egy hagyományát, s ezekkel az eszményekkel a szí-

vünkben valamilyen kölcsönösen előnyös együttműködést keresünk, úgy meg tudunk állapodni olyan mindannyiunk által osztott elvekben, amelyeket senki sem utasíthat majd el közülünk az ész erejével. Azt állítom továbbá, hogy az alkotmányos demokrácia az a társadalmi berendezkedés, ami a polgárok ilyen egyenlőségének, ennek az erkölcsi alapú és erkölcsi tartalmú egyetértésnek a legjobban megfelel. Ebben, ugyebár, nincs semmi különös. Ahol az alkotmány helyes, ott ez a célja. Ahol a törvény nem lépi át eljárásait és korlátozásait, ott ezeket a célokat védi. Ahol a felelős minisztérium ebben a mederben politizál, ott ezek a célok valósulnak meg.

Össze kellene most néhány mondatban foglalnom azokat a terelő és fékező, összehangoló és korlátozó elveket, amelyek egy alkotmányos demokráciában a többség uralmát, a közhatalom gyakorlásának módját erkölcsileg megfelelővé teszik, s fel kellene sorolnom a polgárjogokat, a tartalmi korlátozó elveket. De inkább rögtön rátérek arra a tényre, hogy a jogok törvénye legszebb megfogalmazása, a közhatalmi egyensúlyok és ellensúlyok leggondosabb tervezete sem akadályozhatja meg, hogy a többség rossz döntéseket hozzon. Valamilyen mértékben minden rendszer igazságtalan. Ha másért nem, hát azért, mert ahogy egy nagy múlt századi gondolkodó mondta, az igazságosság konzervatív: a politika, *bármely tevékeny politika* megalapozott reményeket tesz semmivé és megfosztja a fáradozót munkájának gyümölcseitől. Nincs ami a többség döntését mindig igazságossá tenné.

III.

Egy igazságtalanságot ezek szerint nem az tesz elfogadhatatlanná, hogy a választópolgár vagy képviselője szemében az intézkedés igazságtalan. A többségi masinéria, nincs mese, nemcsak módosítja, meg is hiúsítja olykor, amit igazságosnak tartunk. A mindenkori ellenzéki kisebbségeknek *nem kell igazságosnak tartaniuk és mondaniuk a törvényt és a kormánypolitikát*, de rendes körülmények között engedelmeskedniük kell, s ez a nevezetesebb esetekben nincs is a tetszésükre bízva. Mi, demokraták, engedelmeskedünk is, csak hogy nem engedi a becsület, hogy ne ragaszkodjunk az alkotmányhoz és benne a polgárok egyenlőségének elveihez. Semmilyen igazságtalanságba nem nyugszunk bele, ami alapszabadságainkat csorbítja; megpróbálkozunk a politikai meggyőzéssel, s ha nem megy, jogorvoslást keresünk. A polgári engedetlenség *problémája*, mint látni fogjuk, bizonyos értelemben az, hogy mit tegyünk, törvénytisztelő polgárok, ha nem hallgat ránk senki.

Alkotmányos demokrácián kívül eszerint nincs értelme polgári engedetlenségről beszélnünk. Sőt, mi több, az *alkotmányos demokráciák közül is* csak a legjobbak, a nagyjából igazságosak jöhetnek számításba. Hollandia igen, Görögország nem. Amikor pedig az ifjú Gandhi a Dél-Afrikai Unió hatályos törvényét megszegve végigsétált ama bizonyos igazi gerincű dél-afrikaiaknak fenntartott járdán, akkor, ezt kell mondanunk, nem polgári engedetlenséget követett el, hiszen az uralmon lévő igazi gerincűek semmi-képp sem gondolkodtak az igazságosságról ugyanúgy, mint ő, s rendszerüket

csak bűnös hidegvérrel lehetne megfelelő alkotmányos demokráciának neveznünk.

Két lehetőségünk van. Az első az, hogy betű szerint ragaszkodunk a definícióhoz és követjük a nem-közönséges törvénysértések egy pedánsnak látszó, de azért nem haszontalan osztályozását. Ily módon szembeállítjuk a tipikus rabló nyereségvágyával vagy a tipikus gyilkos indulataival azt a tettet, akinek ideológiája van. Legyen nemesnek szánt indítéka akár a háziállatok, akár a világ proletárjainak felszabadítása, e többlet, rokonszenves vagy sem, nem engedi meg, hogy nélküle, *csupaszon* ítéljük meg a dolgot. Megkülönböztetjük azután az ilyen elvi vagy erkölcsi törvénysértések két fajtáját, a lelkiismereti és a politikai engedetlenséget, mondván, hogy az előbbi *nem a társadalmi igazságosság nevében lép fel*, hanem a belső világ vagy a túlvilág hangját követi, mint az ideális anarchizmus szélsőséges békeharcosai vagy a modern társadalomnak fittyet hányó szekták. De az, amit lelkiismereti ellenszegülésnek nevezünk, mondjuk, a fegyveres szolgálat lelkiismereti okokra hivatkozó elutasításánál, többnyire egyáltalán nem különbözik a társadalmi igazságossággal szemben. Nagyon is lehetséges, hogy a szembeszegülés alapja a szabad vallásgyakorlás vagy az erkölcsi függetlenség alkotmányos elve; az pedig végképp mindennapos, hogy politikai meggyőződéseit valaki vallásos hitével támasztja alá. És nagyonis előnyös lehet, ha a lelkiismereti ellenszegülésnek a hatalom urai nem adnak politikai értelmezést, hiszen egy elnyomó rezsimmel szemben a mély vallásosság – ezt mindenki tudja, aki már tavaly is hívó volt – igencsak ésszerű formája lehet a politikai távolságtartásnak. A polgári *ellenállásnak*, hogy az utolsó szétválasztást is megtegyük, csak egyik formája a polgári engedetlenség, már feltevé, ha nem akarjuk egyes filozófusok nyomán polgári engedetlenségnek nevezni Brutus zsarnokölését vagy a Bastille lerombolását. Az igazságtalan társadalom átalakításáért küzdő mérsékelt reformerek és militáns forradalmárok természetesen a legváltozatosabb célokat tűzhetik maguk elé az osztály nélküli társadalomtól az idegen elnyomók kiűzésén át az igazhitűek világuralmának megteremtéséig, s a legváltozatosabb taktikákat dolgozhatják ki Gandhi és Guevara nyomán, az iszlám szent háborújától a Hazafias Népfrontig. Mindazonáltal a polgári ellenállók időnként mind *sötétben bújkálnak*. Nincs értelme, hogy ellenfeleik megértésére számítsanak és kiszolgáltatassák magukat. Vagy népszerűtlenek, s így nem remélhetik, hogy a többség a közeljövőben pártjukat fogja, vagy pedig a nép velük van ugyan, de a tankok a másik tábornot erősítik. Ezeken a tényeken mit sem változtat, ha az osztályharc vagy a polgárháború időnként megkívánja a rezsim taktikai elfogadását, azaz a színlelt parlamentarizmust és így a színlelt polgári engedetlenséget is.

A másik lehetőség kicsit bonyolultabb, de talán elég most pusztán utalnom azokra az időkre, amikor egy Adam Michnik, egy Václav Havel *úgy viselkedtek, mintha* egy nagyjából igazságos alkotmányos demokráciában élnének. Gandhi sem tett mást, s engedte meg nekem a sértés, néger követői sem támaszkodhattak másra Montgomeryben, Birminghamben, Washingtonban. Erkölcsi teljesítményeink akkor igazán jelentősek, amikor fel sem merül, hogy köszönet járhat értük.

IV.

A polgári engedetlenségnek ahhoz, hogy jelképes lehessen, s így felrázhassa a népet, úgy tűnhet, békésnek, erőszakmentesnek kell lennie. Az a definíció, amit előre bocsátottam, nem utal ilyesmire, de a nézet bizonyos megfogalmazásai olyannyira nem mondanak ellent a klasszikus felfogásnak, hogy egyáltalán nem magától értetődő, vajon ezt miért nem szerepeltettem én is valamilyen alkalmas megfogalmazásban.

Abban az értelemben, hadd kezdjem ezzel, ahogy a tüntetéseknek, felvonulásoknak, masírozásoknak és gyűléseknek békéseknek kell lenniük a törvényben meghatározott értelemben, mert különben nem állnak a szólás-szabadság elvének védelme alatt, a polgári engedetlenség sohasem békés, mert törvénysértés, ami károkozással jár, s *a békés károkozás fogalma* körülbelül ugyanazért lehetetlenség, amiért a vidám hamvasztás. Kétségtelen, legfeljebb felesleges említenünk, hogy súlyos kárral járó cselekedetek, s kiváltképpen a személyi sérthetatlenség jogainak a megsértése nem alkalmas annak a mondanivalónak a kifejezésére, amiért a polgári engedetlenséget vállalják. Arról a prózaibb okról nem is beszélve, hogy ezekért a dolgokért olyan kemény bánásmód a büntetés, aminek kockáztatása még egy igazán áldozatkész polgártól sem lenne okos dolog. Így egy alkotmányos demokrácián belül aligha képzelhető el olyan felfogás, amely a társadalmi igazságtosság helyreállítását patak vérben gázolva próbálná elérni.

V.

Dr. Mahatma Gandhi és Dr. Martin Luther King egyaránt azt vallotta, hogy aki polgári engedetlenségre vállalkozik, annak el kell fogadnia a törvény megsértéséért kirott büntetést. A büntetés *elszenvedése* nézetük szerint mintegy része a polgári engedetlenség fogalmának. Csakugyan, aki igyekszik megúszni tette következményeit, s például egy jó ügyvéd segítségével mindenféle enyhítő körülményeket próbál találni, az, meglehet, helyesen cselekszik, de nem tanúsít polgári engedetlenséget.

Ugyanakkor nem szabad összekevernünk az áldozat vállalásának, úgymagy kifejezéssel, felvállalásának követelményét az áldozat elszenvedésének következményével. Amikor valaki kiment az égő házból egy csecsemőt, akkor tettét az életveszély, nem pedig tényleges égési sebeinek súlyossága minősíti. Kétségtelen tény, hogy az élő hősök csodálata különféle okokból nem állítható párba a holtakéval, s hogy a bizonyosság hatásosabb bizonyítéka az erénynek, mint a kockáztatás, mindazonáltal cselekedeteink megtélésében, úgy tűnik, akkor járunk el ésszerűen, ha azt dicsérjük, amit valaki derék céljáért (az önkéntességnek megfelelő lelkiállapotban és az önkéntességhez elegendő tájékozottsággal) megtett, nem pedig azt, ami rajta kívül álló okokból csak megesett vele. Amikor valaki vállalja a polgári engedetlenség valószínű terheit, akkor azt vállalja, hogy nem fog elfutni: nem azt, hogy alájuk fut. Kiteszi magát a büntetésnek, de ellentétben a szentekkel, mártírokkal, aszkétákkal és fakírokkal, nem az önsanyargatás a célja, hanem az,

hogyan megszólaljon a lelkiismeret polgártársaiban. Ha ezt elérte, és a túrhetetlen rendelkezést a közvélemény nyomására eltörlik, akkor érdemei hiánytalanok.

A kérdés ezen a ponton gyakran a felismerhetetlenségig összegabalyodik azzal a másik kérdéssel, hogy *miként kell a kormánzatnak felfognia egy fejlett alkotmányos demokráciában a polgári engedetlenséget.*

A feladat összetett. A köztisztviselőknek először is fel kell posztjuknak megfelelően ismerniük, a kellő társadalmi fogékonyság és műveltség birtokában, hogy nem közönséges bűncselekménnyel van dolguk, vagyis meg kell érteniük valódi összefüggéseiben a cselekedeteket, amelyekkel kapcsolatban intézkednek. Másodszor, meg kell figyelniük a nagyközönség, a kívülállók, az állásfoglalásra felszólított polgárok válaszát, s ez megint olyan ténykedés, ami megfelelő érzékenységet és társadalomismeretet feltételez. Harmadszor, állást kell foglalniuk az igény erkölcsi alapját, illetve alaptalanságát tekintve, vagyis el kell fogadniuk a politikai kihívást.

Nyilvánvaló, hogy itt több lépésről van szó. Azonnal reagálni kell, ez a felelős minisztérium elvéből egyenesen következik, de az erkölcsi koreográfia azt is előírja, hogy a kormányzat mintegy vesse alá magát a választópolgárok ítélőszékének, állítson és védekezzen, azaz tegyen újólag kísérletet a vádak cáfolatára, s maradjon nyitott az esetleges viszontválaszokra, tárgyalásra és vitára, sőt, a lehetséges elmarasztalásra is. A kormányzatot demokratikus társadalomban *nem illeti meg az ártatlanság vélelme.* Vezetőinek kell tisztázniuk magukat a támadások, bírálatok, vádak kereszttüzében, nem a vezetőket elkergetni is jogosult polgár viseli a bizonyítás terhét. Aki hallott már az eszkimó igazságszolgáltatás módszereiről, az tudni fogja, hogy *ez a versengés a nép kegyeiért több mint hasonlat.*

És végül, ha a kormányzat nem zárhatja ki azt a lehetőséget, hogy nem az ő oldalán áll az igazság, magától értetődően az is megtörténhet egy jól működő demokráciában, hogy egyes politikusok beismerik, eljárásuk megengedhetetlen volt. Ilyenkor, úgy gondolom, érthetően, a következményeket nekik, nem pedig a rossztettüket napvilágra hozó polgároknak kell viselniük. Vagyis következik a finálé: a törvényt vagy a rendeletet visszavonják, a felelősséget megállapítják, a hősöket megünneplik. Nem feltétlenül neveznek el utcát vagy díjat róluk; nem feltétlenül nyilvánítják legkiválóbbjuk születésnapját állami ünneppé, s nem is biztos, hogy tetteik bekerülnek a tankönyvekbe. De valamennyi demokratikus közéleti személyiségnek tudnia kell, hogy miként gondolkodjon érdemeikről.

A polgári engedetlenségnél természetesen ritkaság az ilyen happy end. Rendesen a hőst őrizetbe veszik, majd börtönbe vonul vagy kifizeti a büntetést, s ennek is többféle magyarázata lehet, ez is többféle okból lehet helyes vagy helytelen. Azt is látnunk kell, hogy a köztisztviselők *nem mindig ott és úgy táncolnak*, ahogy a polgári engedetlenség koreográfiája ezt megkövetelné, mert nem mindig elég rátermettek vagy nem mindig vésik az eszükbe, hogy közhatalom van a kezükben, nem pedig az országalma meg a jogar. Ilyenkor groteszk jelenetekre kerülhet sor durva hetvenkedéssel és időtlenkedéssel.

Még egy fejlett alkotmányos demokráciában sem ritka azután a közvé-

lemény állásfoglalásának a félreértése. Tévedés ne essék, nem politikai analabétákra kell itt gondolnunk. Nem arra, hogy amikor a kormánytisztviselő azt hiszi, tévesen, hogy az emberek nagy többsége mögötte áll, máris úgy bánhat a résztvevőkkel, mint a kutyaikkal – hogy pocskondiázhatja, leckézetheti, durván megfenyegetheti őket. Egyszerűen csak arra utalok, hogy többször, mint nem, a kormány tagjai, az összes intézkedésre jogosult hivatalnokkal együtt, úgy vélik, nyugodtan kitarthatnak az eredeti döntés mellett. Talán mert káprázik a szemük, talán másért, mindegy. Ekkor a polgári engedetlenséggel próbálkozók el kell, hogy viseljék a következményeket. A polgári engedetlenség attól erény, hogy ára van. Az egyik fontos kockázat, hogy az emberek nem tévedhetetlenek. Sem egyenként, sem együtt, sem a közhatalom birtokában, sem ellenzékben.

Lehet bizonyos haszna a szokásos eljárás magunk elé képzelésének. A szolgálatot teljesítő rendőrtiszt szalutál, majd kellő határozottsággal és udvariassággal felszólítja a jelképes törvénysértők vezetőit cselekményük megszüntetésére. Figyelmezteti őket, hogy ellenkező esetben meg kell tennie a szükséges intézkedéseket. Vagyis *nincs szükség gorombáskodásra, fegyvercsörtetésre*. Nem gátlástalan maffiavezéreket vagy randalírozó csőcseléket kell ártalmatlanná tenni, hanem magasfokú törvénytiszteletet és békés szándékot tanúsító állampolgárokat. Ezek nem húzódnak fedezékbe, nem viselnek fegyvert és nem valószínű, hogy elmenekülnek. Az, amit csinálnak, egyszerűen kizárja az ilyen dolgokat, függetlenül attól, hogy igazuk van-e vagy sem.

VI.

Hadd emlékeztessenek most a polgári engedetlenség három szokásos feltételére. Arra, először, hogy egy fejlett alkotmányos demokráciában a törvénytisztelet politikai kötelessége akkor szűnik meg vagy abban a mértékben szűnik meg, amikor vagy amilyen mértékben a vélt igazságtalanság nem pusztán politikai hiba, nem a demokratikus politikai masinéria elkerülhetetlen fogyatékosága, hanem a többségi kormányzat súlyos hatalmi visszaélése, alapvető polgárjogok csorbítása. A buta katonapolitikai, környezetvédelmi vagy költségvetési döntéseket nem azért kell általában elfogadnunk, mert ezek következményei enyhék, hanem azért, mert nem minden becsületes polgár és demokratikus párt gondolja ugyanazt a legfontosabbnak és legsürgősebbnek. Csakhogy nem minden komoly nézetnek van méltányos képviselője a parlamentben, s ha egy kisebbség jelképesen túlmegy a demonstrálás jogán, a mondanivaló, amit hangsúlyoz, részben talán az, hogy ez az egyetlen módja annak, hogy ott bent törődjenek a véleményével.

Gyakran felteszik, hogy a kérdéses igazságtalanságok ritkán lehetnek gazdasági természetűek, mert ellentétben a polgárjogok alkotmányos elveivel, a jó gazdasági mechanizmus kialakítása egy magántulajdonra, szabad vállalkozásra épülő piacgazdaságban majdnem mindig politikai viták kérdése. Amennyiben valaki azt gondolja, hogy a polgári egyenlőség megkövetel bizonyos elemi pozitív jóléti vagy gazdasági jogokat, eleve gyanakodva kezeli

majd ezt az ésszerű szembeállítást. Az én problémám azonban más: *a gazdasági elégedetlenség és a polgári engedetlenség* szokásos megkülönböztetése olyan demokráciákra vonatkozik, ahol a kormányzat csupán beszabályozza a gazdasági folyamatok társadalmi hátterét, magában a gazdaságban azonban legfeljebb annyiban vesz részt, hogy közjavakat és közszolgáltatásokat biztosít. De ahol az állam, az átkos régi rendszer örökségeként, jószerivel az egész gazdaság felett parancsnokol, s képes „meghatározni az árakat” az összes gazdasági szereplő számára fent, lent és középen, ott egyetlen tollvonással keresztülhúzhatja milliók terveit. Ott az ő alkalmazottja a magánvállalkozó is. Ott egyáltalán nem véletlen, *ha a munkaadók és a munkavállalók együtt lépnek fel basáskodása ellen.*

Másodszor, az is helyesnek mondható, ha a tiltakozásnak ez a kifejezése legvégső eszköz. Tagadhatatlan, hogy a polgári engedetlenség akkor meggyőző igazán, ha az igazságért küzdő csoportok már végigjárták a petíciózás minden politikai és jogi formáját a képviselőknek írt levélkötegektől próbaper kezdeményezéséig. De meglehet, a kezdet kezdetén a demokráciában is gyorsabban fogy a türelem, *ha a polgárok úgy érzik*, hogy az új hivatalnokok is packáznak velük; hogy érdekeik képviselőit gúnyosan félreállítják és arcátlanul a szemükbe hazudnak. Végül a harmadik feltétel az, s ennek egy külön vizsgálódást szentelek, hogy a jogos, illetve jogosnak vélt fellépések összessége nem fenyegethet a jogrend összeomlásával. A polgárok, akiknek fontos a demokrácia, ezt a kockázatot nem vállalhatják.

VII.

Egy olyan országban, ahol még csak most tanuljuk, hogy miként váltsuk fel a jogok politikai mérlegelésnek alárendelt felfogását az alkotmányos demokrácia politikát korlátozó felfogásával, ahol komoly politikusok emberi jogként beszélnek líkőrgyárak és kastélyok birtoklásáról, s ahol más komoly politikusok azt gondolják, hogy a külügyminisztert vagy a képviselőcsoportok vezetőit bíróság elé kellene állítani alkotmányellenes kijelentéseiért, nos, egy ilyen országban talán nem felesleges megjegyezni, hogy a polgárjogokat, lehetséges összeütközéseiket elkerülendő, már az alkotmányos elvek megfelelő értelmezésével össze kell hangolnunk.

Egy elsőrendű polgárjog például a háborítatlan magánélet joga, s vele a *járkálás, ügyintézés, közlekedés mozgási szabadsága*. Amíg betartom a rámvonatkozó szabályokat, a nyílt utcán, senki se akadályozhat engem (csak úgy) a magam választotta hasznos és kevésbé hasznos célok követésében. Az azonban semmi esetre sem személyi szabadságom része, valamiféle alapvető polgárjog, hogy mindenki más térjen ki az utamból, s ha egyesek például felvonulást rendeznek vagy tüntetnek, akkor lesznek szívesek az ünneplést vagy a protestálást arra az időpontra, útvonalra és hangnemre korlátozni, ami úri jogomnak megfelel. *Az utca szólásszabadsága*, kiváltképp ha égrekiáltó gázságok ellen vélik felemelni a polgárok szavukat, legalább olyan szent és sérthetetlen, mint az én esetleges üzleti ügyem lehető leggyorsabb lebonyolítása, s biztosan mérhetetlenül fontosabb, mint az a jog, hogy valaki

elérje a vacsorát, az első félidőt vagy a tévéhíradó első bejelentkezését. A tüntetés mindenféle változata ősidők óta a politikai nézetek kifejezésének robusztus formája, s az is szempont, hogy különlegesen olcsó. Amíg hatalom és vagyon nem tekinthető jó lelkiismerettel hibátlannak, amíg egyesek képtelenek megfizetni vagy köztámogatással igénybe venni a kommunikáció forradalmának leghatékonyabb eszközeit, addig a szólásszabadság e nyilvános fórumának tiszteletben tartását *külön az elemi méltányosság is* megköveteli.

Vagyis szabályoznunk kell egyfelől a tüntetéseket, másfelől a jövés-menést. A hetvenkét órás szabály például ennek a problémának egy nyilvánvalóan elfogult, rossz megoldása, de bizonyára az sem lenne kedvünkre való, ha a vacsorát, a meccset és a híradót mindig alárendelnénk a pártoknak és a politikának. Ami példánkat illeti, a legtöbb ember bizonyára tudja, hogy mit tartson pusztá kényelmetlenségnek, s mit a személyiség kifejlődéséhez nélkülözhetetlen citadella tartozékának.

A jogok beszabályozása a kultúra, a hagyomány, a számok kérdése. A többség dönti el, hogy a lárma, a forgalmi dugó, a zűrzavar mikor éri el azt a szintet, ahol már az alkalmi kényelmetlenség mások alapvető jogainak túrhetetlen semmibe vételévé válik.

Érdemes elgondolkodnunk a polgári engedetlenség erényének és a szólásszabadság jogainak viszonyán. A mondanivaló nyilvános kifejezésének mindkét esete igazságérzetünkre épít, de amíg a szólásszabadság elvéből biztosan nem következik az ellenállás, a fellázadás vagy a polgári engedetlenség *mint kifejezés joga*, a polgári engedetlenség, a fellázadás vagy az ellenállás vélt vagy valós *indokainak kifejezése*, a szélsőséges, nyilván gyűlöletkeltésre alkalmas, mert gyűlölettől átitatott agitáció nemcsak beletartozik (csekély kivétellel) a szólásszabadság körébe, hanem az pontosan erre, igazságérzetünk gyakorlására, a felháborodás szabad kifejezésére való. Ezek a jogok ugyanis főként arra szolgálnak, hogy mint autonóm polgárok szabadon és teljes egyenrangúsággal megvitathassuk a polgári engedetlenség és bármely másfajta, közönséges és nem-közönséges engedetlenség szükségességét, pro és kontra. Nem szabad az a társadalom, amelynek tagjai nem beszélhetnek szabadon akármilyen ostobán és gonoszul akármilyen változások és forradalmak kívánatosságáról.

VIII.

Természetesen régi gondolat, hogy az alkotmány az összes alapvető szabadságjog biztosításán felül tartalmazza, valamiféle ellenállási záradékként, ahogy hajdan a zsarnokölést vagy a meghibbant felség letételét, a polgári engedetlenség jogát is. Vannak, akik még ennél is tovább elmennének, s egyenesen felvennék az állampolgári köteleességek lajstromára az igazságtalansággal való szembeszállás egy plusz köteleességét. Az teszi első pillantásra titokzatossá ezt a jogot, sőt köteleiséget, hogy törvénysértés, amiért büntetés jár. Látszatra tovább fokozza a bonyodalmakat, hogy ez olyan törvénysértés, amiért kitüntetés és tisztelet dukál.

De nincs ebben semmi rejtélyes. A legszokványosabb hadműveletek

egyike nyelvhasználatukban az a jelenség, hogy a törvényes jogok és kötelességek szabatos fogalmait átvisszük az élet olyan területeire, ahol *nem kötelességből cselekszünk és nem kötelességből tartózkodunk bizonyos dolgok megtételétől*. E jogszerű nyelvezet folyamányaként nevezték el a filozófusok a nem kötelességszerű cselekedeteket *tökéletlen kötelességeknek*, mivel ellenében az adósságokkal és más rendes kötelességekkel, ezeknél tényleg nincs meghatározva, hogy *kinek mivel* tartozunk, noha természetesen egy apró szívesség, egy tiszteletreméltó jótett és egy Dugovics Titusz-féle hazafiasság jelentősége nem ugyanaz.

Van olyan nézet, hogy a polgári engedetlenség az eltökélt kötelességteljesítés erénye, amennyiben a törvényes kötelességgel szembeszálló nyilvánvalóan törvénytisztelő polgár felismeri, hogy egy magasabbrendű erkölcsi kötelességet kell itt követnie. Eszerint a kérdéses erény ennek a látzólágos összeütközésnek a feloldása.

Sok filozófus tovább dramatizálja a jelenetet. Bizonyos körülmények esetén kétségtelenül helyes megszegnünk a törvényt, ismerik el, sőt, ez talán egyenesen kötelességünk is lehet, de azért még egy nagyon igazságtalan törvény megszegésében is akad valami rossz, s így a leggonoszabb rendeletek betartása is egy kicsit kötelesség. Ami azonban így *első látásra, prima facie* kötelesség, arról kiderülhet a többi *vélelmezett, önmagában vett, ceteris paribus* kötelességet is figyelembe véve, hogy *végző megítélésben, mindent mérlegre téve* egyáltalán nem kötelesség. Sőt, hogy az ellenkezője a kötelesség.

Most nincs is különösebb baj ezzel a szakaszfelező módszerrel, ha nem párosul az emberi cselekedetek egy olyan elméletével, miszerint még legszabadabb ténykedéseinkben is, *a csak ránk tartozó ügyek nem kötelességszerű tetteiben* is „valahol mélyen” kötelességeket hajtunk végre. Teljesítjük a központi bizottság, a tudományos Ész és felesége, az értünk dobogó Szív utasításait. De tulajdonképpen elég arra vigyáznunk, hogy a jogok és a belőlük származó kötelességek fogalmi tulajdonságait ne keverjük össze a különféle erkölcsi, „paralegális” megfelelőikkel, amelyek ugyan természetesen sok hasonló fogalmi tulajdonságot mutatnak, de legelső és legfontosabb tulajdonságuk, hogy valójában nem jogok, s így szigorú értelemben nem erednek belőlük kötelességek, sőt, számos esetben, az „erkölcsi jogok” és az „erkölcsi kötelességek” kifejezés egyik legelterjedtebb alkalmazásában nem is gondolja senki, hogy ennek és ennek jognak, illetve kötelességnek kellene lennie.

A polgári engedetlenség iskolapéldája az olyan jogoknak, amelyek csak egy bizonyos nem-hivatalos hanghordozással jogok. A polgári engedetlenség, ezt jól jegyezzük meg, ha valakit ilyesmire akarunk tanítani vagy biztatni, iskolapéldája az olyan kötelességeknek, amelyek nem kötelességek, csak egy bizonyos nagyon ünnepélyes, egészen emelkedett hanghordozás értelmében.

De ha biztosan el akarjuk kerülni a végzetes félreértéseket, akkor ne beszéljünk az egészen jól érthető apró szívességről, esetenkénti komoly jócselekedetről és a ritkaságszámba menő hősiességről valamiféle erkölcsi közalkalmazottság mintájára, hanem mondjuk inkább azt, hogy ezek jelentéktelen, jelentős vagy egészen rendkívüli erények.

Egy utolsó megjegyzés. Azt akartam jelezni, hogy a polgári engedetlenség kérdése, ahogy azt más erényeknél is tapasztaljuk, bizonyos eszmények kérdése. Mindenekelőtt elválaszthatatlan attól az egyenlőségtől, a különböző gondolkodású emberek egymás iránti kölcsönös tiszteletétől, ami a társadalmi fejlődés legszerencsésebb szigetein a polgárt polgárrá teszi, s ami majd meghatározza a Köztársaság, *köztársaságunk* leendő politikai erkölcsét.

Jegyzet A szakirodalomban járatos olvasó bizonyára felismerte, hogy John Rawls elméletének bírálatában Joel Feinberg gondolataiból kölcsönöztem, helyenként némi szabadossággal. Vö. „Supererogation and Rules” (Túlteljesítés és szabályok). *International Journal of Ethics*, 1961. 276–288., illetve kötetben *Doing and Deserving* (Megtenni és megérdemelni). Princeton, 1970. 3–24.; „Duty and Obligation in a Non-Ideal World” (Kötelesség és kötelezettség egy nem-eszményi világban). *Journal of Philosophy*, 1973. 263–275., illetve kötetben a „Rawls és az intuicionizmus” című írás részeként N. Daniels: *Reading Rawls* (Rawls-szöveggyűjtemény), Oxford, 1975. 108–124.; „Civil Disobedience in the Modern World” (Polgári engedetlenség a modern világban). *Humanities in Society*, 1979. 37–60., illetve kötetben J. Feinberg–H. Gross (szerk.): *Philosophy of Law* (Jogfilozófia). Belmont, Ca. 1987. (Hetedik kiadás.) 129–142. Természetesen vö. John Rawls: *A Theory of Justice* (Az igazságosság elmélete). Cambridge, 1972., illetve ennek 55–59. alfejezete kötetben, „A polgári engedetlenség elmélete” címen, R. Dworkin (szerk.): *The Philosophy of Law* (A jog filozófiája). Oxford, 1977. 89–111.

Az előadás rövidített változata elhangzott az Amerikai Filozófiai Társaság (APA) éves kongresszusán, a „Kelet-Európa és az emberi jogok” szekcióban, Chicagóban, 1991. április 25-én.

Tamás Gáspár Miklós

A polgári engedetlenség a nyilvánosság korában*

A polgári engedetlenségnek – a törvényes fölsőbbtség utasítása erkölcsi indítékú megsértésének – nem szükséges meghatározását adnunk. Minél előbb áttérünk a fontos példákra, annál gyorsabban kerülünk közel a fogalom megértéséhez, a liberális demokráciák szíve legközepe helyet foglaló paradoxonhoz. Először azt a tételemet szeretném illusztrálni, hogy a polgári (természetesen itt és mindenütt: állampolgári) engedetlenség, *habár nem törvényes, mégis alkotmányos*.

Feleségem egyik távoli rokona, egy angol anarchista-pacifista, elhatározta, hogy ő nem támogatja a nukleáris fegyverkezést. Megnézte, hogy a brit állami költségvetés kiadásainak hány százalékát fordítják erre, az ennek megfelelő százalékot hajszálpontosan, noha önkényesen levonta saját adójából, s ennyivel kevesebbet fizetett be minden évben. Ám furfangos is volt, minden ingó és ingatlan vagyonát feleségére íratta, tehát nem lehetett végrehajtani, a be-bekopogtató hatósági emberek elől mindig megszökött a kertek alatt. Mivel faluhelyt bukolikus életet élő, nyomorgó bohém volt, a dolognak nem volt nagyobb gazdasági jelentősége. Mit gondoljunk erről a különös úriemberről?

Természetesen nem volt joga ahhoz, hogy az államkincstárt megrövidítse. A nukleáris fegyverkezést törvényes előjárója, a brit parlament és az angol Korona tartotta helyesnek folytatni. Pört nem indított, hogy ezt megváltoztassa, vagy saját magának evvel az indokkal adókedvezményt csikarjon ki. Csekély kellemetlenséget vállalt elveiért, a nyilvánossághoz nem fordult, tettének sem várható társadalmi haszna, sem pedig társadalmi veszélyessége nem nagyon lehetett. Politikailag jelentéktelen, lelkiismereti magánakció volt ez, mintegy a polgári engedetlenség minimuma. Erkölcsi-politikai elvei nevében két erőt hívott ki maga ellen: a törvényt és a közvéleményt, s a kettő közül a második itt a lényegesebb. Elvégre a közvélemény nagyobb része, mint a választási eredményekből tudható volt, a nukleáris fegyverkezési politikát folytató pártra szavazott. A *demokrata* azt kérdezheti: hogyan vindikálhatja magának valamely egyén azt a jogot, hogy fölülbírálja a többség erkölcsi-politikai meggyőződését, ha egyszer álláspontja a nyilvános, közéleti vitában vereséget szenvedett. A *liberális* azonban visszakérdezhet – függetlenül attól, mi is az álláspontja a polgári engedetlenségről a „liberális minimumon” belül –: mi a biztosítéka annak, hogy az egyszeri aktusban (választás) megnyilvánult többségi meggyőződés helyes; a lelkiismeret instanciájánál nincs magasabb.

A két álláspont összeegyeztethető. A liberális elismeri, hogy a törvényt megszegő a törvény betartására ügyelő állam kénytelen elmarasztalni, a demokrata viszont azt ismeri el, hogy a lelkiismereti okokból, önzetlenül törvényt

* Első megjelenés: *Magyar Hírlap*, 1991. III. 9.

szegő embert védi az alkotmány. Az alkotmányról itt persze nem mint pozitív jogszabályról, hanem mint a liberális demokrácia alapelveinek ideális gyűjteményéről beszélek: ismerveinek (kritériumainak) a pozitív törvény meg kell hogy feleljen.

A liberális alkotmány védi a kisebbségeket és az egyéneket a többség zsarnokságával szemben, ám nemcsak a demokratikus kormányban testet öltő politikai többséggel szemben, hanem az úgynevezett „társadalom”, a közvélemény, az *érzületi többség* diktátumával szemben is. A *totalitárius demokrata* – vissza kell honosítanunk a harmincas–negyvenes évekből ezt a hasznos szakkifejezést, bármennyire szokatlanul, sőt, udvariatlanul hangzik ma, amikor a demokratizmus különféle kibékíthetetlen válfajait szorgosan mossák össze közepesen jóindulatú kommentátorok – úgy véli, hogy a *többség* véleménye jelzés arra, milyen alapon kell létrehozni az *egységet*. A többség egyszeri diktuma után, és neki megfelelően, az addigi kisebbség egygyólvad vele, hogy boldog erkölcsi-akaratú egységet képezzenek, amelyben az addigi kisebbség hangja elhal. A totalitárius demokrata a *törvényes rend* és a *belső béke* fogalmai köré olyan érzületi egységet szeretne kerekíteni, amelyben a többségi döntés *utáni*, vele szembeszálló kisebbségi nézet politikailag, sőt, erkölcsileg elítélendő lenne.

A *liberális demokrata* evvel szemben úgy véli, hogy noha az alkotmány természetesen nem hatalmazhat föl senkit semelyik pozitív jogszabály megsértésére – a bíróság előtti esetlegesen mérlegelendő mentőköörülmények itt nem is számítanak –, a kisebbségek és egyének védelmének elvéből következik valami, amit nevezzünk talán minden liberális alkotmány *láthatatlan cikkelyének*: az a személy, aki önzetlen erkölcsi indítékból, nyíltan vállalva a büntetés kockázatát, megtagadja az engedelmességet a törvényes hatóságnak, *nem ellensége az államnak*, sőt, az *alkotmány barátja*.

Miért?

Megilleti-e az engedetlen állampolgárt – „itt állok, másként nem tehetek” –, az *alkotmány barátját* a „*jus resistendi*”, az erőszaknak való ellenállás joga? Carl Schmitt mondotta ki először világosan, hogy a modern állam alapja, hogy *bévíl* nincsenek ellenségei. A nantes-i ediktum visszavonása után a hugenották a francia állam ellenségeinek számítottak. Az eredmény minden ilyen esetben: polgárháború, pusztulás. A többség és állama nem közösinheti ki a kisebbséget szokásai, erkölce, vallása, politikai hite miatt, mert a modern állam minden polgárának állama, ezért a belső különbségek eltüntetésére nem születhet törvény. A „*jus resistendi*” ezért premodern jog, azért volt rá szükség, mert a régi állam *nem* volt mindenki állama – amely semleges többségek és kisebbségek konfliktusában –, hanem egyes csoportokkal azonosult különféle erkölcsi megfontolások alapján (erkölcsi megfontolás a „nemesség” vagy a „vallás” szempontja is). Az érzületi egység – amelyre a totalitárius demokrata, például a jakobinus, a radikális nacionalista, a radikális vallási fundamentalista törekszik – nem egyeztethető össze a modern liberális állam alapelveivel, ezért is az engedetlen állampolgár az *alkotmány barátja*, ha netán a börtönben csücsül is.

A törvénszegést nem lehet kodifikálni, ez nyilvánvaló. Ám a liberális demokrácia politikai ösztönei közé kell tartoznia annak az intuitív különb-

ségtételnek, amelyet minden liberális demokrata, minden művelt, civilizált ember képes megejtetni a szabad állam ellensége és az alkotmány barátja között. Nem tudom, ez jogfilozófiai kérdés-e, mindenestre a politikai bölcsesség kérdése. Rohamosztagokat szervezni a zsarnokság bevezetése érdekében, illetve ellenállni a törvényes hatóságnak – békésen, önzetlenül, vállalva a következményeket –: kétségtelenül mindkettő engedetlenség, és a *totalitárius demokrata* iparkodni fog, hogy a kettőt összeecsúsztassa. A weimari köztársaság a náci és a kommunista veszély miatt egyre inkább elvesztette liberális politikai ösztöneit, képtelen volt a szükséges intuitív különbségtételre, Hindenburg tábornagyszernagy intoleráns elnöki tekintélye mögé menekült, s mire Hitler megdöntötte, igazság szerint már alig-alig volt mit megdöntenie.

Könnyű azonban így beszélnem, ameddig példám az angol anarcho-pacifista kis jelentőségű, külön magánakciója. Ez a nyilvánosság kizárásával történt. Ám a telefon, a rádió, a telex, a televízió, a telefax, a CB-rádió, a komputer, a *desk-top* lapszerkesztés korában a *polgári engedetlenség iránti kötelesség* – Henry David Thoreau (1817–1862) fogalma – hirtelen premodern félelmeket csempész vissza. Emlékezzünk a televízió szerepére az 1989. évi kelet-európai fordulatokban – manapság forradalmi csapatok és tüntető tömegek nem királyi palotákat és börtönöket ostromolnak, hanem tv-székházakat –, a hírhedt tv-kuratórium szerepére a tavalyi magyarországi választások idején, a CB-faktorra a tavaly őszi taxilázadás alatt stb. stb.; a mindenki számára látható, magatartási mintaként hozzáférhető polgári engedetlenség *de facto* az ellenállás, sőt, a forradalom jogának megadásával lehet egyértelmű.

Némi joggal mondhatják, hogy kezdeti példám és a tömeges, sok más ember szabadságának korlátozásával járó polgári engedetlenség, amely a szabad médiák révén futótűzként terjed, következményeit tekintve két gyökeresen különböző dolog.

Az *alkotmány barátai* voltak-e azok a hodzsatoleszlámok, akik tízezer-számra sokszorosították Khomeini prédikációinak magnókazettáit a perzsa sah uralmának utolsó heteiben? Kazettánként és mecsetenként több ezer ember hallgatta meg mindegyiket. A tévén látható forradalmi tűzfészek föllobbantóinak nem is kell követőiket megszervezniük, stratégiájuk közvetlenül követhető. A magát veszélyben érző állami elit csak a lelkiismereti és szólásszabadság fölfüggesztésével, netán korlátozásával védekezhethet.

Nem kell-e átalakítanunk a liberális alkotmányosságot, ha némely csoportok – legyenek bár kisebbségben vagy többségben, de engedetlenek – hangja a velük esetleg rokonszenvező szabad médiák révén, esetleg egyéb kommunikációs rendszerek (például a Minitel típusú, számítógép bázisú hálózatok) segítségével megszázsorozható?* Fönntartható-e a modern állam semlegessége, a *belső ellenség* fogalmának kizárása a virtuálisan korlátatlan nyilvánosság korában? A médiákért – és általában a különféle kommunikációfajtákért – folytatott küzdelem nem kelt-e föl újabb, mindeddig ismeretlen totalitárius kísértéseket?

* Vö. *Informatika történetfilozófiai szempontból*, szerk. Nyíri Kristóf, Budapest: Magyar Filozófiai Társaság, 1990.

Ezekre a kérdésekre csak részleges válaszokat adhatok. A liberális alkotmányosság főntartása, a belső béke – amely azt jelenti, hogy az *állam* nem lehet ideologikus belső harc *részvevője*, nem lehet *ellensége* az állampolgárok egy részének – ma is, akár a XVII–XVIII. században, föltétlenül szükséges. Az állam ellenségei és az alkotmány barátai közötti elmés különbségtétel, azaz a polgári engedetlenség paradoxonának finom beillesztése az alkotmányosságba azonban csak akkor lehetséges, ha végbemegy a kommunikáció gócainak *diszperziója*, szétszóródása, spontán szétoszlása az állampolgárok különféle csoportjai között. Ameddig ez nem történik meg, *nem leszünk biztonságban*. Mind a polgári engedetlenség erkölcsi parancsa, mind a demokratikus állam rendteremtő igyekezete veszélyes az egyéni szabadság számára, ha a kommunikációs rendszerekhez való hozzáférhetés nem válik alapjoggá; itt persze a centralizált médiák fölosztása vagy mesterkéltén tárgyilagossá, azaz gyakran semmitmondóvá kényszerítése nem lehet célra-vezető. A közösségeknek maguknak kell saját üzenetüket kommunikálniuk, versengve, vitatkozva, sokszíniúen. Ha a diszperzió nem következik be, az elveiben immár több mint háromszáz esztendőös liberális alkotmányosságot fölbontja egyik saját alapgondolata, a lelkiismereti és szólásszabadság. Mert ma bármely vélemény – egyéni, kisebbségi vagy többségi – centralizált szer-teharsogása az esetleg jóindulatú és szabadszellemű médiamonopóliumok hullámsávjain veszélyforrás lehet, és erkölcsös, derék, hűséges szavak gonosz démonként viczoroghatnak vissza kiejtőjükre. Ha a kommunikáció szétszóródása nem következik be, a polgári engedetlenség megint egyszerű bűnténnyé válhat, az állam ellenségévé lehet a honpolgárok egy részének, és a szabadság ismét elvész.

Ludassy Mária

A polgári engedetlenség előtörténetéből*

Elnézést kérek, nekem kellett volna az álmos közönséghez szólnom kilenckor. Egyrészt kronológiai okokból, mert nem konzultáltak kellően az előadókkal, és én valóban a polgári engedetlenség eszméjének kialakulásáról szeretnék szólni, méghozzá jóval a Thoreau előtti időben francia földön, ahol először fogalmazódott meg a nem-liberális demokrácia eszménye, a rousseau-i politikai filozófia jóvoltából. Tehát XVIII. századig visszamenőleg próbálom fölvázolni a pozitív törvényekkel szembeni morális ellenállás különböző gondolat kísérleteit, esetleg nemcsak gondolati kísérleteit.

Nagy kihívást jelentett a XVIII. században a konvencionalista jogelmélet megfogalmazása, mely azt a rendes természetjogon nevelkedő polgár vagy filozófus számára ama botrányos lehetőséget vázolta föl, hogy a pozitív jog előírásai elfogadandóak akkor is, ha moraliter elfogadhatatlanok, ha erkölcsi szempontból nehezen megemészthetők. Ennek a dilemmának békés angolszász megoldási modellje a hume-i konvencionalizmus: az igazságosság mesterséges. Ha egy, mondjuk, tulajdonnal kapcsolatos perben az a végeredmény, hogy a léhűtő kurvapecér unokaöccs örököl és nem a tízgyerekes családapa, akkor nem tudok mit cselekedni. Tudomásul kellennem, hogy az igazságosság nem azt jelenti pozitív jog formájában, ami erkölcsi érzéseim szerint igazságos lenne. És azért kell elfogadni az igazságtalan végrendeletet, mert föl kell tennem magamban azt a kérdést: mi lenne, ha mindenki úgy cselekedne, hogy kedvére pillanatnyi erkölcsi intuíciója sugallatára meghamisítaná a végrendeleteket. Akkor nem lenne polgári társadalom, tehát jobb elfogadni az igazságosságot, ami artificális, szemben természetes érzelteinkkel, mert a természetes érzelmek szabadjára engedése lenne az igazi igazságtalanság, a szabályt követő viselkedést lehetetlenné tevő káosz. Ugyanezzel a problémával találkozott értelemszerűen kiélezettebb formában gondolat kísérletként Diderot, aki bezzeg azt mondja a polgári morált képviselő atyjával való fiktív párbeszédben, hogy ő ebben az esetben habozás nélkül meghamisítja a végrendeletet, ahogy a hülye Sorbonne-professzortól habozás nélkül elhozatja a filozófiai könyveket, ő úgyse olvassa, ő neki meg milyen jó otthon. Tehát ilyen ad hoc áthágása a pozitív jognak, az igen üdvös, mert a filozófiai könyvek illetve a testamentumban foglalt javak redistribúciója helyesebb, ha a gyerekek száma, illetve a filozófiai könyvek olvasása iránti szükséglet szerint történik.

Ugyanebben a korszakban, a 1767-es szalon környékén Diderot élesebben és politikai felhangokkal is megfogalmazta a jó polgár vagy jó ember legyen dilemmáját is. Cenzurális okokból természetesen Szókratész és Arisztiposz párbeszédében, ahol is Szókratész az, aki azt mondja, hogy erkölcselenséget parancsoló törvénynek nem engedelmeskedem, és inkább

* A konferencián elhangzott szabad előadás magnetofonszalagon rögzített szövege

megissza a бүrköt, mire Arisztiposz azt mondja, hogy ezzel semmire nem mész, a zsarnok örül, hogyha a filozófus бүrköt iszik. Én bezzeg elmegyek udvarolni a zsarnoknak. Ezzel nagyobb sansza van, hogy elérjem azt, hogy megváltoztatják az illető törvényt. Ha ezt nem is érem el, azt legalább elértem, hogy te megúszd ezt a törvényt. Tehát akkor is hasznosabb, ha akképp cselekszem, hogy nem nyilvánosan tagadom meg az embertelen vagy erkölcselen parancsot.

Ez a juszifikálása a pozitív jog nem feltétlenül morális magasrendű diktátumainak főleg a hume-i esetben, nem jelentett igazi kihívást és katalizmát. A problematikus az lett, amikor Jean-Jacques Rousseau fölelevenítette az utópisták Platón óta kísértő álmát, miszerint olyan társadalmat kell csinálnunk, ahol a törvény parancsolata morális parancsolat, ergo ha az illető törvény parancsolata ellen lázadok, akkor nem egyszerűen rossz polgár vagyok, engedetlen polgár, hanem morálisan is megbélyegezendő valaki. Hát ez az, amit anakronisztikusan a totalitárius demokráciák előzetesének lehet nevezni. Rousseau közvetlen hatástörténetében, a jakobino-populista, illetve a nacionalista populista ideológiák fogalomtárát találjuk meg a *Társadalmi szerződés*ből, illetve a későbbi alkotmánytervezetek ismert passzusaiából. A polgár minden törvényhez beleegyezését adja, még azokhoz is, amelyeket akarata ellenére fogadtak el. Azokhoz is, amelyek büntetéssel sújtják, ha megszegni merészezi valamelyiket. Az állam valamennyi tagjának akarata az általános akarata, ez teszi polgárrá és szabad emberré őket. Hát ebből jön az a híres „forcer d'être libre” – „kényszeríteni kell őket, hogy szabadok legyenek”- következmény. Érdekes az a gondolatmenet, amely a liberális vagy reprezentatív demokrácia elvetésének morális szükségszerűségét fogalmazza meg a *Contrat Social* lapjain. Ez abból áll, hogy mivel elfogadtam ezt a társadalmi szerződést, ennek minden emberileg vagy erkölcsileg ezután elfogadhatatlan diktátuma az én genuin akaratom, mert ha nem így viselkedem, akkor nem azt akarom, amit igazából, de hát ezt Rousseau szebben mondta: „Ha tehát az enyémmel ellentétes vélemény győzedelmeskedik, ez semmi egyebet nem bizonyít, mint hogy tévedtem, s amit általános akaratnak véltem, valóban nem volt az. Ha az én magánvéleményem kerekedett volna felül, akkor valami mást tettem volna, mint amit akartam, és éppen ebben az esetben nem lettem volna szabad.” Ebből a gondolatmenetből keményebb dolgok következnek, mint akár egy hobbes-i Leviathánból, ahol aki fültörtből tanulmányozta a témát, tudja, hogy in foro interno, legalább belül, legalább lelkem legmélyén érvényesíthetők a természetjogi előírások. Morális fenntartásaimat megfogalmazhatom a pozitív törvénnyel szemben, csak ne nyilvánosan, mert akkor rosszul járok, ahogy egy nagyon kemény témában Hobbes ezt megmondta. Az első keresztények büntetendő lázadók voltak, tudnillik a római törvény soha nem kívánta azt, hogy miközben áldozatot kötelező módon bemutat Diocletianus nagynénjének, ne hihesse azt magában, hogy Jézus Krisztus a megváltó. Neki mint állampolgárnak áldozni kellett a császár éppen szentté vagy nem tudom mivé avatott, istenné kikiáltott nagynénjének, utána hazamehet, vagy még közben is gondolhat, amit akar – egy okos állam ilyennel nem foglalkozik. Közömbös gesztusokat határoz meg, ahogy Hobbes pikírtan megfogalmazza. Rousseau-nál

nem ez a helyzet, nem arról van szó, hogy csak külső gesztusaimat kívánja regulálni az államhatalom. Az idézett jól ismert citátumok azt vindikálják, hogy ne lehessen, in foro interno, belülről sem, még egy jus murmurandi sem, mert akkor morális meghasonlottsággal állok szemben lévén, hogy igazi akaratomat, morális felsőbb éne met a törvény, a törvényhozó diktátuma reprezentálja. Ezért kívántatik meg az államvallás olyan formában, ami lehetetlenné teszi, az antik teokráciák mintájára a morális vagy vallási kritikai hangok akár belső megfogalmazását az aktuális államhatalmi diktátumokkal szemben. „Az az államvallás jó, amelyik összeköti az istenhitet a törvények szeretetével és a polgárokat a törvények iránti feltétlen rajongásra neveli, és arra tanítja őket, hogy az államot szolgálván az állam védőistenét szolgálják. Valamiféle teokrácia ez, amelyben nincs más főpap, mint a fejedelem, és nincsenek más papok, mint az előljárók. Így meghalni a hazáért annyi, mint mártírságot szenvedni. Törvénysértést elkövetni istentelen dolog.” Ebből a törvényekkel való szembeszegülés egyenlő blaszfémia folklórból nem akarok sokat idézni, Robespierre összes művei magyarul is olvashatók és nagyjából erről szólnak. (1793-as alkotmány). A polgár vallásos engedelmisséggel tartozik a törvényeknek, a törvényhozónak, mert ők orákulumai az általános akaratnak.

Ebből a törvénytisztelettel felfogásból születtek nagyon különböző variációval – a jakobinizmusról már volt szó, de végső soron a bonapartizmus idején is – olyan jellegű előírások, amelyek megpróbálták nemcsak az ellenállást, hanem az ellenállással való halovány szimpatizálást is morális vétségként megbélyegezni. Ezért van az, lehet, hogy jogtörténészek kijavítanak, hogy például a feljelentési kötelezettség pozitív parancsolatként ebben a korban született, és a francia demokrácia nagyobb dicsőségére 1848-ig fennmaradt különböző formákban. Ez a típusú előírás a feljelentési kötelezettségről váltotta ki az első liberális ellenvetéseket, illetve programatikusan megfogalmazását annak, hogy ez már az a pont, amikor a törvényeknek való engedelmisség rousseau-iánus mítosza az emberi méltóságnak való nem-engedelmisséget jelenti, és fogalmazták meg újra már a Jeffersonék által jól ismert jelszót, hogy ebben az esetben a zsarnok törvény elleni való lázadás az istennek való engedelmisséget jelenti. Tehát, hogy kvázi erkölcsi parancs ebben az esetben nemet mondani. „A törvény illegális – írja Benjamin Constant a bonapartista időkben –, ha az emberi erkölccsel ellentétes parancsolatokat ad.” Minden olyan törvény, mely megköveteli barátaink feljelentését, minden törvény, mely bűnösnek minősíti az emberi természet eredendő erkölcsi hajlamát, hogy segítsen az üldözötteken, mely főbenjáró bűnnek minősíti, ha menedéket adunk a menekülőknak, egyszerűen nem törvény többé.

Ebből következik, legalábbis Constant szerint, hogy nem egyszerűen az erkölcsi parancs teljesítése az igazi törvény, hanem számon lehet kérni a fogdmegektől, a bíraktól stb. azt, ha ama pozitív jog alapján ítéleztek, amely erkölcsileg emberileg elfogadhatatlan parancsokat fogalmazott meg, tehát a parancsra tettem, az emberileg, erkölcsileg elfogadhatatlan pozitív törvény szolgálalkú végrehajtása Constant eme írása szerint nem jelenthet felmentést senkinek. „Ha a törvény arra akar kényszeríteni minket, mint oly sokszor az elmúlt viharos időszakban, hogy legszentebb érzelmeinket és kö-

telességeinket lábbal tiporjuk, ha azzal az abszurd ürüggyel, hogy ezzel tartozunk annak az emberfeletti valaminek, amit felváltva köztársaságnak vagy konzulátusnak, császárságnak vagy monarchiának neveztek, megtiltja nekünk balsorsú barátainkkal való szolidaritást, ha hitszegésre akar rábírnunk bennünket, vagy legyőzött ellenfelei üldözését teszi majd kötelességünknek, akkor ez a törvény essék erkölcsi kiátkozás alá, fogadjunk örök engedetlenséget az igazságtalan törvénnyel szemben, hirdessünk keresztes háborút a törvény nevével ékesített emberellenes bűnökkel szemben és vonjuk felelőségre eme bűnökben kollaborálókat.” Ez a patetikus tiráda, ami különben nagyon nem jellemző Constant politikai publicisztikájára, néha humorosabb formát is ölt. Amikor először kezdtem tíz évvel ezelőtt Constant-nal foglalkozni, nem gondoltam volna, hogy valaha még ez is aktuális lesz.

Hasonló ilyen pozitív parancsolat volt, hogy például az úrnapi körmeneten a protestánsoknak is kötelező földíszíteni a házukat, mert nem érdekli az államot, amennyiben államvallás a katolicizmus, hogy neki akkor nincsenek külön vallásos érzületei. És ha nem is olyan látványosan, mint a nantes-i ediktum visszavonása után, de komoly penitenciákat mondtak ki azokra a protestánsokra, nem is beszélve szabadgondolkodókról, akik elmulasztották eme úrnapi körmenetet kellően földíszített házzal fogadni. Ezeknek a constant-i kikötéseknek francia politikafilozófustól meglepő morálfilozófiai háttérgondolatai is voltak. Ami Constant Bentham- és meglepő módon Kant-kritikájában csúcsosodik ki. Az előbbivel kezdem, mert ez, azt hiszem, jogelméletileg beláthatóbb. Akkor lett divatos angolszász radikális körökben utilitárius megfontolásokkal összekapcsolni a liberalizmus lehetőségét. Constant már ekkor is észrevette azt a teoretikus veszedelmet, hogy ha nem is a jakobino-populista rousseau-iánus vagy katolikus teokratikus törekvésekhez mérhető módon, de azért jelenthet veszedelmet egy törvény, ami a közhasznúság, a legnagyobb számnak biztosítandó legnagyobb boldogság nevében lép föl, elvben ugyanolyan kevésbé teszi vagy teheti lehetővé a *jus resistendi*, a kisebbség, a többség boldogsága érdekében föllázdozandó kisebbség jogvédelmét. És ezért írja, hogy nem lehet azt a boldogságmaximáló elvet sem elfogadni a törvényalkotás bázisául, mert egy törvény lehet többé vagy kevésbé hasznos, de nem lehet többé vagy kevésbé igazságos, többé vagy kevésbé konform az emberi jogokkal. Kant-kritikája szintén egy univerzalisztikusan túlfeszített morálfogalomnak az individuális erkölcsi érzék, illetve francia történelmi tapasztalatok alapján való megkérdőjelezése. Ez a klasszikus példa, ezzel visszatérhetünk a jakobinus vagy bonapartista rémuralom éveihez. Ha jó kantiánus vagyok, írja Condorcet, és jön a köztársasági főügyész illetve a császári pübék, és kérdezi első esetben, hogy van-e királypárti, második esetben, hogy van-e köztársasági barátom elbújva valahol a házban, akkor kutyakötelességem azt mondani, hogy igen, amennyiben tényleg van, mert megengedhetetlen a hazugság akár ebben az esetben is. Holott Constant szerény véleménye szerint valami olyan morális metaítélet, amely e tekintetben a kategorikus imperativusz megszegését sugallja.

Lamennais, a liberális katolikus gondolkodó a feljelentési kötelezettség=bűn parancsolása témájában írta: „mert ha meghitt társaságban mon-

dott szavak, a baráti tanács kérése, kétségek megvallása egy bizalmas barát-nak, bármely embernek, ha kiszolgáltatik a büntető törvényeknek, tanúsíthatom, az emberi nem általános lelkiismertete alapján megvetendő és bűnös eljárás. És ezt az aljasságot parancsolják büntető szankciók terhe mellett, apának fiú, férjnek feleség, testvérnek a testvér feljelentését. Mit akarnak még belőlünk csinálni? Többségünk nem mondhatja magát állampolgárnak e hazában, mert nincsenek polgárjogaink. Legalább azt engedjék meg nekünk, hogy emberek lehessünk.” Ezt a korszakot nem ismerem ennyire büntetőjogi történet vonatkozásában, mint a jakobinus diktatúra idejét. Nem tudok látványos perekről Lajos Fülöp korából, amelyek a feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt történtek volna. Mindenesetre maga a törvény megfogalmazása össznépi, vagy legalábbis összírói felzúdulást váltott ki.

Volt egy másik, és ez már Thoreau-hoz logikailag és kronológiailag is jobban közelítő írása Lamennais-nek a polgári engedetlenség talán modernebb formáit körvonalazván. Ez az adófizetés megtagadása, méghozzá nem is úgy, ahogy Thoreau, hogy fegyverkezésre nem költ, hanem az a vélemény – Lamennais egalitáriánus gondolkodó volt, aki nem szerette a Guizot korabeli munkásnyomort –, hogy bizonyos létminimum alatt adót fizetni az emberi méltóságot veszélyezteti, tehát az adófizetés megtagadása ebben az esetben ugyanolyan legitim eme természetjog által legitimált polgári engedetlenség magaslatáról nézve, mint hogyha arra kérnének adót, hogy, teszem azt, a jakobinus ügyészséget, vagy a Fouché-féle rendőrséget támogassam. Tehát alapvető népjogként fogalmazza meg 1840-ben *Az ország és a kormányzat* című broszúrájában az adófizetés megtagadását Lamennais. „Az adófizetés megtagadása egy nemzettel nyílt háborúban álló kormányzat számára vitathatatlan, természetes jog, mivel a nemzet az egyetlen törvényes szuverén hatalom, és mely hatalom szállhatna szembe az akaratával, hogy parancsolóként beszéljen vele? Ki mondhatja a szuverén népnek, hajolj meg az én törvényem előtt, az én abszolút hatalmam törvénye előtt, ha alapvető jogaidat vonja kétségbe? Hát íme, e nép, a te jogod és kötelességed, politikai jogod, mivel a te beleegyezésed nélkül rendelkezni a te javaiddal, megfosztani téged munkád minden gyümölcsétől, hogy ezáltal nincstelenségre hivatkozva politikai jogfosztottságba taszítsanak, ez jogtalanság. Kötelességed, mivel első emberi kötelesség embernek maradni, visszautasítani azt a rabszolgaságot, amely megfoszt morális és intellektuális képességeidről s az állatnál is mélyebbre taszít.” Ezért Lamennais rendes polgári engedetlenként, bár nem tudok róla, hogy ő se fizetett volna adót, kapott egy év börtönt, amit le is kellett ülnie.

A korszak végefelé viszont ugyanezzel az „embernek maradni” gondolatmenettel olvasta végig éppen börtönéve alatt a korabeli szocialista szerzőket, és jött rá arra, hogy igazán visszavonhatatlanul az erkölcsi ellenállás lehetősége egy pozitív törvénnyel, állami diktátummal szemben akkor szűnne meg, hogyha egy Louis Blanc-féle államszocializmus valósulna meg, amely a rousseau-iánus közakarathoz és a jakobinus diktatúra hagyományához azt a pluszt adná, ha ezt plusznak lehet nevezni, hogy programatikusan vissza akarja vonni mindazt, amit liberális demokráciák jól-rosszul (Franciaországban Lamennais szerint inkább rosszul) megvalósítottak, és ezt a

típusú fordulatot – ő, akit különben szocialista izgatásért ültettek le eme cikke miatt – az ázsiai despotizmushoz való visszatérésnek minősíti. Vagyis az egészen európai történelem főladásaként, mely európai történelemnek egyik mozzanata, talán nem is lebecsülendő mozzanata az, hogy Antigoné óta valahogy meggyőzőnek érezzük, ha a polisz pillanatnyi parancsolatait kétségbe vonni merészeljük.

Huoranszki Ferenc

Politikai kötelezettség és polgári engedetlenség

A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy a politikai kötelezettségek morális alapjairól alkotott jelentősebb elméletek bármelyikét fogadjuk is el, ezen elméletek alapján a polgári engedetlenség morálisan igazolhatatlan lesz. Ha úgy véljük, hogy az alkotmányos demokráciák egyik erénye éppen a polgári engedetlenség iránt mutatott tolerancia, akkor ez a következtetés meglehetősen riasztónak tűnhet. A riasztó végeredmény azonban, úgy gondolom, elkerülhető, ha a politikai kötelezettségek alapjaira vonatkozó kérdést a hagyományostól eltérő módon vetjük fel.

A hagyományos kérdés a következőképpen hangzik: mi az erkölcsi alapja annak, hogy a legitim hatalom által hozott döntéseknek engedelmeskednem kell? A kérdés természetesen nem az engedelmisség gyakorlati okaira irányul, hiszen az lehet egyszerűen a kényszer valamilyen formája is, hanem azokra a morális elvekre, amelyek az engedelmisséget normatív elvárássá teszik. E kérdés nem túl érdekes, ha a legitim hatalom, mondjuk, a kormány vagy a parlament olyan törvényeket illetve rendeleteket hoz, amelyeket lelkesen támogatok. A probléma abban rejlik, hogy egy legitim intézmény, például a képviseleti demokrácia elveinek megfelelő eljárással választott parlament, számos olyan döntést hozhat, amellyel a demokráciát mint olyat egyébként elfogadó állampolgár a legkevésbé sem ért egyet. Ha eltekintünk a magában a képviseleti rendszerben rejlő hiányosságoktól (mármost hogy sok esetben érdekeimet vagy elveimet senki sem képviselheti olyan következetesen, mint én magam; hogy a szavazási paradoxonok miatt néha éppen a számomra legfontosabb problémák szorulnak háttérbe stb.), akkor is világos, hogy ha, mondjuk, 49 %-nyi kisebbséghez tartozom, a megválasztott többségi parlament által hozott törvények érvényessége rám is kiterjed. De ha itt az „érvényesség” szót morális értelemben használom, egyáltalán nem evidens, hogy miért. E kérdésre kívánnak választ adni a politikai kötelezettségek morális alapjait firtató elképzelések.

Úgy gondolom, nem szorul különösebb magyarázatra, miért fontos e kérdés megválaszolása ahhoz, hogy a polgári engedetlenség demokratikus intézményrendszerben játszott szerepét tisztázhassuk. Mielőtt azonban nekilátnék és megvizsgálnám a politikai kötelezettségek morális alapjairól szóló fontosabb elméleteket, két előzetes megjegyzést kell tennem. Először is nem kívánom egyik elméletet sem védeni vagy bírálni általában véve. Véleményem szerint mindegyik ellen nagyon súlyos ellenvetések hozhatók fel, melyeket egyébként nálam nevesebb szerzők nem is mulasztottak el felhozni ellenük. Én csupán egyetlen kérdést szeretnék megvizsgálni, nevezetesen, hogy marad-e hely a polgári engedetlenség morális igazolása számára, ha a politikai kötelezettségek ezen elméletei közül bármelyiket is elfogadjuk. A másik megszorítás arra a módra vonatkozik, ahogyan a polgári engedetlenség fogalmát használom. Polgári engedetlenség alatt egy olyan cselekvést

érték, amikor egy személy, vagy személyek egy csoportja tudatosan egy olyan törvény vagy rendelet ellenében cselekszik, amelyet egy egyébként általuk legitimnek tekintett szerv hozott. A polgári engedetlenség ezen meghatározása két ponton tér el az általában elfogadott használati módtól. Először is nem hangsúlyozza az erőszakmentességet. Másodszor a polgári engedetlenség lényeges mozzanatának azt tekinti, hogy egy nem az intézményrendszert magát, hanem csak ezen intézményrendszer által hozott partikuláris döntést kérdőjelez meg. Azt hiszem, világos, hogyan függ össze e két dolog. Nem arról van szó, hogy polgári engedetlenségnek tekintenék mindenféle erőszakos megmozdulást, sokkal inkább arról, hogy sok nem erőszakos ellenállást másnak, ha úgy tetszik, többnek tekintek, mint polgári engedetlenségnek. Gandhi mozgalmát, vagy az egykori magyar demokratikus ellenzék tevékenységét nem nevezem polgári engedetlenségnek, mert nem egy partikuláris döntést vagy törvényt, hanem a brit avagy a másik esetben a kommunista uralom legitimitását kérdőjelezték meg. Bizonytalan vagyok ugyan e terminus használatakor, mégis azt mondanám, ezek a mozgalmak céljaikat tekintve inkább forradalmi jellegűek voltak, bár erőszakmentesek. Egyszóval, a polgári engedetlenség és a „forradalom” közti különbséget nem abban látom, hogy az egyik erőszakos, a másik pedig nem, hanem abban, hogy egy egész intézményrendszert, vagy csak annak egy meghatározott döntését vonják-e kétségbe. Természetesen nem kívánok ez alkalommal nyelvet újítani, magam sem kedvelem nagyon a nyelvújítókat, de úgy gondolom, hogy az érvelés tisztasága ezúttal elengedhetlenné tesz ennyi nehézséget.

Az első elmélet, amit szeretnék megemlíteni, és amely történetileg is valószínűleg a legelső (legalábbis szekularizált) elmélet a politikai kötelezettségek morális alapjáról, az ún. „beleegyezés-elmélet”. Az elmélet, mint neve is elárulja, a politikai kötelezettségeket e köteleességek önkéntes elfogadásából eredezteti. Egy ígéret vagy egy szerződés megtartása prima facie kötelesség. Ha elfogadom, hogy egy politikai intézményrendszer döntései, mindaddig, ameddig az ezen intézményrendszert meghatározó szabályoknak megfelelően hozták őket, rám nézve érvényesek, nem húzhatom ki magam e döntések hatálya alól. Igen ám, de miféle beleegyezés szükséges ahhoz, hogy egy efféle intézményrendszer morális kötelezettségeket róhasson rám? A legszebb természetesen az lenne, ha explicite aláírhatnék valamilyen társadalmi szerződést, mellyel önként alávetem magam a potenciális hatalomnak, mindaddig amíg ő is tartja magát a szerződésben foglaltakhoz. Azt hiszem, nem szorul különösebb igazolásra, hogy egy ilyen rendszerben a polgári engedetlenségre nincs morális alap. A kormányzat vagy a szerződésben foglaltakhoz tartja magát, és akkor nincs morális alapom arra, hogy én ne úgy tegyek, vagy despota módjára viselkedik és fittyet hány a szerződésre, ez esetben viszont jogom van a lázadásra, elkergethetem a kormányt, ha tudom, de ha nem, akkor sem fogom létét legitimnek tekinteni. Tertium non datur. A pusztá engedetlenséghez hiányzik a morális alap.

Az ám, de a legtöbbünk persze nem részesül abban a boldogságban, hogy egy igazi társadalmi szerződést írhatna alá. A „beleegyezés-elmélet” védelmezői szerint azonban másképp is kifejezhetjük hozzájárulásunkat, egyszerűen azáltal, hogy elfogadjuk az intézményrendszer által hozott dön-

téseket, különösen azokat az előnyöket, amelyekkel egy intézményrendszer fennállása együttjár. Tekintsünk most el az elmélet szembeötlő képtelenségétől, és foglalkozzunk csupán a polgári engedetlenség kérdésével. Két lehetőségem van: vagy elfogadom a rám háramló előnyöket, ezzel legitimnek tekintem a hatalmat és kötelezettséget vállalok az engedelmességre, vagy nem kérek belőle, ezzel viszont jelezvén, hogy én a magam részéről, „privátim”, illegitimnek tekintem a fennállót. Ha bármely döntését megkérdőjelezem, netán ellenállok, ezzel vagy én szegtem meg hallgatólagos megállapodásunkat, vagy a fennálló intézményrendszer legitimitását kérdőjelezem meg. De morális alapon elégedetlenkedni, anélkül, hogy e legitimitást megkérdőjelezném, e konstrukcióban logikai lehetetlenség.

A politikai kötelezettségek morális alapjaként manapság leggyakrabban az ún. „fair play”-elméletet szokás használni. Ez az elmélet sajátos keveréke a politikai kötelezettségek (konzervatív indíttatású) institucionalista elméletének és a hallgatólagos beleegyezésről szóló fenti doktrínának. Egy politikai intézményrendszer részesének lenni ezen elmélet szerint valami olyasmi, mint egy játékban részt venni. Ha futballt játszom, ezzel hallgatólagosan kötelezettséget vállalok arra, hogy amíg a pályán vagyok, betartom a játék szabályait. Ha megrúgnak, szabadrúgás jár a javamra, de jól tudom, hogy ha én rúgom meg a másikat, ellenem ítélnék, sőt ki is állíthatnak. Azzal, hogy részt veszek a játékokban, egyben kötelezettséget is vállaltam a játék szabályainak betartására. Nem állhatok le a bíróval vitatkozni, hogy miért adott szabadrúgást, miután elgáncsoltam a másik csapat játékosát, és ezzel remek helyzetbe hoztam magam. A bíró ugyanis ilyen esetben joggal válaszolhatja, hogy a csel, amit csináltam, ugyan remek volt, de nem a futball, hanem a rugby szabályai szerint. És mint tudjuk, az egy másik játék. A politikai intézményrendszer mármost meghatározott szabályok szerint (tehát alkotmányosan, a legitimnek tekintett hatalom révén) szabályokat alkot, egyfajta „szabályalkotó meta-játék”. Ha e szabályokat az alkotmányos játékszabályoknak megfelelően alkotta, akkor megkérdőjelezésük vagy bűn (ergo minimum sárga lappal büntetendő), morálisan pedig megvetendő, vagy pedig azt hozza a többiek tudtára, hogy ez a játék nem jó játék: vagyis a rendszer legitimitását kérdőjelezi meg. De pusztá engedetlenségre itt morális alap nincs.

Persze senki sem kérdezte tőlünk, részt kívánunk-e venni e nagy meccsen. Éppen ezért meg kell győzni bennünket arról, hogy van okunk betartani a játékszabályokat. Ezen a meccsen ugyanis mindenki nyerhet, egyfajta kölcsönös előnyökkel járó vállalkozás ez inkább, mint ellenfelek küzdelme. Ha mind betartjuk a szabályokat, sokat nyerhetünk. De a haszon mindig bajjal jár, így ki kell venni részünket a terhekből is. Aki csak a közösen elért haszonból akar részesülni a terhek vállalása nélkül, az rászolgál morális megvetésünkre. Az elmélet ezen a ponton azonban vészesen hasonlítani kezd a beleegyezés elméletére. Mert mi is a bizonyítéka annak, hogy részt kívánunk venni a vállalkozásban, és ezzel köteleességünk lesz vállalni a terheket? Csakis az a tény, hogy elfogadjuk a vállalkozásból származó hasznot. Ha így teszünk, nincs morális alapunk megkérdőjelezni a főnökök döntését: egy életre leszerződöttünk. Ha mégis megtesszük, azzal azt bizonyítjuk,

hogya a vállalkozás úgy, ahogy van rossz, hiszen a vállalkozás éppen a terheket elosztó szabályok létrehozásának szabályaiban áll. Ha megkérdőjelezem, amit rám osztottak, azzal egyben az egész vállalkozást mint olyat is megkérdőjelezem.

De lehet, hogy a főnöknek nincs mindig igaza. Lehet, hogy a vállalkozás maga nem ésszerűtlen, csak a főnök hülye. Mi készíthet ekkor engedelmes-ségre? Van még egy válasz erre a kérdésre, melyet eddig nem vizsgáltunk meg. Lehetséges, hogy az igazságos társadalom megteremtése és fenntartása prima facie köteleességünk. Ez esetben engedelmeskednünk kell, egészen addig, míg ezzel hozzájárulunk egy igazságosabb társadalom kialakításához (teszem azt, példát mutatunk a többieknek köteleességtudásból). Persze csak akkor teszünk így, ha úgy gondoljuk, a társadalom alapszerkezete, alkotmányos berendezkedése igazságos. Úgy tűnik, e rendszerbe beilleszthető a polgári engedetlenség morális igazolása. Ha a törvények kiáltóan igazságtalanok, az igazságosság iránti köteleességünk megengedi, sőt adott esetben megköveteli az engedetlenséget, az igazságtalanság kiküszöbölésére tett erőfeszítést. Csakhogy ehhez feltételeznünk kell, hogy a rendszer maga, legalább egy icipicit, igazságtalan. Egy igazságos, jól rendezett társadalomban nincs szükség a polgári engedetlenségre. Ez pedig azt jelenti, hogy az alkotmányos demokráciák polgári engedetlenség irányában mutatott toleranciája *nem erénye magának a rendszernek*, hanem egyszerűen egy szükséges rossz, amely számára egy ideálisan jól rendezett társadalomban nem volna hely. Ebből pedig az következik, hogy egy tökéletesen igazságos társadalomnak intoleránsnak kell lennie a polgári engedetlenséggel szemben.

Nem véletlen persze, hogy a politikai kötelezettségek morális alapjait firtató fenti elméletek kereteibe nem illeszthető be a polgári engedetlenség morális igazolása. Az eb, mint azt fentebb említettem, a kérdésfeltevésben van elhanyagolva. Ezen elméletek mindegyike ugyanis a politikai kötelezettség morális érvényességét a de jure (tehát normatív értelemben) legitim állam lététől teszi függővé. Ahogyan azt egy neves szerző meg is jegyzi: „kötelezettségeink érvényessége előfeltételezi az igazságos intézményeket”. (J. Rawls: *A Theory of Justice* Harvard University Press, Cambridge Mass., 1971. 112. old.) Nem állítom, hogy e megközelítés pusztán képtelenség volna, vagy hogy ne bírna bizonyos intuitív erővel. Először is megmagyarázza, miért érezzük úgy, hogy nem tartozunk feltétlen engedelmességgel egy despotának vagy egy totalitáriánus kormányzatnak. De, úgy gondolom, ebben az esetben is túl sokat bizonyít. Kétségtelen, hogy nem tartozunk feltétlen engedelmes-séggel, de ha nem tartjuk be a közlekedési szabályokat, balesetet okozunk és ezért megbüntetnek, nem hivatkozhatunk arra, hogy e szabályokat egy despotikus rendszer hozta, ergo nem köteleességünk engedelmeskedni. A nagyobb probléma azonban az, hogy ha az engedelmesség morális alapjait a legitim, vagy, ha úgy tetszik, igazságos politikai berendezkedés fogalmától tesszük függővé, akkor vagy képesek vagyunk ezen politikai rendszert morális alapon igazolni, és akkor (megintcsak: morális értelemben) engedetlenségnek helye nincs, vagy pedig semmiféle erkölcsi alapja sincs a politikai kötelezettségeknek.

Ami az utóbbi megoldást illeti, nem mondom, hogy ellenszenvesnek

tartanám. A 2-es villamos Rooseveltté tért megállójában olvasható tömör politikai programtervezet, mely szerint „semmi hatalmat senkinek”, és ezzel a dolog el van intézve, morális szempontból véleményem szerint semmi kifogásolni valót nem hagy maga után. Azért nem tartom a képviseleti demokrácia intézményrendszerét teljesen igazolhatatlannak. Csakhogy szerintem igazolása nem valamilyen morális alapon nyugszik, hanem gyakorlati megfontolásokon. Például azon, hogy léte esetleg, jobb híján, elősegítheti a valamilyen elvont értelemben vett egyenlőség megvalósítását. De akár így áll a dolog, akár nem, maga a képviseleti demokrácia nem igazolható közvetlenül azzal, hogy az egyenlőség megvalósulása volna. Ha politikai egyenlőség alatt a politikai akarat egyenlő mértékű érvényesítését, vagy akár ennek lehetőségét értjük, a képviseleti demokrácia bizonyíthatóan és teljességgel egyenlőtlen. Ez persze nem jelenti azt, hogy igazolhatatlan volna. Véleményem szerint eddigi legjobb igazolását azok a politikai filozófusok és gondolkodók adták, akik, feltételezván, hogy egy modern társadalomban elengedhetetlen a kollektív döntéshozatal valamilyen formája, a képviseleti demokrácia viszonylagos hatékonyságát kívánták megmutatni, a hatékonyság egy többé-kevésbé jól definiált, közgazdaságtanból kölcsönzött fogalmát használva. Ezen igazolás azonban körülbelül annyi morális erővel bír, mint amikor bebizonyítom, hogy a tökéletesen kompetitív szabadpiac optimális forráselosztást eredményez. Szép dolog, de ettől még nem kell erkölcsi kötelességemnek éreznem, hogy a tökéletes szabadpiacon optimális haszonmaximalizálóként viselkedjem. Lehet, hogy ostoba vagyok, ha nem így cselekszem, de nem vagyok feltétlenül erkölcstelen.

Mielőtt rátérnék arra, mit is gondolok a politikai kötelezettségek morális alapjáról, szeretnék egy a fentiekkel kapcsolatos esetleges félreértést eloszlatni. Szó sincs róla, hogy úgy gondolnám, az alkotmányban foglalt jogok egy része híján van minden morális alapnak. Épp ellenkezőleg. A magam részéről dogmatikus híve vagyok a természetjogi doktrínának, tehát a legkevésbé sem kérdőjelezem meg bizonyos jogok morális alapját. A politikai kötelezettségek azonban nem e jogokra, hanem e jogok érvényesítésének módjára vonatkoznak. A politikai kötelezettség imperatívusza nem egyszerűen azt kívánja meg, hogy tiszteletben tartsam mások jogait, hanem hogy tiszteletben tartsam azt a módot, ahogyan egyesek mások jogait biztosítani kívánják. Azt hiszem, világos, hogy a két kérdés távolról sem azonos.

Vajon az következik mindebből, hogy a politikai kötelezettségek morális szempontból igazolhatatlanok? Egy biztos: sokkal óvatosabban kell bánnunk az erkölcsi érvekkel, amikor az engedelmisség okait vizsgáljuk. Nagyon sok esetben, úgy vélem, valóban nincs morális ok az engedelmisségre. Inkább gyakorlati szempontból gondoljuk úgy, hogy „ott ette meg a fene ezt az újabb idéetlen rendeletet, nekem most nincs kedvem ezzel vitatkozni”. Az efféle, morálisnak legkevésbé sem nevezhető okfejtés igen gyakori az engedelmisség melletti érvelésben. És sok esetben a legcizelláltabb morálfilozófiának sem sikerülhet ennél súlyosabb, morális jellegű érveket felhozni az engedelmisség kötelező ereje mellett. Jogi szempontból persze ez nem okoz problémát. Morál és jog között, hogy egy hajdani jeles szerző szellemét idézzem, éppen az az egyik legdöntőbb különbség, hogy utóbbit

teljesen hidegen hagyja, milyen motívumok alapján teszünk eleget kötelezettségeinknek. A baj ott kezdődik, ahol az engedetlenség.

Formális jogi szempontból, a polgári engedetlenség *per definitionem* törvényellenes. A paradox kérdés mármost az, hogy ha úgy gondolom, az állampolgároknak egyes esetekben joguk van tiltakozni, vagy legalábbis nem engedelmeskedni, hogyan építhetem be az illegális cselekvésre való jogot egy jogrendszerbe. A választ szerintem a kérdésfeltevés módjában kell keresnünk. Abból, amit fentebb bizonyítani próbáltam, az következik, hogy a kérdést nem úgy kell feltennünk, vajon milyen morális alapom lehet politikai kötelezettségeim megszegésére, sokkal inkább úgy, hogy milyen morális alapja lehet a bíróságnak arra, hogy engem ezért elítéljen?

A kérdés, ezt fontos hangsúlyozni, a politikai kötelezettségekből származó engedelmisségre vonatkozik. Elképzelhető például, hogy valaki, aki baltával leütötte és kirabolta a szomszédját, arra hivatkozik a bíróság előtt, hogy ő, a maga részéről, semmi morális alapot nem érez arra, hogy engedelmeskedjen egy olyan parlament által hozott törvénynek, amelyben az általa támogatott párt kisebbségben van. Az efféle érvelésre kétféle válasz adható. Az egyik egyszerűen legális jellegű, azt lehet mondani, hogy az élethez való jog alkotmányos jog, ha tehát valaki ezt kérdőjelezi meg, az nem csupán egy meghatározott törvényt, hanem bizonyos értelemben az egész rendszer legitimitását kérdőjelezi meg. De ezt az érvelést, valljuk be, nevetségesnek éreznénk. Egyszerűen úgy véljük, a bírónak morális joga, sőt kötelessége, hogy erre az esetre a büntetőjog megfelelő paragrafusát alkalmazza.

Az alkotmányra való hivatkozás egyébként fontos szerepet játszik azokban a jogfilozófiai próbálkozásokban, amelyek valósággá kívánják változtatni a lehetetlent, és megpróbálják igazolni, hogy a polgári engedetlenség időnként nem nélkülözi a legális alapokat. Ha egy törvény érvényessége kétséges, mert feltehető róla, hogy ellenkezik az alkotmánnyal, az állampolgárnak joga van saját belátása szerint cselekedni. Nem tagadom, hogy létezik ilyen eset és hogy ebben az esetben az ellenállás bizonyos fokig beilleszthető a legális keretek közé. De éppen ezért az is kétséges, hogy polgári engedetlenségnek nevezhető-e. Nem engedelmeskedni egy alkotmányellenes törvénynek, bizonyos szempontból egyszerűen legális cselekedetnek tekinthető. De az igazi probléma az efféle érveléssel nem is az, hogy mit nevezünk legálisnak és mit nem, hanem hogy a polgári engedetlenségi mozgalmak vagy akciók egy tekintélyes része nem állítja, hogy a törvény vagy rendelet, aminek nem óhajt engedelmeskedni, vagy aminek végrehajtását meg kívánja akadályozni, alkotmányellenes volna. Akik az atomerőműépítés ellen tiltakoznak és próbálják azt minden eszközzel megakadályozni, nem állítják, hogy atomerőművek építése alkotmányellenes volna. Nincs persze olyan eset, ahol így vagy úgy ne lehetne az alkotmányra hivatkozni. Csakhogy annak eldöntése, hogy bizonyos törvényeket alkalmazni kívánok-e adott esetben vagy sem, sohasem pusztán az alkotmány kérdése.

Mindebből talán már sejthető, milyen álláspontot kívánok védeni a politikai kötelezettségek illetve a polgári engedetlenség kérdésében. Úgy gondolom, annak, hogy bizonyos törvényeknek, rendeleteknek stb., engedelmeskedünk-e, mindig a politikai kötelezettségtől független morális megfontolá-

sok állnak a háttérben. Sok esetben úgy gondoljuk például, hogy engedetlenségünkkel erkölcsileg elfogadhatatlan extra terheket rakunk polgártársaink vállára, vagy hogy adott esetben a társadalmi szolidaritás megköveteli, hogy engedelmeskedjünk egy egyébiránt általunk helytelennek ítélt törvénynek. A praktikus okok mellett számos más ilyen, erkölcsi jellegű megfontolás is szerepet játszhat engedelmesség melletti döntésünkben. És nyilvánvaló módon ugyanilyen jellegű érveket használhatunk a polgári engedetlenség mellett is. Ha háború idején megtagadom a katonai szolgálatot, az történhet azért, mert úgy gondolom, hogy a hadsereg, amelyben szolgálni fogok, igazságtalan háborút vív, vagy történhet valamilyen pacifista jellegű általános erkölcsi megfontolásból. De másfelől adott esetben érvelhetek úgy is, hogy bármennyire utálok is a háborút, engedetlenségem következménye az volna, hogy helyettem biztos valaki mást küldenek majd el, s ezért erkölcsi megfontolásból engedelmeskedek valaminek, amit amúgy ellenzek. Bármilyen érvet használjak is azonban, és bármiképp döntsek is, azt nem a politikai kötelezettség iránt érzett odaadó tiszteletből teszem. És az érvek, megfontolások nem sokban különböznek ettől a példánál sokkal kevésbé dramatikus mindennapi esetekben sem. Hogy ismét egy klasszikus szerző szavait idézzem „Egy demokratikus társadalomban be kell lássuk, hogy minden állampolgár felelős az igazságosság elveinek általa elfogadott értelmezéséért, és azért, ahogyan ennek fényében cselekszik”. (Rawls op. cit. 390. old.) Röviden szólva egy alkotmányos demokrácia működésképtelen, ha nem tekintjük az állampolgárokat autonóm egyéneknek.

Ez a meglátás pedig éppúgy érvényes a jogalkalmazókra, bírókra, esküdtekre, mint ránk, egyszerű és néha engedetlen állampolgárookra. Ebből viszont az következik, hogy a „Rechtsstaat”, a tökéletes jogállam elképzelése számomra chiméra. Először is azért, mert lehetetlen megvalósítani, mert bármilyen zárt, jogrések nélküli jogrendszert alkossak is, a jogalkalmazást, részben és legalábbis bizonyos esetekben, valamilyen praktikus vagy morális elv fogja vezérelni. Elvégre feljelentés nélkül nem lehet pert kezdeni, s hogy például egy polgári engedetlenségnek tekinthető ügyben tesz-e valaki feljelentést, az már morális döntés kérdése. És mindig lesznek problémás esetek is, netán precedenst nélkülöző esetek, ahol a bírónak muszáj lesz saját erkölcsi érzékére és elveire hagyatkoznia. De a tökéletes jogrendszer és a „szubjektív” erkölcsi elvektől független joggyakorlás chiméra azért is, mert a magam részéről mindennek nevezném, csak épp igazságosnak nem, ha a katonai szolgálat lelkiismereti alapon történő megtagadását, vagy valamely polgári engedetlenségi mozgalomban való részvételt jogi szempontból semmi sem különböztetné meg, mondjuk, az autólopástól. Márpedig, ha pusztán a tételes jog betartása avagy megszegése a szempont, akkor aligha van különbség. Csakhogy a liberális demokrácia nemcsak azt követeli meg, hogy a törvények tartalmukban toleránsak legyenek, alkalmazásuk is az kell legyen. És hogy hol húzódik a tolerancia határa, az mindig erkölcsi megfontolások alapján dől el, sohasem egyszerűen az írott jog mechanikus alkalmazása révén.

Tudom, hogy ez a végkövetkeztetés, bármilyen banális is, némelyek ellenkezését fogja majd kiváltani. Elvégre az utóbbi két-három évben másról

sem hallani, csak a korábban elkövetett törvénytelenésekről, s ezzel szemben a jövő jogállami utópiájáról, ahol a bírák és jogászok, minden elfogultság nélkül, halálos biztonsággal húzzák majd elő a megfelelő paragrafust a törvénykönyvnek vagy rendeletek tárának nevezett varázsdobozokból, és a szubjektivitást, az erkölcsi és politikai előítéletek gonosz szellemét a „szak-szerű jogalkalmazásnak” nevezett varázsszóval úzik majd ki a jogállam me-seerdejéből. Pedig a „független bíróság” kifejezésben a „független” szó csak a bíróság intézményes függetlenségére utal, nem pedig a bírák, vagy általában a jogalkalmazók tevékenységének erkölcsi elvektől való függetlenségére. Az, hogy a bíróság most már nem a hatalmon levő kormány vagy párt eszköze, még inkább megnöveli a bírák erkölcsi felelősségének mértékét az egyes döntésekben, és különösen az olyan problémás esetekben, mint a polgári engedetlenséggel kapcsolatos perek, ahol sok esetben az ő erkölcsi érzékükön múlik, hogy egyáltalán működőképes marad-e egy demokrácia.

Földesi Tamás

Tisztelt Közönség!

Én eltérek az előadásomtól, és megpróbálok néhány problémát fölvetni az elhangzottakkal kapcsolatban. Azzal kezdeném, hogy érthető, hogy ma a filozófusok, etikusok, politológusok napja van és holnap a jogászoké. Mégis, azt hiszem, szerencsésebb lett volna, ha ez egy kicsit vegyül. Tehát a filozófus kérdésfölvetésre a jogász rögtön válaszol, mert ez a probléma ugyan közös jogász- és filozófus-relációban, de a megközelítésben elég nagy az eltérés. Személyemben talán az a szerencsés, hogy mindkettőt művelem, közös kérdésekkel foglalkozom, és ennek alapján szeretnék néhány problémát fölvetni.

Az első kérdés, amit röviden érintenék: az aktualitás. Itt már elhangzott Bence György előadásában, hogy közelmúltból miért aktuális a probléma. Én azt hiszem, hogy a közeljövőben is nagyon aktuális ez. Mégpedig elsősorban azért, mert ha elfogadjuk, hogy a polgári engedetlenség valahol igazságosság alapú, ez tulajdonképpen a fogalom *conditio sine qua non*-ja, akkor – mivel a közeljövő évei olyan társadalmi feszültségekkel terhesek, amelyeket széles rétegek mint őket érintő igazságtalanságot fognak átélni – várható (ha nem is ugyanolyan jellegű) a civil disobedience-hez tartozó jelenségek fölmerülése. Ezzel kapcsolatban az egyik alapprobléma az, hogy eleendő-e az igazságosság érzete. Aki a magyar filozófiai életet ismeri, az tudja, hogy a közelmúltban elég komoly tanulmányok jelentek meg elsősorban Sajó András tollából, aki megkérdőjelezte, hogy szüksége van-e a jognak igazságosságra, s a válasz egyértelműen az, sok ok miatt, hogy nem. Ennek egyik indoka, hogy az igazságosság tudományosan eldönthetetlen, szubjektíve épp ezért több zavart okoz. Sajó András nem az itt kínákozó Kelsen-féle megoldásnak a híve, aki, szintén, más okokból, alapproblémának tartotta ezt a kérdést. Ezért én azt hiszem, hogy – legalábbis az ideológia szintjén – szükséges lenne ehhez a kérdéshez ismét visszatérni, és például az óriási Rawls-irodalom alapján azt megvizsgálni, hogy az általa felállított második igazságossági kritérium, nevezetesen az a típusú egyenlőtlenség – és most leegyszerűsíték –, amely nemcsak egy bizonyos rétegnek a hasznára vagy előnyére szolgál, hanem bizonyos értelemben mindenkinek, mennyire érvényes a jelenlegi kelet-európai helyzetben. Mert hiszen igaz, hogy hosszú távon egy szabadpiaci rendszer mindenkinek előnyös, ám ez rövid távon nagyon is igazságtalannak tűnik, például egy ilyen kritériumrendszer alapján. Most vonatkoztassunk el ettől, hogy ezt ki hogy vitatja.

A másik kérdés, hogy szerintem ez az egész probléma a jogászoknak nagyobb gondot okoz, mint a filozófusoknak. Én egyetértek Rawls-szal, aki azt mondja, hogy minősít egy társadalmat, hogy hogyan kezeli a polgári engedetlenséget. Tolerálja-e, le tudja-e vezetni a keletkezett feszültséget? Mégpedig kettős értelemben is minősít. Egyrészt abban az értelemben, hogy elég rugalmas-e ahhoz, hogy a jogrendszer sikertelen, a demokráciát korlátozó, az alkotmány szellemének ellentmondó jogszabályait időben megváltoztatja, esetleg a polgári engedetlenségi mozgalom hatására. Másrészt úgy, hogy ha szükséges, az alkotmányt is módosítja, nemegyszer ugyancsak polgári engedetlenségi mozgalmak hatására. Ezt a folyamatot tükrözi például az amerikai alkotmány számos „amendment”-je (módosítása), például a szegregáció eltörlése. Tamás Gáspár szellemes hasonlata az *alkotmány barátairól* elsősorban az első esetre érvényes, a másodikra csak tendenciálisan.

Ebben a vonatkozásban azt hiszem, hogy a nagy probléma a jogászok számára az, hogy a gondolkodó, reformer jogászok zöme elvileg nem pozitívista. Elvileg lehet valaki természetjogász, ha azonban valaki gyakorló jogász, akkor sajnos pozitívista. Tudnillik a nagy nehézség az, hogy hogyan lehet egy, a jogot morális szempontból is vizsgáló jogásznak azt elfogadni, hogy a jogrendszernek lehetnek rossz, problematikus, megváltoztatandó részei. Ezt a gyakorló jogász rendkívül nehezen tudja leereagálni, minél magasabb poszton van, annál inkább. Ennek egyik klasszikus esete volt a Végvári-ügy is, amelynél pontosan látható, hogy egy pozitívista megközelítésben az bűncselekmény, egy nem pozitívista megközelítésben egészen más. És a kettőnek egy olyan vegyes keveréke, amely el is ítéli, meg nem is ítéli meg, az tulajdonképpen nem egy elvi álláspont, hanem egy nagyon is megkérdőjelezhető kompromisszum kérdése. A jogászok számára tulajdonképpen a dilemma nem egyértelmű. Rawls is ír arról, hogy például az alkotmánybíró-ságnak van egy igen pozitív szerepe. Nevezetesen az, hogy egyes törvények alkotmányellenességét megállapítva a polgári engedetlenségnek az a része, amely e törvények ellen irányul, legitimé válik (és hogy a törvény határát hol szabjuk meg, tehát hogy mely jogszabályt nevezek alkotmányellenesnek, az nagyon „széles” kérdés). Azzal, hogy az alkotmánybíró-ság kimutatja, hogy alkotmányellenes, tulajdonképpen a polgári engedetlenség ez ágának fő követelését teljesíti. Nem tudom, mennyire közismert, de a magyar alkotmánybíró-ság több mint ezer ügyet tárgyalt, és ezek között többszázra rúgott azoknak az ügyeknek a száma, ahol megállapították, hogy a jogszabály nem összeegyeztethető az alkotmánnyal. Ezt azért emelem ki, mert ebből az következik, hogy a jognak az a dilemmája, hogy jogellenes, de mégsem üldözendő, sőt elismerendő, ebben a vonatkozásban nem általános jogi probléma, az alkotmánybíró-ság például éppenséggel ellentétes tendenciát tud elvégezni. Most a nagy kérdés itt az, hogy a Rule of Law, amelyet én nem abszolutizálnék, az nem jelent tökéletes jogot, meg tökéletes bírakat. De mégis, minőségi különbséget ott látok, hogy az előző rendszerben a jogot bármikor félre lehetett tenni, a jog eszköz volt, a jog alárendelt volt. És ezt nemcsak a törvényhozók tudták, ezt az állampolgár is tudta. Ezért az állampolgár számára az volt a civil hozzáállás, hogy ezt követem, ezt meg nem követem, sőt ez igaz volt tömegméretekben is, és nemcsak az adóü-

gyekre, hanem a gazdálkodásra is igaz. Hankiss Elemér joggal húzta alá, hogy az a vezető, aki jogszerűen gazdálkodott, az megbukott. Most a jelenlegi gazdálkodásban például a nem fizetés, nem teljesítés, azt mondhatnám, hogy norma. Ezért kulcskérdés, hogy alapjában gyökeresen változtatni kell a különböző állampolgároknak a jogkövetéshez, annak morális alapjait illető jogkövetéshez való álláspontján. És ugyanakkor én mélyen egyetértek azzal, hogy el kell fogadni a polgári engedetlenség lehetőségét még akkor is, hogyha a polgári engedetlenség elismerése, bekövetkezése – és nem bűncselekményként való kezelése – olyan kihatásokkal és kisugárzásokkal is együtt járhat, amelyek lazítják a jogkövetést. Mert figyelemmel kell lenni arra is, hogy az emberek jelentős része nem nagyon képzett abban a tekintetben, hogy melyek a polgári engedetlenség kritériumai, és egyszerűen úgy gondolkodik, hogyha ez nem bűncselekmény, akkor miért bűncselekmény az. Nem így van azokban az egészen éles esetekben, ahol az emberölés, vagy a nemi erőszak megítélése nem lehet kétséges. De a jog legjelentősebb része nem ezt a területet foglalja magába.

Még azt a problémát vetném föl, hogy ha ennek az irodalma végre megjelenik, akkor tulajdonképpen azzal is foglalkozni kellene, hogy miközben a polgári engedetlenség jó és minősít, ha előfordul nem túl nagy mértékben, akkor hogyan kell a kormányzatnak erre reagálni, és főleg hogyan lehet olyan stratégiákat kidolgozni, amelyek megelőzőek. Tehát bizonyos értelemben ebben az esetben, amikor a Rule of Law nagyon fontos kérdés az elkövetkezendő években, igazában jobb lenne, ha nem lenne polgári engedetlenség, de nem azért, mert ez a kormányzat ezt rosszul fogja lereagálni, hanem azért, mert ha tényleg jogos és morális a mögötte lévő indok, akkor lehetségesek pozitív megelőző stratégiák is. Ehhez azonban, én egyetértek azokkal a politikai felhangokkal, hogy az egész alapbeállítottságnak kell változnia. Hallottunk bizonyos eléggé disszonáns hangokat, amelyek ezt az egész polgári engedetlenségi kérdést valamiféle Kelet-Európától idegennek, vagy az adott helyzetben alapjában politikai ürügyként felhozott kérdésnek fogják föl. Szerintem nem az, és ezért szükséges ennek az elméleti kérdéssel foglalkozni. Köszönöm szépen.

Ludassy Mária

Ha Sajó András nevét meghallom, akkor mindig jusnaturalista reflexeim támadnak, és ennek szoktam hangot adni, úgyhogy most sem állom meg. Amit mondtam a történelmi példákról, abból nagyon közvetlen és kemény dolgok is adódnak. Például nyilvánvaló, hogy nemcsak Bonaparte idején volt feljelentési kötelezettség. Feltehetően számos polgártársunk törvénytisztelő állampolgár volt a közelmúltban eme előírásnak eleget tévén. Nyilvánvaló, ha úgy érezzük, hogy erkölcsileg ennek nem eleget tenni helyesebb volt, mint eleget tenni, abból következik bizonyos morális ítélete ezeknek a dolgoknak. Viszont, legalábbis nekem úgy tűnik, jogilag nehéz lenne azt állítani, hogy jogi következményei is lehetnek. Lehetnek-e jogi következményei

annak számára, aki a múltban e tekintetben lojális állampolgár volt? Ez egy kérdés. Szeretném, ha, mondjuk, legalább a morálfilozófia professzora, vagy a hit és az erkölcsstan oktatója nem lenne a közeljövőben, de hát ez nem feltétlenül jogi következmény. De keményebb dolgokra sem tud igazán Sajó András nagyon szellemes koncepciója választ adni. Például az a bíró, aki a nürnbergi törvények értelmében halálra ítélt embereket fajgyalázásért, eme kelsen-i felfogás értelmében tökéletesen eleget tett bírói hivatásából adódó kötelességeinek. A fajgyalázás büntetendő volt. Csak akkor lenne felelősségrevonható, ha kiderült, hogy a halálraítélt leányzó csak egy félzsídó fiúval feküdt le, mert akkor nem kellett volna halálraítélni, csak kényszermunkára. Tehát csupán eljárásjogilag nézhetjük meg a dolgot, mert a pozitív jognak eleget tett. Azt hiszem, hogy helyzetünk, legalábbis az enyém, azért nehéz, mert én személy szerint nem rendelkezem metafizikai természetontológiai garanciákkal arra nézve, hogy vannak természetjogi normák, melyeket morális intuícióm habozás nélkül diktál nekem, ha szembekerülök egy pozitív joggal. És kérdés, hogy eme kényelmes metafizikai mankók nélkül valóban nem áll-e elő az a helyzet, amire Hume figyelmeztetett a maga kedvesen cinikus módján, hogyha minden egyes alkalommal a morális lelkiismeretünket mozgósítjuk, akkor nincsenek szabályok, a szabályokat X akkor kérdőjelezi meg, hogyha Y népcsoportot lincselni kell, más pedig akkor, ha teszem azt, jogokat adunk morálisan vagy vallásilag tűrhetetlennek tekintett kisebbségeknek. Tehát nyilvánvaló, hogy két morális intuíció nehezen fér meg egy jogrendszerben. Úgyhogy én csak kétségeimnek szeretnék hangot adni. Remélem ezzel talán provokáltam valakit.

Engedetlenségi mozgalmak és ideológiájuk

Gáthy Vera

Erőszak nélküli polgári engedetlenség a függetlenségért

Néhány elméleti megjegyzés

Az erőszak nélküli polgári engedetlenség vagy ellenállás – a két fogalom időnként jól megkülönböztethető tartalmi különbségeket fed – története évezredek, mégis viszonylag szerény az a történeti, politológiai, filozófiai irodalom, ami elemzésével foglalkozik. A közöny egyebek között azzal magyarázható, hogy a jelenséget sokan definiálhatatlannak tartják, és valóban nehéz is a társadalomtudományok mai eszköztárával elméleti keretek közé szorítani. Különösen igaz ez akkor, ha egyik legfőbb jellemzőjeként a mozgalmak kidolgozatlan ideológiájára (ideológiáira) gondolunk, illetve arra, hogy tömegmozgalmi előfordulásai esetén elméleti megalapozása ritkán különíthető el a különböző etikai rendszerektől. Egyes álláspontok szerint az erőszak nélküli polgári engedetlenség látszólag vagy ténylegesen hatástalan az erőszakkal szemben, és mint ilyen, nem is játszhat komoly szerepet a hatalmas erőszakszervezetek ellen vívott küzdelmekben, tehát perifériális jelentőségű.

Az amerikai Gene Sharp, e politikai-történeti jelenség legnevesebb kutatója, aki immár több mint három évtizede foglalkozik az erőszak nélküli polgári engedetlenség/ellenállás történetével és elemzésével, 198 megnyilvánulási formát különböztet meg, kezdve attól, amikor egy kis közösség erkölcsi okokból kiközösít, megbélyegez valakit, a sztrájkokon, demonstrációkon át egészen addig, amikor egy nemzet létében, kultúrájában érzi fenyegetve magát és ezért nyúl ehhez az eszközhöz.¹ Voltaképpen az igazán izgalmas kérdés éppen az, amikor a mozgalom társadalmi konfliktusok esetén jelentkezik, nemzeti, vagy a nemzet jelentős rétegeit magába foglaló méretekben és ilyenkor általában az állammal, a szervezett hatalommal fordul szembe. Az állam, a hatalom pedig ösztönösen is, tudatosan is viszolyog a mozgalmaktól, amelyek nem a politika megszokott játékszabályainak eszközrendszerével lépnek fel.

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a kormányzás a kormányzottak hozzájárulásán alapul és hogy a hatalom külső forrásokból épül fel, amelyeknek főbb elemei a *tekintély*, a szankciók nélküli jog az irányításra, az *emberi erőforrások*, az igazgatási apparátus, a társadalom munkája, a *szaktudás és ismeretek*, beleértve a bürokrácia ismereteit is, az olyan *nem kézzel fogható tényezők*, mint az ideológia, a szokások, a hit, az attitűd, az *anyagierőforrások*, a természeti, pénzügyi, infrastrukturális bázis, valamint a *szankciók*, a büntetés, az elrettentés eszközei, akkor helytálló Gene Sharp azon megállapítása is, hogy „a politikai hatalom szétesik, ha az emberek visszavonják engedelmességüket és támogatásukat”. Majd így folytatja: „Ha elég nagy számban és elég soká teszik ezt, akkor az adott kormánynak vagy hierarchi-

kus rendszernek többé nem lesz hatalma. Ez az erőszak nélküli tevékenység alapvető politikai tétele.”² És ezért a mozgalom szükségképpen alkotmányon kívüli is, hiszen éppen a relevanciáját veszített, tartalmilag kiürült, vagy a hatalom által tartalmában megcsúfolt társadalmi szerződést támadja.

A hatalom viszont ott erős, ahol gyenge, atomizált a társadalom, nem vagy csak kevéssé működnek a független társadalmi intézmények, a család, az osztály, a vallási, kulturális, etnikai, foglalkozási csoportok, a falvak, a városok, az önkéntes szervezetek. Ha a társadalomnak ezek az alapegységei megőrzik autonómiájukat, létezik a *civil* társadalom, akkor a hatalom kevésbé torzul el, kevésbé centralizálódik, válik totalitáriussá. Ám ha mindez nincs és a hatalmat semmi sem szorítja korlátok közé, bizonyos szituációkban, amikor a társadalom egyes csoportjai vagy egésze erkölcsi normáiban, önbecsülésében, kultúrájában, gazdasági érdekeiben, esetleg fennmaradásában érzi fenyegetettnek magát és nem rendelkezik erőszakszervezettel, aligha találhat más eszközt, mint azt, hogy megvonja az együttműködését a hatalomtól és tömeges engedetlenségi mozgalmat szervez. E mozgalmak általában egy-egy kérdés körül szerveződnek, nagyfokú a spontaneitásuk, ritkán vannak felkészült vezetők, csupán a kibontakozás során emelkednek ki az irányító személyiségek. A mozgalom a harcmodor természetéből fakadóan nagy áldozatkészséget, tűrőképességet és önfegyelmet követel tagjaitól, nem ritkán szigorú erkölcsi normákat szab. Erőszak nélküli, de nem ez a legfontosabb tulajdonsága, mert csak a szó fizikai értelmében kritérium, ugyanis az együttműködés megvonásával a mozgalmak tudatosan akarnak ellenfelüknek kárt okozni, gazdaságilag, politikailag, erkölcsileg és funkcionálisan kívánják lehetetlenné tenni. Sokkal jelentősebb a cselekvés és a passzivitás dichotómiája. A történelem során egyes engedetlenségi mozgalmakat neveztek passzívnak, de az együttműködés megvonása is aktivitás, nem szólva arról, hogy minden erőszak nélküli polgári engedetlenségi mozgalom kifejlesztette a maga cselekvési programját.

E vázlatos elméleti áttekintés alapján tehát megállapítható, hogy az erőszak nélküli polgári engedetlenség legszembevetőbb vonása sokfélesége mind céljait, mind módszereit, eszközeit illetően, a küzdelem dinamikus természetete, amely folyamatosan alakul, változik és egyszerre többféle módszert alkalmaz, miközben az ellenfél is rákényszerül a változásra, továbbá, ha a társadalom egészét, vagy annak nagy részét mozgósítja a hatalom ellen, akkor az együttműködés megvonásával, magasabb erkölcsisége hirdetésével történelmi sorsfordulókat idézhet elő.

Az erőszak nélküli polgári engedetlenség jelensége az emberiség történetét búvópatakként kíséri végig, és az írott történelem során az ókortól napjainkig több kontinensen vissza-vissza tér. Mind az erőszak nélküliség magasabb etikai tartalma megfogalmazást nyer, mind konkrét történelmi események találhatók, amelyek sikeresek voltak.³ Egy hatalmas nemzet függetlenségi mozgalmát és háromszáz millió ember talpra állítását, egy társadalom átalakítását azonban egyetlen vezető tudatos ideológiai, politikai, szervező tevékenysége mellett legalább is részleges sikerrel közel három évtizeden át a XX. század első felében egyedül India vívta meg az erőszak nélküli

polgári engedetlenség módszerével. A mozgalom szervezője, lelke és ideológusa Móhandász Karamcsand Gandhi volt.

Mielőtt áttekinteném a Gandhi vezette erőszak nélküli polgári engedetlenségi mozgalom főbb jellegzetességeit, álljon itt egyetlen ókori példa. Josephus Flavius, ez a hellenisztikus műveltségű zsidó szabadságharcos, majd római rabszolga, a császár barátja, végül felszabadított hadvezér, akinek feladatul szabták honfitársai leverését, illetve a római főhatalom elismertetését, a véres és tragikus zsidó háború (i. sz. 66–73) történetét görög nyelven mondja el. A háború legutolsó eseménye Masada bevétele. A kitűnően erődített város sem állhatott soká ellent a hatalmas római túlerőnek, de amikor már a védők előtt nem volt kétséges a vereség, különös döntést hoztak. Vezérük, Eleázár bajtársaihoz beszédet intézett és egyebek között a következőket mondta: „...Már régóta szilárd elhatározásunk, hogy sem a rómaiaknak, sem másnak nem hódolunk meg, csak az Istennek, mert ő az igazi és törvényes ura az embernek.” Ezért tehát: „Haljanak meg asszonyaink tisztán, ne jussanak rabszolgasorsra gyermekeink, és utána tegyük meg egymásnak azt a nemes szolgálatot, hozzuk meg ezt a szép halotti áldozatot, mindhalálig szabadon. Előbb azonban minden drágaságunkat és az egész várost égessük el;... Csak az élelmiszereket hagyjuk meg: hadd bizonyítsák ezek halálunk után, hogy nem az éhség kényszerített bennünket, hanem már eleve feltettük magunkban, hogy inkább a halált választjuk, mint a szolgásgot.” Szavai nem érték el a kívánt hatást, ezért példával folytatta: „...tekintsünk az indusokra, akik a bölcsesség gyakorlásában fáradoznak. Ezek a nemes férfiak csak kelletlenül viselik a földi életet, mint valami jobbágyi szolgálatot, amellyel a természetnek tartoznak, de örülnek, ha a lélek kiszabadul a test bilincseiből... Hát nem szégyen, hogy nem tudunk oly emelkedetten gondolkodni, mint az indusok, és gyávaságunkkal hitványul megcsúfoljuk ősi törvényeinket, amelyekért az egész világ irigyel bennünket?”⁴ Flaviustól tudjuk, hogy a masadaiak engedelmeskedtek vezérüknek. A polgári engedetlenség végső eszközhöz folyamodtak, inkább meghaltak, de nem adták fel értékrendjüket és függetlenségüket. Eleázár vezér talán hallott néhány buddhista misszionáriust, akik az időszámításunk kezdete körüli évszázadokban bejárták a hellenisztikus világot és a Levantétól Alexandriáig filozófiai vitákat folytattak a tudósokkal és papokkal. A misszionáriusok mondanója nem is csengetett idegenül a sztoikus hagyományok világában és láthatóan példa értékű tudott lenni. Az önként vállalt máglyahalál gondolata, amire Eleázár az indusok gyakorlatából utal, két évezreddel később ismét felbukkant, amikor a vietnami háború vége felé buddhista szerzetesek vállalkoztak e végső áldozatra tiltakozásuk kifejezéseképpen. Majd a láng fellobbant Közép-Európában is, 1968-ban Prágában Jan Palach gyújtotta meg, de volt magyar példa is. A tiltakozás megrázó, hatalmas erkölcsi erejű, de kétségtelenül végső lépései ezek, s bár egyéni akciók, bekövetkeztük után többé semmi sem mehet ugyanúgy, mint korábban.

India Gandhi előtt

A XIX. század végére India már közel három évszázada volt valamilyen kapcsolatban Angliával. A Brit Kelet-India Társaság 1600-ban alakult meg, és 1757-ig e kereskedő társaság India három régiójában vetette meg a lábát, kereskedett, harcolt, területeket szerzett, beavatkozott a helyi hatalmi viszályokba és lassanként maga is hatalmi tényező lett. 1757-ben egy katonailag jelentéktelen ütközetben Plassey-nál győzedelmeskedve gyakorlatilag Bengál ura lett, és a széteső Mughal birodalom már nem állhatta útját. Mégis további egy évszázadba telt, mire a korábban három, egymástól független brit birtoktestet egyesítették. Ez az évszázad pedig azzal telt, hogy az angolok a napóleoni háborúk alatt megvívták a maguk csatáját a franciákkal India birtoklásáért, szétverték a szubkontinens délebbi részein kibontakozó helyi hatalmakat, és fennhatóságukat egyre nagyobb területekre terjesztették ki. 1784-ben ugyan Londonban létrejött egy India-ügyi Minisztérium, a hatalmas gyarmatot 1858-ig mégis egy igazgatásra átszakosodott kereskedő társaság kormányozta. Az indiai kincs pedig megalapozta az ipari forradalmat és az eredeti tőkefelhalmozást Angliában. Csak az 1857-es indiai katonai felkelés másfél évig elhúzódó csatározásait követően rendezték India közjogi helyzetét, kormányzását alkirályra bízták, az egyes tartományok élére kormányzókat állítottak, és felhagytak a további területszerzéssel. Ekkor alakult ki Brit-India és a névleg független, a brit területek közé ékelt indiai fejedelemségek rendszere, amely egészen 1947-ig, a függetlenség elnyeréséig fennállt. Anglia itt fejlesztette ki a legteljesebben a közvetett kormányzás gyakorlatát, kisebb változtatásoktól eltekintve fenntartotta a helyszínen talált közigazgatás rendszerét, hivatalnoki karát, szokásait. Az 1857-es felkelés előtti évtizedekben megkezdett vesztérnizáció azonban folytatódott a jogalkotással, a modern, nyugati típusú felsőoktatás kiépítésével, technológiai modernizációval (úthálózat, vasút, távíró, orvosi, állatorvosi szolgálat megteremtése, a weberi követelményeknek többé-kevésbé megfelelő bürokrácia) együtt. A gyarmati gazdálkodás során Indiában nagyarányú környezeti átalakulás következett be, óriási területeken kiirtották az erdőket (vasút és hajóépítéshez), a lakosság ellátását szolgáló vetésterületek tekintélyes részén bevezették az ipari növények (indigó, gyapot, cukornád, stb.) kényszertermeltetését, továbbá megteremtették Bengálban és Észak-India nagy részein az európai típusú nagybirtokrendszert.

A XIX. század első felétől a megszilárduló közbiztonság, az új információs eszközök és az egyes területeken fellendülő gazdasági élet eredményeképpen társadalmi reformmozgalmak, eszmei áramlatok bontakoztak ki. A városi középrétegek megismerkedtek a nyugati politikai eszmékkel, a parlamenti demokrácia rendszerével. Sürgették az indiai társadalom korszerűsítését, a nők iskoláztatását. A nagyvárosokban a hatvanas évektől kezdve politikai szervezetek jöttek létre, amelyek – egyelőre csak regionálisan – megfogalmazták a helyi törekvéseket, igényeket, de hangot adtak a brit hatóságokkal szemben meglévő elégedetlenségnek is. Tevékenységüket nagyban elősegítette a gomba módra szaporodó, helyi nyelveken publikáló sajtó. 1885-ben azután egy nyugalmazott brit tisztviselő javaslatára létrejött az In-

diai Nemzeti Kongresszus, az első országosnak szánt politikai szervezet, hogy „biztonsági szelepként” hangot adjon az indiai sérelmeknek, segítsen egyengetni az együttműködést a kormány és az alattvalók között. Am a Kongresszus nem bizonyult alattvalónak, és alig néhány évvel megalakulása után udvarias hangon kemény követeléseket fogalmazott meg. Nem kívánt többet, mint a brit parlamenti demokrácia indiai bevezetését, beleszólást a politikai hatalomba, képviseletet, a választás elvének bevezetését. A századfordulóra a brit vezetés mindent megtett a Kongresszus felszámolása érdekében, amelyet igyekezett jelentéktelen politikai klubnak beállítani, ám akkor történt valami.

Curzon alkirály 1906-ban a hetven milliós Bengál tartomány közigazgatási kettéosztását határozta el arra való hivatkozással, hogy méretei miatt a terület kormányozhatatlan. Bengál volt akkoriban az indiai gyarmat gazdasági, szellemi és politikai központja, ahol kibontakozott a nemzettudat. Ezt volt hivatott gyengíteni a megosztás, továbbá el akarta választani egymástól a hindú és a muzulmán népességű területeket. A döntés egy csapásra össz-indiai nemzettudatot teremtett, országos tiltakozó mozgalmat, a brit áruk, hivatalok, intézmények bojkottját, fellángoltak a máglyák, ahol brit ipari termékeket égettek el, és a Nemzeti Kongresszus is kettészakadt mérsékeltekre és radikálisokra.⁵

Az 1890-es évek óta erőteljesen kibontakozott (Ramakrisna és Vivékánanda munkássága nyomán) az a szellemi mozgalom, amely a Kelet spiritualitását felsőbbrendűnek tartotta a Nyugat anyagiasságával szemben, és meghirdette a hindú hagyományok reformját, amelyeket méltónak tartott a nemzeti öntudat erősítésére. Bengálban és másutt is kialakult a *szvadészi* mozgalom, amely a hazai termékeket népszerűsítette a külföldiekkel szemben, később pedig az önkormányzatot és a gazdasági önállóságot követelte. A bengáli események hozták felszínre a hindú és muzulmán népesség el-lentétét.

A muzulmánok 1906-ban alakították meg önálló politikai képviseletüket, a Muszlim Ligát. A hindú népesség egyes körei pedig úgy vélték, hogy az angolok az ő rovásukra kedveznek a muzulmánoknak, ezért Tilak, a bombayi tartomány vezető egyénisége harcos brit-ellenes mozgalmat szervezett, amely azonban a hinduizmus és az árja faj felsőbbrendűségét hirdette, és ezzel eltaszította a nemzeti mozgalomtól a muzulmán lakosságot. Hallatlan népszerűsége radikalizmusának és kérlelhetetlen brit-ellenességének volt tulajdonítható. Tilak egyébként később az ír függetlenségi mozgalom példájára önkormányzati Ligát hozott létre, és ő volt az, aki kimondta, hogy a „függetlenség vele született joga”.

Az évekig tartó nemzeti mozgalom eredménye az lett, hogy az angolok visszavonták Bengál kettéosztását, és politikai reformok bevezetését határozták el, amelyeket azután tíz évenként felülvizsgáltak. E reformok lényege minden alkalommal az indiai képviselet bővítése volt, a polgári demokrácia fokozatos bevezetése, de az autonómia, a domíniumi státus megadása vagy a függetlenség felvetése dátum nélküli végcélként szerepelt csupán. Ezzel azonban a nemzeti mozgalom nem elégedett meg.

A fegyvertelen, gazdaságilag elmaradott, analfabétizmustól, éhínségtől,

járványoktól, társadalmi elmaradottságtól szenvedő Indiának azonban nem voltak eszközei a világ akkori legerősebb hatalmával szemben. Ám akkor megérkezett Gandhi.

A felkészülés évtizedei

Móhandász Karamcsand Gandhi 1869-ben született India nyugati részén, egy apró fejedelemségben. Apja és ősei a fejedelem szolgálatában álltak. Jogi tanulmányait Angliában végezte. E korai időszakban számos, egész életét meghatározó behatás érte. Anyja mélyen vallásos hindú, apja a világi dolgokban jártas, széles látókörű politikus volt. Gudzsarát, a szülőföld a *hindú vallási hagyományok* mellett a *dzsainizmus* bölcsője is volt és a mai napig az egyik központja. A Gandhik házában szívesen látott vendégek voltak a dzsaina szerzetesek, és a tartományban elevenen éltek a dzsaina értékek, amelyekkel később Gandhi igen sokat foglalkozott, és talán ezek gyakorolták rá a legmélyebb benyomást. A dzsaina tanítások szerint a vallás lényege az *ahimsza*, az erőszaktól való tartózkodás, amely az egyetemes szeretet törvénye, és abból a felismerésből táplálkozik, hogy az élet egységes, és ezért minden élőlény egymással rokon. Aki ezt az eszményt felismerte, nem lehet közönyös mások szenvedésével szemben. Az egyetemes szeretet dzsaina felfogása kiterjed minden élőre, így az állatvilágra és a növényvilágra is. Filozófiai síkon a dzsaina gondolkodók kifejlesztették az *anékantavád*, az igazság, vagy valóság „sokféleségének” elvét. A pluralisztikus tanítás szerint a valóság igen összetett szerkezetű, következésképpen az igazság is annyiféle, ahány szemszögből szemléljük. A gondolati dialektikából fakad egyfajta relativitás, a *sjávád*, avagy a „lehetséges” tana. Mivel minden nézet csak részleges lehet, a valóságot csak akkor érthetjük meg, ha azt minden lehetséges szempontból megvizsgáljuk, majd tapasztalatainkat integráljuk. Az állandóság csak a változás, a sokféleség és a változatosság közepette ragadható meg. E nézeteket Gandhi is magáénak vallotta és a későbbiekben cikkeiben, könyveiben bővebben kifejtette.⁶ Mind a dzsainizmus, mind a hindú életmód elterjedt szokása a vegetarianizmus, amelynek Gandhi követője és lelkes terjesztője volt. Az ind hagyományban továbbá az ókor óta szokásos volt a *tapaszja*, a vezeklés, önsanyargatás, de a keresztény hagyománnyal szemben nem mint a bűnbánat eszköze – noha az is lehet – hanem sokkal inkább az önfegyelmezés módszere⁷, a figyelem elfordulása a testről a lélek felé, a kontemplatív szellemi tevékenység kifejlesztése és a lelki összpontosítás tevékenysége, amellyel a nagy jógik hatalmas erőre tehettek szert.⁸ Gandhi egész életén végighúzódik a tapaszja gyakorlata, a meditáció, a saját lelke megismerésére való törekvés, a lélekerő hatalmába vetett hit, a test megfegyelmezése étrenddel, önmegtartóztatással, böjttel, sőt ez utóbbit esetenként felhasználta arra is, hogy politikai nyomást gyakoroljon ellenfeleire, vagy akár az egész nemzetre.

A dzsaina életfelfogás és filozófia mellett meghatározó szerepet játszott Gandhi egész életében a *Bhagavad-Gíta*, a hinduizmus szent könyve, amely egyetlen műben igyekezett összegyeztetni igen különböző vallásfilozófiai ha-

gyományokat, és amely a hindú Indiában olyan szerepet tölt be, mint az Újszövetség a kereszténységben⁹. Maga Gandhi úgy vall a Gítáról, hogy az mindennapi olvasmánya, cselekvésének vezérfonala. Már tanulmányai során nagy hatással voltak rá és az élet lényegét összegezték ezek a sorok:

Ki úgy fogadja be a vágyak árját,
mint nagy folyók bő özönét a tenger,
mely, nyelje mind el, maga mégse lesz több –
révbe ér, mert nem a vágyra vágyik.
Ki minderről lemond végül,
kit nem szenvedtet szenvedély,
s kibén önzés, önérdék sincs,
békét csak az a férfi lel.¹⁰

A XIX. század utolsó évtizedeiben, amikor Gandhi Angliában tanult, majd Dél-Afrikába ment dolgozni, fénykorát élte a teozófia, Európa ismét felfedezte a Keletet, Chicagóban megtartották a vallások parlamentjét és egymás után jelentek meg keleti filozófiai művek fordításai. Gandhi a Gítát is először Edwin Arnold verses angol fordításában olvasta, majd megismerkedett ugyanezen szerző Buddháról írt könyvével, mások Mohammedről és Zoroaszterről szóló munkáival. A keresztény környezetben pedig megismerkedett a Bibliával, amely nem vonzotta, de az Újszövetség felkeltette érdeklődését, és a kereszténység lényegét a Hegyi beszédben vélte megtalálni. Már Dél-Afrikában volt, amikor Tolsztoj vallásfilozófiai műveit olvasta, követőjének érezte magát, különösen nagy hatással voltak rá az orosz író társadalmi nézetei és a *Vallomások*. A mű maradandó hatása aztán majd Gandhi *Önéletrajzában*¹¹ tükröződik. Tolsztojjal levelezett is, sőt vitázott. Az indiai önkormányzatról írt munkáját elküldte Jasznaja Poljanába, és Tolsztoj számos írását lefordította gudzsarátira. A vallási kérdések mellett Tolsztojtól tanulta a társadalmi érzékenységet és az erőszak nélküli tömeges akciók mint a hatalom elleni küzdelem lehetséges módszerét is. Amikor Tolsztoj megírta Gandhinak híressé vált levelét¹², a címzett rádöbrent a brit uralom lényegére: az csupán azért állhat fenn Indiában, mert az indiaiak hozzájárulnak, együttműködnek vele.

Gondolkodásmódjából fakadt, hogy Gandhi az őt foglalkoztató kérdésekhez kereste olvasmányait. Így jutott el Emersonhoz, Ruskinhoz, Thoreau-hoz és műveik ismeretében, Tolsztoj gondolatainak hatása alatt kísérletezett. Dél-Afrikában farmokat hozott létre – egyiküket Tolsztojról nevezte el –, ahol mindenkinek kétkézi munkájából kellett megélnie, vagyontalanságot fogadott és a közösség szolgálatába állt. Ennek különösen akkor volt jelentősége, amikor a dél-afrikai hatóságok tömegesen tartóztatták le az ott élő indiaiakat és családjaik támasz nélkül maradtak.

Gandhi figyelmét nem kerülte el az ír függetlenségi mozgalom sem, és elolvasta az ír vezető, Arthur Griffith (1872–1922) 1918-ban megjelent művét, amelyben részletesen ír Deák Ferencről és a magyarországi passzív rezisztenciáról.¹³ Erre Gandhi későbbi írásaiban is utal.

Angliai jogi tanulmányai során Gandhi megismerkedett a brit joggal mind az anyaországban, mind a gyarmatokon, elsajátította a nyugati politi-

kai elveket, tanokat, és gyakorló ügyvédként, az érvényes jogszabályok keretei között szállt szembe a kormánnyal vagy az igazságtalan törvényekkel.

Erre dél-afrikai tartózkodása idején bőven nyílt alkalma. 1893–1914-ig folytatta harcait a diszkriminatív dél-afrikai törvények és társadalmi gyakorlat ellen, amely másodrendű állampolgároknak tekintette az indiai telepeket. E küzdelmek hoztak részleges eredményeket, de sokkal fontosabbnak bizonyultak abból a szempontból, hogy Gandhi az ottani, áttekinthető méretű indiai közösség élén kísérletezte ki a polgári engedetlenség módszereit, ott ismerte meg az indiai közösség belső társadalmi problémáit és kapcsolta össze a politikai harcot a társadalmi reform és fejlődés gyakorlatával. Fellépett a vallási és kastyomegosztottság, a vagyoni különbségek ellen. Tudta, hogy csak olyan eszmék segítségével formálhatja tömegmozgalmát, amelyek közismertek és széles körben elfogadottak. Az indiai társadalom fő szervező ereje és ideológiája vallásos volt, és az írástudatlan milliók is ismerték. Gandhi maga is vallásos lévén egész életében és politikai tevékenységében következetesen ragaszkodott a Vivékánanda által egyetemessé kiterjesztett¹⁴ hindú etikai normákhoz. Mivel e tanítások nélkülözik az exkluzivitást és képesek integrálni a világvallások lényeges alapelveit, Gandhi teoretikus lehetőséget látott arra, hogy az indiai muzulmán és más vallású népességet is felsorakoztassa a nemzeti mozgalom mögött. Terminológiája azonban hindú volt. Legfontosabb kategóriáit az ind hagyományból merítette, de felhasználta terjesztésükhöz a modern kor eszközeit, főképpen pedig a sajtót. Mozgalma elnevezését is egy pályázat segítségével alakította ki Dél-Afrikában, ahol 1903-tól folyóiratot adott ki.¹⁵ Ott született meg a *satjáhgraha*, az igazsághoz való ragaszkodás elve és gyakorlata, amit Gandhi eszköznek, „a lélekben erősek” eszközének tartott, alkalmazóit pedig *satjáhgrahíknak*, akik azonban nem csak passzívan megvonják együttműködésüket a kormánytól, hanem aktívan hajlandók elszenvedni a megpróbáltatásokat igazságuk biztos tudatában és annak a felismerése mellett, hogy az erőszak nélküli engedetlenség erkölcsileg magasabb rendű, mint az erőszak. Az immár névvel is rendelkező mozgalom gyakorlatilag az igazságtalan törvényeknek való engedelmesség megtagadását, sztrájkokat, tüntetéseket, ima-összejöveteleket, konstruktív – a közösséget építő tevékenységet, tanulást, fizikai munkát, higiénét stb. – programot jelentett, Indiában pedig bővült az adómegtagadásokkal, országos hartalokkal (mindenfajta tevékenység felfüggesztésével), bojkottal, az alternatív nemzeti intézmények és gazdaság megteremtésével együtt. Gandhi a húsz esztendő dél-afrikai tartózkodás során laboratóriumi körülmények között alakította ki azt a harci módszert, amit aztán Indiában a nemzeti függetlenség elnyerése érdekében egy szubkontinensen alkalmazott.¹⁶

Harc a nemzeti függetlenségért és felemelkedésért

A három hosszú évtized története bővelkedett olyan eseményekben, amelyekből elegendő csupán típusonként egy-egy példát kiragadni ahhoz,

hogy a bevezetésben felvázolt általános modell megteljen tartalommal. Ezért csak főbb állomásaira utalok, azokra, amelyek a korábbiakhoz képest új elemet tartalmaznak.

Indiába visszatérve Gandhi évekig háttérben maradt, ismerkedett a helyi viszonyokkal. 1916-ban a bihári Csamparanba hívták az indigóültetvényesek bérleti, hogy vizsgálja ki az őket ért sérelmeket. E gazdasági és jogi természetű panaszokat hét hónapig vizsgálta, és Indiában itt szervezett először szatjágrahát, polgári engedetlenséget. Rávette a parasztokat, hogy ne fizessék be a jogtalanul követelt adókat, sőt, mozgalmával azt is elérte, hogy a parasztoknak visszatérítették a korábban indokolatlanul beszedett adók egy részét is. A hét hónap alatt tanította a parasztokat, rávette őket, hogy takarítsák ki falvaikat, tartsák rendben és keressenek maguknak hasznos elfoglaltságot a mezőgazdasági holtidőben. Közben a brit-indiai hatóságok kiutasították Csamparanból, mire Gandhi, az angol jogban jártas ügyvéd megkérdezte a bírót, hogy melyik jogszabály tiltja meg neki, az indiainak, hogy az ország bármely részén tartózkodjon. Erre a kérdésre nem volt mit válaszolni, és Gandhi maradt. Majd harminc éven keresztül kiújult ez a vita, a függetlenségi mozgalom vezetőit sokszor toloncolták ki India egy-egy részéből, rakták föl az ellenkező irányba induló vonatokra, mindez azonban csak arra volt jó, hogy a hatóságok jogsértéseinek számát növelje. Gandhi tevékenységének következő színtere Ahmedábád volt, ahol az ipari munkásság és az indiai nagytőke bérvitáját igyekezett rendezni. A sztrájkoló munkások hívták. Ez alkalommal az elhúzódó válság megoldását böjtöléssel kényszerítette ki. Három nap múlva a gyárosok elfogadták Gandhi javaslatait. Ez volt az első alkalom, hogy közügy érdekében böjtölt, és ezt az eszközt aztán országos kérdésekben még néhányszor alkalmazta¹⁷ – minden esetben sikerrel. Mind Csamparan, mind Ahmedábád távol esett még a nagypolitika kérdéseitől, de Gandhi tájékozódott és kísérletezett – ez alkalommal már honi talajon.

Az első világháború végén India tele volt várakozással, feszültséggel, de az 1917-ben beígért és 1919-ben bevezetett új, reformokat tartalmazó és a kormányzást szabályozó törvény csalódást és felháborodást váltott ki. India domíniumi státusra várt, és csak a képviselő bővítését, valamint angolok és indiaiak úgynevezett kettős uralmát kapta. Ezt megelőzően azonban előbb törvénybe iktatták Rowlatt bíró javaslatait, amelyek valóságos statáriumot vezettek be az országban. Ezalkalommal az angolok csaknem mindenkit megsértettek Indiában. Még a muzulmánokat is azzal, hogy a háborút követő rendezésben lehetett számítani a kalifa, a török szultán elmozdítására. Gandhi zseniálisan ismerte fel a helyzetben rejlő lehetőségeket. A legfontosabbnak a hindú–muzulmán egység megeremtését tartotta, és támogatta a muzulmánok kalifátusért indított mozgalmát. A Rowlatt-törvények miatt pedig javasolta a kormánnyal való együttműködés beszüntetését, de legalább is felfüggesztését. 1919. április 6-án országos hartalt – mindenfajta tevékenység egy napos beszüntetését – hirdettek tiltakozásul. Az akció sikeres volt, de közel sem erőszak nélküli, és ez Gandhit nyugtalanította. Az áprilisi pandzsabi véres események¹⁸, valamint néhány hónapos kettős kormányzás (ún. diarchia) után Gandhi, aki addig lojális volt az angolok iránt, szembefordult

a kormánnyal. 1920-tól már a Nemzeti Kongresszus egyik legtekintélyesebb vezetőjeként elérte, hogy a párt jóváhagyta a kormánnyal való együttműködés megtagadását. Ezzel a szatjágraha pártprogram lett. Gandhi javasolta, hogy az indiaiak mondjanak le angol kitüntetéseikről, hivatalukról, gyermekeiket vegyék ki az állami iskolákból, bojkottálják a külföldi árukat, az állami bíróságokat. A Kongresszus gyűjtést szervezett, és elkezdte nemzeti iskolák, egyetemek felépítését. Kezdeményezte a társadalmat és a nemzetet újjáépítő konstruktív programja bevezetését is. Ekkor lett a háziszóttés, a *khaddar* a hazafiság jelképe. De Gandhi tudta, hogy a hosszú küzdelemhez hatalmas szervező munkára van szükség, és 1920. decemberében Nagpurban a Kongresszus 35. ülészakán a pártot tömegpárttá szervezte, városi aktivistáit elküldte a falvakba, hogy magyarázzák el a függetlenségi mozgalom célkitűzéseit és a küzdelem módszereit. Elméleti megalapozásként – amelyhez fáradhatatlan publicisztikai munkásságával járult hozzá – azt ragadta meg, ami Indiában mindenki számára közös volt: az idegen uralmat, amely gátja minden további fejlődésnek. Ezzel háttérbe szorított minden megosztó tényezőt. Az országos szervezés, agitáció, a számtalan gyűlés, beszéd, újságcikk hatása rövid idő alatt látványosan megmutatkozott. Nehru erről a korszakról így ír: „A brit uralom alatt Indiában az uralkodó érzés a félelem volt, átható, elnyomó, fojtogató félelem...” Gandhi hatására „egy demoralizált, elmaradott, összetört nép hirtelen kiegyenesítette a hátát, felemelte a fejét, és részt vett egy országos méretű, fegyelmezett, közös akcióban”.¹⁹

A hatóságok mindezt nem nézték tétlenül, megindult a politikai vezetők bebörtönzése. A nemzeti mozgalom azonban ezután már hősökként tisztelte azokat, akik a függetlenségi harc miatt kerültek börtönbe, sőt, a későbbiekben gyakran az volt a mozgalom taktikája, hogy minél több embert tartóztassanak le, mert egy idő után megtelnek a börtönök, és akkor vajon a hatóságok mit fognak lépni?

A walesi herceget 1921-ben kihalt utcák fogadták, látogatását India bojkottálta. Ezt követően ült le a brit alkirály először tárgyalni Gandhival. Ez pedig a mozgalom és Gandhi partnerként/ellenfélként való elismerését jelentette. Változott a mozgalom, és változott az ellenfél is. A mozgalom azért gyakorolt politikai nyomást a kormányra, hogy engedményeket csikarjon ki. Egyelőre azonban nem járt sikerrel, ezért Gandhi 1922 elején felajánlotta, hogy elhalasztja a tervezett polgári engedetlenségi kampányt, ha a kormány kerekasztal-konferenciát hív össze, és megállapodnak a statáriális törvények és az önkormányzat kérdéseiben. Az alkirály az ajánlatot elutasította. Erre Gandhi kiválasztott egy 137 faluból álló adóközteret, ahol megszervezte az első adómegtagadási mozgalmat, de a kísérletre nem került sor, mert az ország másik felében a tömeg megtámadott egy rendőrsőt és megölt néhány rendőrt. Gandhi megrettent és csalódott volt. Ő erőszak nélküli mozgalmat akart, egy erkölcsileg magasabb rendű küzdelmet, és értelmetlennek is látta az erőszakot a brit nagyhatalommal szemben. Ezért felfüggesztette a tervezett kampányt. A kormány totális elnyomással válaszolt, Gandhit is letartóztatta. Ezután öt különös esztendő következett. Börtönből történt szabadulása után Gandhi nem vett részt a politikában. Őt a hindú–muzulmán egység foglalkoztatta, valamint az indiai társadalom korszerűsítése.

Nem támadta a kasztrendszer, de humanizálni akarta. Legfőképpen az érinthetetlenség megalázó gyakorlatával fordult szembe. Ő, a harmadik kasztbéli megtámadta a dél-indiai bráhmanok szegyceneljes gyakorlatát és kampányt indított azért, hogy a hindú templomokba az érinthetetleneket is engedjék be. Azt hangsúlyozta, hogy a kasztrendszer bármely fokán legyen is valaki, ugyanúgy hindú, mint a többi.²⁰ A legelső és jelképesse váló akci-óra Travankór fejedelemség Vykom nevű falujában került sor, ahol az érinthetetlenek még a bráhman lakónegyed utcáin sem járhattak. Gandhi ugyan nem volt jelen, de a távolból irányította a kampányt, amikor az érinthetetlenek megpróbálták végighaladni a tiltott utakon, de megverték őket, és a rendőrség megbüntette a résztvevőket. Ekkor a rendőrkordon előtt álltak meg és imádkoztak. Egymást váltva hónapokon át, még akkor is, amikor a monszun eső okozta áradatban nyakig álltak a vízben. Hat hónap múltán a bráhmanok kivonultak és megadták magukat. Ezután az érinthetetlenek is használhatták az utakat és elhaladhettek a templom előtt. Ezzel kezdetét vette a nemzeti mozgalom keretei között végrehajtott társadalmi reformok sora. Gandhi nagy súlyt helyezett a kézi fonásra és szövésre, amit sok politikus barátja értetlenül fogadott, de ő a *Hind Szvarádzs, avagy indiai önkormányzat* című művében már 1908-ban megírta, hogy milyen társadalmat képzel el Indiában és milyen szerepet szán a kétkezi munkának. Az önellátó falusi köztársaságok általa elképzelt világában mindenkinek kell fizikai munkát végeznie, még az orvosnak is, vallotta.²¹ A fonás hasznos is, egyszerű is, a legjobb út az egyszerű életmód kialakítása felé, és kiküszöbölő a gépesített textilipar szükségességét. Gandhi kidolgozott egy új oktatási rendszert is, amelynek középpontjába a hasznos ismereteket, a munkát megkönnyítő tudást és készségeket állította. Szívós harcot folytatott az alkoholizmus ellen is.

A börtönből szabadulva Gandhi sokat utazott az országban, fáradhatatlanul szervezett, nevelt, beszédeket mondott, építette konstruktív programját. Eközben egy éves politikai szilenciumot fogadott.

1927-ben ismét felpelzsdült a politikai élet, amikor a brit kromány kinevezte a héttagú Simon-bizottságot, hogy alkotmányos reformjavaslatokat dolgozzon ki. A sértés, hogy a bizottságnak egyetlen indiai tagja sem volt, egy csapásra felrázta a nemzeti mozgalmat szétesettségéből. Decemberben a Kongresszus határozatban mondta ki, hogy az indiai nép célja a teljes függetlenség, akár a brit birodalmon kívül is. Bojkottálták a Simon-bizottságot. Ismét napirendre került a szatjágraha. És Gandhi ismét Bardoli adóközretet választotta, ahol a hatóságok elviselhetetlen mértékű földadónöveleést vezettek be. A 87 000 paraszt a megtorlások ellenére hónapokon át erőszak nélkül tartott ki az adófizetés megtagadása mellett, míg a kormány beadta derekát, elállt az adóemeléstől és visszaadta az elkönfiskált földeket, ingóságokat. A kampány hatalmas erkölcsi siker volt, a kis adókerület egy ország figyelmének középpontjában állt. Eközben a főbb indiai pártok közös konferenciáján elhatározták nemzeti alkotmány kidolgozását, ami el is készült. A Kongresszus azt javasolta Angliának, hogy egy éven belül fogadja el ezt a tervezetet, ellenkező esetben országos polgári engedetlenségi kampányba kezdenek, amely kiterjed az adók megtagadására is. Anglia azonban

elutasította a nemzeti mozgalom alkotmány-tervezetét, amely teljes függetlenséget, de legalább domíniumi státust követelt. Gandhi járta az országot, és érezte, hogy valamit tenni kell, mert küszöbön állnak az erőszakos megmozdulások, máris sztrájkok folytak országszerte. Erősödött a baloldal a Kongresszuson belül és azon kívül is. Működött az Indiai Kommunista Párt, egyre-másra alakultak a szakszervezetek, a munkás és paraszt pártok. Keltt valami, ami ismét egyetlen áramlatba fogja össze a kitörőben lévő elégedetlenséget.

Folyt ugyan az alkudozás a kormány és a nemzeti mozgalom között, de megegyezésre nem sikerült jutni. Ekkor Gandhi közzétette tizenegy pontos követelését, amelyben nem esett szó az önkormányzatról, csak a gazdasági sérelmekről. Ha a kormány teljesíti ezeket a régi követeléseket, India lemond a teljes nemzeti függetlenség célkitűzéséről. Ez sem vezetett eredményre, mire Gandhi lapjában ismertette a sőtörvényt, azután 1930. március 2-án levelet írt az alkirálynak. „Kedves barátjának” szólítva kérlette, hogy közösen találják meg a kiutat a zsákutcából. Néhány sorral lejjebb viszont így folytatta: „... miközben én a brit uralmat átoknak tartom, nem kívánok bántani egyetlen angol embert sem... És miért tartom a brit uralmat átoknak? Mert a fokozódó kizsákmányolás rendszerével és egy pusztítóan drága katonai és polgári kormányzat fenntartásával, amit az ország soha nem engedhet meg magának, nyomorba döntötte a néma milliókat.” Majd hosszasán és nagyon pontosan elemezte²² az indiai brit uralom gazdasági és politikai természetét, a sómonopólium segítségével bizonyította a társadalmi igazságtalanságok szándékos fenntartását, és kérte az alkirályt, hogy „nyissa meg az egyenlők közötti igazi tárgyalások útját”. Ellenkező esetben ő, Gandhi tiltakozásul elindul remetelakából a tengerhez, és törvénytelenül sőt fog párolni. A só az a termék, amire mindenkinek egyformán szüksége van fajra, nemre, vallásra, kasztra és politikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Az alkirály nem vette komolyan a levelet, ezt a politikai mesterművet. Gandhi viszont komolyan vette ígéretét. 1930. március 12-én 78 társával elindult Ahmedábádból, és huszonnégy nap múlva megérkezett a 350 kilométerre lévő tengerparti Dandiba. Akkor már többezren voltak. És nyomukban India-szerte megindult a sópárlás. Ez volt a só-szatjágraha. Nyomában új lendületet vett az angol áruk és intézmények bojkottja, számos tartományban megtagadták a földbérleti díj megfizetését, sztrájkok törtek ki, a katonák több helyen megtagadták a parancsot. 1930. július 9-én Irwin alkirály az indiai törvényhozás két háza előtt beszédet mondott. Ez is politikai remekmű, és ez is a helyzet pontos elemzését tartalmazza, egyúttal megfogalmazza a polgári engedetlenség lényegét a hatalom oldaláról. „Megítélésem és kormányom megítélése szerint tömeges akcióval szándékosan gyakorolnak nyomást a létező hatalomra, ezért, továbbá természetes és elkerülhetetlen fejleményei miatt alkotmányellenesnek és veszélyesen felforgatónak kell tekinteni. A tömeges akció, még ha támogatói erőszak nélkülinek szánják is, nem más, mint erő alkalmazása egy másik formában, és ha bevallott célja a kormányzást lehetetlenné tenni, akkor a kormány kénytelen vagy ellenállni, vagy lemondani. ...Amíg a polgári engedetlenségi mozgalom tart, harcolnunk kell ellene minden erőnkkel.”²³ És letartóztatta Gandhit.

Aztán a börtönben tovább tárgyalta a nemzeti mozgalom vezetőivel. A patt-helyzet maradt. A kormány hamarosan kénytelen volt szabadon bocsátani Gandhit és a Kongresszus vezetőit. 1931. február 17. és 19. között Irwin alkirály leült egy asztalhoz Gandhival. Ő a brit koronát képviselte, Gandhi az egész indiai nemzetet. Kompromisszumos megoldás született. „Visszarendezték” a helyzetet, a kormány visszavont bizonyos rendeleteket, a Kongresszus felfüggesztette a polgári engedetlenségi mozgalmat. Megnyílt az út a londoni kerekasztal-konferencia előtt, ami azonban nem hozott eredményt. Sőt, az új alkirály elkezdte a nagytakarítást, és mindenfajta nemzeti megmozdulást elfojtott és megtöltötte a börtönöket. A Kongresszus már-már teljes vereséget szenvedett, Gandhi felfüggesztette mozgalmát.

Amikor két évvel később kiszabadult a börtönből, ismét öt-hat évig távol tartotta magát a politikától, konstruktív programjával foglalkozott. Időközben életbe lépett az India kormányzásáról szóló újabb törvény, amit az egész ország elutasított, noha határozott előrelépést jelentett az önkormányzat útján, de a függetlenség célja a messzi távolban lebegett csupán. A Kongresszus végül úgy döntött, hogy indul az 1937-es választásokon, és számos tartományban győzött. De a belpolitika lassanként háttérbe szorult a közeledő világháború árnyékában. Gandhi vitába keveredett munkatársaival arról, hogy vajon lehetséges-e erőszak nélkül szembeszegülni a fasizmussal. Erre saját belső etikájának logikája szerint válasza igenlő volt, ezzel azonban csalódást keltett másokban.

A pártok, főként a Kongresszus és a Liga, már a háború utáni időszakot tervezték, felvázolták, hogyan képzelik el a majdani független Indiát. Gandhinak megvolt a maga elképzelése. Közben azonban Anglia hadat üzent a hitleri Németországnak, és egyúttal Indiát is hadviselő félnek nyilvánította az érdekelt ország megkérdezése nélkül. Erre tiltakozásul a kongresszista kormányok országszerte lemondtak, és a párt követelte, hogy Anglia határozza meg háborús céljait.

Nehéz évek következtek, a nemzeti mozgalom vezetése csaknem végig börtönben volt, a Kongresszust betiltották. Franciaország eleste után a Kongresszus felajánlotta Angliának támogatását, ha azonnali és teljes függetlenséget ad Indiának. A brit ajánlat ettől messze elmaradt, mire Gandhi tiltakozásul egyéni engedetlenségi mozgalmat hirdetett, és megerősítette a párt erőszak nélküli polgári engedetlenségi politikáját. Az adott körülmények között ennek a mozgalomnak nem volt mozgósító ereje és jelentős morális hatása sem.

1942 első felében hosszas huzakodás bontakozott ki a Kongresszus és a kormány között, miközben Keletről India határaihoz közeledett a japán front. Ekkor Gandhi elfogadta a Kongresszus álláspontját, hogy csak egy szabad India lehet képes a saját védelmére, és ezért követelte, hogy az angolok távozzanak Indiából. A párthatározatot érthetően a brit-indiai kormány repressziója követte, és a polgári engedetlenségi mozgalom szertefoszlott. Helyette felütötte a fejét a terrorizmus, Bengálban éhínség pusztított, a háború végén pedig számos haditengerészeti egység lázadt fel.

1944 nyaratól megváltozott a helyzet. Többé nem volt szükség morális pressziót gyakorolni a kormányra, nem kellett megvonni tőle az együttmű-

ködést. Az egész világ tudta már, hogy Anglia Indiát nem képes megtartani. Anglia is tudta, és tárgyalásokba kezdett. A függetlenséghez elvezető út vég-ső szakaszán azonban elváltak Gandhi és a hatalom várományosa, a Nemzeti Kongresszus útjai. Még akkor is, ha őt mindenki afféle „szuperminiszterelnöknek” tekintette, kikérte tanácsait – aztán másként cselekedett. Két esetben még sikerrel latba vetette morális tekintélyét: lecsillapította a vallásháborút vívó Kalkuttát, és kikényszerítette, hogy az újonnan megalakult Pakisztán megkapja a részét az indiai rúpiatartalékokból. Néhány nappal később lelőtték.

Gandhi kérdéseket hagy az utókorra

A Gandhi által vezetett nemzeti mozgalom legfőbb harci eszköze tehát hosszú évtizedeken át az erőszak nélküli polgári engedetlenség volt. A példák alapján látható, hogy a módszer esetenként változott, de bevallott célja mindig a hatalomra gyakorolt morális presszió volt és az erkölcsi felsőbbrendűség építése a nemzet egészében. Gandhi és követői soha nem tagadták, hogy aktív engedetlenségük a hatalom megdöntését, az idegen uralom eltávolítását kívánja elérni. Ilyen értelemben egy fennálló jogrend, hatalmi struktúra, alkotmány ellen és azon kívül léptek fel. Bebizonyították, hogy ha egy nemzet vonja meg az együttműködést a hatalomtól, az nem képes tovább funkcionálni. Gandhi és a nemzeti mozgalom vezetői – erről írásaik és a Kongresszus dokumentumai tanúskodnak – lépésről lépésre elemezték az ellenfél erőviszonyait, szándékait, de saját társadalmukat is, és tudatos programokkal alakították, befolyásolták az indiai viszonyokat. Kettős célkitűzésük egyik oldala az idegen uralom eltávolítása, másik oldala pedig a nemzet újjáteremtése volt. A küzdelem évtizedeiben fontos szerepet játszott az ellenféllel folytatott szakadatlan alku, a fokozatosság, az engedmények lépésenként történő kicsikarása. Nagy jelentőségű volt a jól képzett és széles körű vezetői réteg kialakulása is. Az indiai nemzeti mozgalomnak volt ugyan ideológiája, de a teoretikusok, főként maga Gandhi gondosan ügyelt arra, hogy ne idegenítsen el egyetlen fontos társadalmi csoportot sem. Ez az ideológia felhasználta a nyugati parlamenti polgári demokrácia eszmerendszerét, a széles körben elterjedt és ismert ind erkölcsi normákat, kulturális értékeket, tudatosan törekedett egyfajta univerzalizmusra, amelynek keretei között békésen megfér a hindú és a muzulmán, a földbérlő és a nagybirtokos. A szándékoltan homályos ideológia végül nem is állta ki az idők próbáját, mert dominált benne a hindú értékrend, a vallásos vonások, már a függetlenségi harc évtizedeiben számos esetben szétesett, és felszínre kerültek a súlyos ellentétek. A nagy ellentét azonban Gandhi eszmerendszere és a Kongresszus, a vezető politikai erő között volt, és a hatalom átvétele felé haladva már nem is lehetett elrejtteni. Gandhi más jövőt szánt Indiának, más volt a véleménye államról, politikai erőről, hatalomról, társadalomról, mint a Kongresszusnak. Az ő eszmerendszere saját logikája szerint következetes volt. A Kongresszus viszont a gyakorlatban kívánt politi-

zálni. De a Gandhi által felvetett kérdések zömére a válasszal máig adós maradt.

Vitatható, hogy végül is az erőszak nélküli polgári engedetlenségi mozgalom vívta-e ki India függetlenségét, de az aligha kérdéses, hogy sokféleképpen elősegítette azt. Politizált háromszáz millió embert, szervezeteket hozott létre, a pártok figyelmét ráirányította a szociális és a gazdasági kérdésekre, erkölcsi tartalmat adott a politikának és morálisan utasította el az erőszakot. A három évtizedes küzdelemből egy nemzet került ki határozott célkitűzésekkel, politikai alapelvekkel és politikai gyakorlatot szerzett emberek százazezreivel, akik tudtak mit kezdeni az országgal a gyarmati uralom felszámolása után. Erkölcsi és politikai alapelvevé tette a türelmet, a másság tolerálását még akkor is, ha az gyakran csupán a retorika szintjén érvényesül.

India társadalma ma is nagyon erőszakos, de váratlan helyzetekben fel lép valaki, aki képes az éppen dúló viszályt lecsillapítani. Néha eszükbe jut az embereknek Gandhi tanítása.²⁴ Újra és újra van mihez visszanyúlni, ha az új problémákra nem kínálkozik új megoldás.

India végül nem követte Gandhit. Ő ugyanis megkísérelt választ adni a társadalom és a történelem, a jövő kérdéseire. Nem akarta, hogy India a nyugati civilizáció útját járja. Az ő utópiájában nem volt helye az ipari társadalomnak. „Milliók lesznek mindig szegények” – figyelmeztetett.²⁵ India hatalmas gazdasági fejlődése során azóta létrehozott egy kétszáz milliós középosztályt, de immár a lakosságnak ötven százaléka él a nyomorszint alatt.

Gandhi elutasította a nyugati civilizációt, mert azt erkölcstelennek tartotta. Szerinte „a Civilizáció a magatartás olyan módja, amely megmutatja az embernek a kötelesség útját. A kötelesség teljesítése és az erkölcsiség megtartása felcserélhető fogalmak”. – visszahangozza a Bhagavad-Gítá gondolatát.²⁶ Ezt az erkölcsiséget sarkalatosnak tekintette ugyanúgy, ahogyan mindenfajta élet tiszteletét. Amikor nem sokkal halála előtt az atombombáról kérdezték, szomorúan fogalmazta meg a lényegét: „...a bombát ellenbombákkal nem lehet elpusztítani, miként az erőszak sem pusztítható el erőszak által. Az emberiség csakis az erőszaknélküliséggel szabadulhat meg az erőszaktól.”²⁷ Az elmúlt néhány évben körülbelül erre a felismerésre jutottak el a szuperhatalmak is, és a gandhiánus állításnak aligha van alternatívája.

Gandhinak volt egy politikai végrendelete, amelyet a Kongresszus, a kormányzó párt nagy hirtelen elfelejtett és elutasított. Ebben Gandhi azt javasolta, hogy a párt, miután India független lett, oszlassa fel önmagát és alakuljon át a népet szolgáló szervezetté, amely a konstruktív program megvalósítását tartja a legfontosabbnak és nem a politikai hatalmat. Mindez logikus következménye az erkölcsi elvek primátusának, a társadalom ideális állapotára vonatkozó gandhiánus elképzeléseknek. Hiszen ha egy párt nem „szolgál”, akkor létezésének racionalitását veszti el. Az alternatíva a párt-diktatúra.

Végül Gandhi hátrahagyott még egy kérdést, amire a független Indiának igen hamar választ kellett találnia: ha már elmentek az angolok, törvényes politikai eszköz-e az erőszak nélküli polgári engedetlenség a nemzeti

kormányval szemben, ha a megválasztott parlament ellenőrzése alatt kormányoz? Erre az indiai vezetésnek igen nehéz volt válaszolnia, hiszen a módszert Gandhi szentesítette, csak érvelni lehetett, ignorálni, de betiltani nem, valahányszor egyes csoportok alkalmazták valamilyen cél érdekében.

Kevéssé ismert – mert Indiában sem hangoztatják – Gandhinak az államról alkotott nézete, amely szorosan összefügg az erőszak nélküli polgári engedetlenséggel. Gandhi szerint az állam erőt, erőszakot alkalmaz, holott az uralom igazi tartalma az önmagunk fölötti uralom. Az ideális állam tehát „rendezett anarchia lenne”, avagy „a felvilágosult anarchia állapota”. „Egy ilyen államban mindenki önmaga uralkodója. Úgy uralkodik önmaga fölött, hogy soha ne képezzen akadályt szomszédai számára. Az ideális államban tehát nincs politikai hatalom, mert nincs állam sem.”²⁸ Azzal a magas erkölcsiséggel, ahogyan Gandhi az emberiség jövőjét elképzelte, ez a megállapítás is helytálló, és ezzel teljesedik ki az erőszak nélküli polgári engedetlenség is, amely morális alapokon gyakorol nyomást a (tökéletlen) hatalomra. És a módszer itt összekapcsolódik az anarchizmussal, amely gondolatosságával ugyancsak végighúzódik a történelmen és megkérdőjelezi a mindenkori politikai hatalmat – Gandhival együtt.

Jegyzetek

1. Sharp, Gene: *Nonviolent Weapons. A szerző The Politics of Nonviolent Action, Part Two, The Methods of Nonviolent Action* (Boston, Porter Sargent, 1973) c. művének igen rövidített, kéziratossá változata (56 o.)
2. Sharp, Gene: *The Nature and Control of Political Power*. 1983. Cambridge, Mass., pp. 10–12, 28. Kézirat.
3. Az erőszak elutasítása az Ószövetség néhány helyén is megtalálható, híresebb utalások olvashatók: *Máté evangéliuma* 5. 9., *Pál levele a rómaiakhoz* 12. 17–21. A számos történelmi példa közül néhány: i. e. 494: a római plebejusok tiltakozásul kivonultak a „Szent Hegyre”; i. e. 258: a római hadsereg kivonult a „Szent Hegyre”, hogy nyomást gyakoroljon a szenátusra, amely végül teljesítette a katonák követeléseit; i. sz. 160-ig keresztények nem voltak a római hadseregben; 1565–76: Németalföld ellenáll a spanyol uralomnak; az amerikai függetlenségi háború első, politikai szakaszában egymást követték az engedetlenségi kampányok; Európában az 1880-as évektől rendszeressé váltak a sztrájkok; a XIX. sz. végén a cári Oroszországban elterjedt a katonai szolgálatmegtagadás, az 1905-ös forradalom idején létrejöttek a „párhuzamos” kormányok; 1920-ban Berlinben Wolfgang Kappot négy nap alatt távolították el erőszak nélkül; 1942-ben Norvégiában Quisling korporatív állama ellen 12 ezer tanár 8 hónapos akciója járt sikerrel; 1944-ben Guatemalában 2 hónap alatt döntötték meg erőszak nélkül az 1931 óta hatalmon lévő Jorge Ubico diktatúráját; 1953-ban Vorkután 250 ezer politikai fogoly érte el életmódja megjavítását; 1955–56-ban az alabamai Montgomeryben Martin Luther King mozgalmá volt sikeres stb.
4. Flavius Josephus: *A zsidó háború*. Révay József fordítása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. 473–476. o.
5. Az Indiai Nemzeti Kongresszus története és legfontosabb dokumentumai magyarul: *Az Indiai Nemzeti Kongresszus. Egy modernizáló párt a harmadik világban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. pp. 278.
6. Pyarelal: *Mahatma Gandhi. The Early Phase*. Navajivan Press, Ahmedabad, 1965. pp. 276–277. alapján.
7. *Tüskös tanítások. Válogatás az Upanisadokból*. Helikon Kiadó, Budapest, 1987. Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Vekerdí József. p. 161.
8. Az óind és a későbbi irodalmi hagyomány is tele van a vezeklés által hatalmas erőre szert tett joggal, akiktől még az istenek is félnek. L. pl. *A hulladékon huszonöt meséje* c. gyűjteményt. Európa Könyvkiadó, Budapest 1963.

9. A találó hasonlatért köszönetet mondok Vekerdi Józsefnek.
10. *A Magasztos szövege. Bhagavad-Gitá.* Európa Könyvkiadó, Budapest 1987. Ford. Vekerdi József és Lakatos István. p. 28.
11. Móhandász Karamcsand Gandhi: *Önéletrajz avagy az igazsággal való próbálkozásaim története.* Európa Könyvkiadó, Budapest 1987.
12. Tolsztoj, Lev: *Letter to a Hindoo.* Magyar nyelvű kiadása előkészületben.
13. Griffith, Arthur: The Resurrection of Hungary. in: Sibley, Mulford Q.: *The Quiet Battle. Writings on the Theory & Practice of Non-Violent Resistance.* Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1965. pp. 133–150. (Szemelvények).
14. Vivékánanda számos írásában kifejti a Szellem univerzalizmusát, amelyből minden vallás lényegi azonossága fakad. Vivekananda, Swami: *The Complete Works of.* Vols. 1–8. Advaita Ashrama. Calcutta 1989. Tolsztoj olvasta Vivékánanda írásait, amelyek nagy hatással voltak rá.
15. *Indian Opinion.* Amikor Indiába visszatért, számos folyóiratot indított főleg gudzsarátí és angol nyelven. Cikkeit, leveleit, hosszabb írásait több mint negyven vasos kötetben gyűjtötték egybe. Gandhi rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a sajtónak és az írott szónak.
16. E cikk keretei nem teszik lehetővé sem Gandhi dél-afrikai tevékenységének, sem az indiai nemzeti mozgalomnak eseménytörténeti ismertetését. Bőséges irodalom foglalkozik a korszakkal világnyelveken. Magyarul pl. K. A. Antonova–G. M. Bongard–Levin–G. G. Kotovszkij: *India története,* Budapest, 1981; Gáthy Vera: *Gandhi.* Budapest, 1987; Nehru: *India fölfedezése,* Budapest, 1981. stb.
17. Ezután 1924-ben Gandhi 21 napot böjtölt a hindú–muzulmán egységért, majd 1932. augusztusában haláláig tartó böjtbe kezdett tiltakozásul a brit uralom újabb, az indiai egységet megosztó döntése ellen, majd 1948. januárjában, amikor kikényszerítette, hogy India adja át Pakisztánnak az öt megillető rúpia-hányadot. Más alkalmakkor is folyamodott a böjt eszközhöz, ha nagyjelentőségű kérdésekben akart változást elérni.
18. 1919. április 13-án a brit katonai parancsnok Armitszárbán egy, három oldalról elzárt téren összegyűlt fegyvertelen tömegre lövett. Százak haltak meg, ezrével voltak a sebesültek.
19. Nehru, Jawaharlal: *Mahatma Gandhi.* Asia Publishing House, Bombay–Calcutta–etc. (1949), 1966. pp. 23, 45.
20. Ez bölcs előrelátásra vall, mert 1932-ben Ramsay McDonald miniszterelnök kommunális döntésével külön választókerületeket akart biztosítani az érinthetetleneknek. Ha döntésének sikerül érvényt szerezni, akkor a nemzeti mozgalomról a muzulmánok mellett leválasztották volna a hindú népesség mintegy egyötödét. Gandhinak böjtjével, valamint az érinthetetlenek vezetőivel folytatott tárgyalásain sikerült elérnie a döntés visszavonását.
21. Gandhi, M. K.: *Hind Swaraj, or Indian Home Rule.* Navajivan Publishing House, Ahmedabad (Reprinted:) 1962. p. 102.
22. Gandhin kívül folyamatosan kitűnő elemzéseket készített Nehru és a Kongresszus más vezetői, illetve bizottságai.
23. Irwin alkirály 1930. július 9-i beszédét idézi Gene Sharp: *The Nature and Control of Political Power.*
24. Az Öböl-háború idején mind az indiai politikai körök, mind a közvélemény helytelenítette az erőszakot az irakiak és a szövetségesek részéről.
25. Gandhi, M. K.: *Hind Swaraj.* p. 61.
26. uo.
27. *Harijan,* 1946. július 7.
28. Young India, 1931. július 2. Idézi: Pyarelal: *Mahatma Gandhi. The Last Phase.* Navajivan Press, Ahmedabad, 1958. p. 671.

Szabó Máté

Állampolgári engedetlenség – elmélet és gyakorlat az NSZK-ban

A politikai tiltakozás erőszakmentes típusainak egyik sajátos formája az ún. állampolgári engedetlenség elnevezésű magatartás. Legismertebb típusai pl. az adófizetés, avagy a fegyveres katonai szolgálat megtagadása, illetve a létesítmények és intézmények működésének zavarására rendezett ülősztrájkos vagy másféle blokád. Az állampolgári engedetlenség olyan tiltakozási formák körét öleli fel, amelyek az államhatalom megdöntése, megkérdőjelezése, az ellenszegülés, illetve a teljes engedelmeskedés közötti területen helyezkednek el. Az állampolgári engedetlenség nem más, mint a hallgatólagos „társadalmi szerződés” részleges felmondása az egyén avagy a csoport részéről, azaz az állammal szembeni engedelmeskedési kötelezettség részleges felrúgása. A részlegességre utal az állampolgári jelző, ami azt jelenti, hogy az elkövető nem teljes, radikális, forradalmi engedetlenséget tanúsít, hanem célja éppen a társadalmi szerződés, a konszenzus megerősítése, amelyet szerinte valamilyen részleges érvényű intézkedés avagy jogi norma sért. Az állampolgári engedetlenség képviselheti például az általánosabb, alkotmányi–alapjogi szintű normák érvényét a részlegessel, a partikulárisssal szemben, mint a hatvanas évek amerikai polgárjogi harcosainál, Martin Luther Kingnél, akik az amerikai alkotmány elveit kívánták megvalósítani az egyes államok diszkriminatív jogával szemben, s így cselekményük egyszerre lehetett állampolgári és jogsértő.

Az állampolgári engedetlenség elméletének kidolgozója szintén amerikai, Henry David Thoreau amerikai író és gondolkodó, aki a XIX. században megtagadta az adó megfizetését a mexikói háború elleni tiltakozása miatt, s vállalta az ezért járó büntetést. Úgy vélte, akár Szophoklész Antigonéja, hogy egy magasabb, „isteni” törvényt, a természetes jogot érvényesíti az állam tételes, pozitív jogával szemben, és ezért megsértheti ezt. Thoreau úgy véli, hogy az igazságtalan politikát folytató állam törvényének nem engedelmeskedhet az egyébként törvénytisztelő polgár sem, s el kell viselnie a büntetést az igazság érdekében. Ez a tiltakozó magatartásforma, ha szélesebb körben elterjed, a sérelmezett politika kritikájához és megváltozásához vezethet. Az állampolgári engedetlenségnek ez az egyéni, morálisan motivált tiltakozáson túlmutató, kollektív felfogása az indiai függetlenségi mozgalom elméleti és gyakorlati vezetőjének, Gandhinak a stratégiájában kapott szerepet, aki koncepciójában az angolszász demokratikus tradíciót az erőszakmentesség indiai filozófiájával és etikájával ötvözte, és változtatta az erőszakmentes tiltakozás eszköztárának egyik alapelemévé.

Az állampolgári engedetlenség tartalmának és kereteinek meghatározásáról régóta széleskörű elméleti és politikai vita folyik. Nem rendelkezünk ma sem általánosan elfogadott definícióval, mégis kiemelünk itt néhány fon-

tos tartalmi elemet, amelyek elkülönítik az állampolgári engedetlenséget más típusú magatartásformáktól.

1.) Az állampolgári engedetlenség önkéntes, tudatos és szándékos.

2.) Jogellenes magatartást jelent, avagy általánosan elfogadott erkölcsi-társadalmi normát sért.

3.) Erőszakmentes és nyilvános jellegű, célja a demonstratív hatás.

4.) Elsősorban politikai és nem vallási-morális indok vezérli, politikai hatást kíván elérni, amikor valamely állami törvény vagy politika megváltoztatását célozza.

5.) Az elkövető egyén vagy csoport önként és ellenállás nélkül viseli el a jogellenes magatartásért kiszabott büntetést.

Az állampolgári engedetlenség direkt, amikor magát a megváltoztatni kívánt politikát vagy törvényt sérti (így pl. katonai szolgálat megtagadása mint háború elleni tiltakozás). Indirekt, ha nem közvetlenül a megváltoztatni kívánt törvény avagy politika ellen irányul (pl. adófizetés megtagadása mint háború elleni tiltakozás). Az állampolgári engedetlenség elkövetője többnyire nem elszigetelt egyén, hanem kisebbségi csoport vagy társadalmi mozgalom tagja. A tiltakozó magatartás nem egyéni sérelmet kíván orvosolni, hanem a kisebbségi csoport hátrányos helyzetét vagy céljainak, érdekeinek háttérbe szorulását a politikában. A cselekvés „címzettje” az állam, illetve az abban kormányzó, a politikáért és a jogalkotásért felelős többség.

Az állampolgári engedetlenség érvénye a demokráciákra korlátozható, hiszen a zsarnoksággal szemben az ellenállási jog alapján a teljes engedetlenségnek van helye. Állampolgárként engedetlenné lenni csak a demokráciákban lehet, ha már minden más rendelkezésre álló jogi-politikai eszköz, jogorvoslati formát sikertelenül kimerítettek, s a jog szellemének érdekében, a jogállamért mégiscsak kockára lehet tenni a partikuláris törvény érvényességét. Ez a sajátos jogi helyzet, mely szerint az állampolgári engedetlenség éppenséggel egy demokratikus korrekciós forma, ugyanakkor mégiscsak jogsértéssel jár, megmutatkozik e magatartás jogi megítélésében is. A bíróságnak mindig a konkrét esetre vonatkozóan kell eldöntenie, hogy a védeni kívánt értékek sérelme indokoltá tette-e a jogsértést, és ennek megfelelően a büntetéskiszabást mérsékelni a közönséges jogellenességéhez képest, avagy eltekinteni a büntetés megállapításától. Épp ezért lehetetlen az állampolgári engedetlenséget jogilag intézményesíteni, mert az épp a jog logikájának politikai-erkölcsi kiegészítő eleme. Mint József Attila írja: „láttam – a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”.

Az állampolgári engedetlenség témáját és problémáit eltérő szemszögből látják a társadalmi mozgalmak, a jogalkalmazók, illetve az állami-politikai vezetők, valamint a jog- és a politikaelmélet. Míg a mozgalmak számára az állampolgári engedetlenség egyike az alkalmazható tiltakozási formáknak, amelyeknek célszerű voltát elvi, illetve stratégiai-taktikai szempontok szerint mérlegelik, addig a jogalkalmazók számára az az érvényes jogrenddel szembeni jogsértés kell, hogy legyen, amelyet bizonyos általános politikai avagy jogpolitikai szempontok tesznek speciális jellegűvé. A jog- és politikaelmélet az állampolgári engedetlenséget az állam és az egyén, az állam és a társadalom között fennálló, a jogok és a kötelezettségek együtteseként

jellemezhető kapcsolatrendszeren belül az állampolgári engedelmisségnek és az állami erőszakmonopólium alkalmazásának sajátos súrlódási területeként jellemzi. Az állampolgári engedetlenség problémája mindhárom szempontból nagyon speciális, ellentmondásos, akár paradox kérdés, mivel csak a jogra vonatkoztatva (engedetlenség) definiálható, ugyanakkor csak jogon kívüli politikai-erkölcsi szempontok alapján értelmezhető mégis állampolgáriként. Ennek a dilemmának az egyik feloldási lehetősége abban keresendő, hogy a probléma kezelésében megkülönböztetjük a szorosan vett jogi-intézményes és a politikai-kulturális aspektusait a demokratikus berendezkedésnek. Ennek alapján érthetjük meg, hogy miért reagál eltérő módon az angolszász, illetve a nyugatnémet demokrácia az állampolgári engedetlenség jelentkezésére. Németországban, ahol a fasiszmus bizonyos mértékig diszkreditálta a társadalmi mozgalmakat mint politikaformáló tényezőket, az állampolgári engedetlenséget „erőszakos ellenállásként” elutasító hivatalos magatartás a jellemző, melynek arroganciája könnyen előhívja a valóban erőszakos reakciót a mozgalmak oldaláról, a militáns diákok, a terroristák, a házfoglalók, az autonómok, sőt újabban a szélsőjobboldali ifjúsági subkultúrák formájában is. Mindkét oldalról kételkednek az ellentábor jóhiszeműségében. A 68-as diákmozgalmat akkoriban maga Jürgen Habermas is „baloldali fasiszmusnak” nevezi – bár ezt később visszavonja –, a mozgalmak pedig a totalitárius állam örököseiként igyekeznek „leleplezni” az NSZK alkotmányos berendezkedését. (Jól szemlélteti érvelésük, vagy inkább „érzésük” logikáját Heinrich Böll *Biliárd fél tízkor* című regényének hősnője.)

A diákmozgalmakban, majd a később az alternatív mozgalmakban alkalmazott állampolgári engedetlenségi akciókról folytatott viták a mozgalmakon kívül és belül is folyton veszélyes közelébe kerülnek az NSZK-ban az állami erőszak monopóliumának legitimitásáról folytatott elmélkedéseknek, amelyben az egyik oldal az állampolgári engedetlenséget ennek veszélyeztetőjeként, a másik pedig a demokráciát nélkülöző állami diktátum elleni ellenállásként értelmezi. A félreértést itt is, mint sok más esetben az állampolgári engedetlenségnek és az államhatalommal szembeni ellenállás jogának az összekeveredése szüli. Az NSZK alaptörvénye szerint például van joga az állampolgárnak a demokrácia védelmében, annak veszélyeztetése esetén akár erőszakosan is ellenállni – ez azonban nem állampolgári engedetlenség, hanem éppen hogy bizonyos értelemben állampolgári kötelességteljesítés. Nem a demokrácia válsága ellen, hanem a demokrácia részleges fogyatékosságainak kiküszöbölésére alkalmazható az állampolgári engedetlenség. Itt van nagy jelentősége az alkotmányjogi struktúrákon túl, és azoktól bizonyos mértékig függetlenül létező demokratikus politikai kultúrának, a „demokraták konszenzusának”, ahogy azt az NSZK-ban nevezik. A demokrácia íratlan szabályai közé tartozik ugyanis az is, hogy a demokratikusan létrejött államhatalom is tévedhet, és a meglévő intézményes korrekciós mechanizmusokon túl is kell lehetősége legyen a demokratikus állampolgárnak, hogy felhívja a figyelmet erre a tévedésre – végső esetben akár az engedetlenség eszközeivel is. Ez esetben kell belépni mindkét oldalon, a mozgalmak és az állam oldalán is azoknak a „demokratikus érzékeknek”, amelyek segítenek kialakítani az állampolgári engedetlenség megfelelő mér-

tékét, hogy az ne lehessen veszélyes a társadalomra és az államra, másrészt pedig, hogyha annak jogos volta utólag kiderül, ne lépjenek fel vele szemben a törvény teljes szigorával. A politikai kultúra így a tiltakozás formáját és az arra való állami-jogi reakciót egyaránt a megfelelő keretek között tarthatja, mint az amerikai esetek nagy részénél (leszámítva pl. az erőszakos ellenállássá és rendőrterrorrá fajult konfliktusokat a faji kérdésben), illetve ennek híján torzulhat el mindkét oldal reakciója, mint ahogy a nyugatnémet tapasztalatok egy része mutatja, ahol a terrorizmus és az autonómok által alkalmazott erőszak a rendőri apparátussal folytatott konfliktusban eszkalálódott. Az állampolgári engedetlenség a társadalmi mozgalmakban ezért mindig borotvaélen táncol a kölcsönös elfajulás, az erőszakos konfliktus és elnyomás felvállalása között. Csak igen fejlett demokratikus politikai kultúra és konfliktusmegoldó mechanizmus ártalmatlaníthatja a kölcsönös erőszakalkalmazás ördögi spiráljának beindulását.

„Tiszta” esetek igazán nincsenek, mivel a társadalmi mozgalmak mindig belülről is differenciált, nem-formalizált társadalmi képződmények, amelyekben az erőszakos tiltakozás és az erőszakmentesség hívei egyaránt megtalálhatók, mint például a nyugatnémet diák-, ökológiai és békemozgalmakban. Az állampolgári engedetlenségnek és az erőszakmentes tiltakozás formáinak kérdése ezért a mozgalmakon belüli stratégiai és elvi vitákban is jelentkezik, amely párhuzamosan zajlik az államhatalom, avagy más politikai közösségek képviselőivel folytatott külső vitákkal. Általános követelményként fogalmazható meg a demokratikus körülmények között szerveződő engedetlenségi mozgalmakkal szemben, hogy fenn kell tartaniuk a kommunikációt és a visszacsatolást a mozgalom belső szubkultúrája és a társadalmi-politikai kontrollnak a mozgalom számára külső aktorai között. Amennyiben a mozgalom „külső” és „belső” szemlélete, önmagáról alkotott képe és külső image-a között áthatolhatatlan szakadékok tátonganak, amelyek meg sem próbálnak áthidalni, és nincs meg az a közös vonatkoztatási rendszer, melynek keretei között ez végbemehet, akkor a mozgalom szükségképpen destruktív politikai szubkultúrává fajul, amely a demokráciát veszélyezteti. A társadalmi mozgalmak és a civil társadalmak nem csupán a demokratizálódás előharcosai és alapjai lehetnek. A kelet-európai tapasztalatok sem ezt mutatják az antidemokratikus, populista–nacionalista veszélyek talaján, ezért az állampolgári engedetlenséget sem szabad minden esetben elfogadni és propagálni.

Jürgen Habermas (1985) az új típusú társadalmi mozgalmak politikai tiltakozásával szembeni intoleráns reagálást az NSZK-ban az „államféltő” „német hobbesizmus”-ra vezeti vissza, amely a rend veszélyeztetését rögtön polgárháborús fenyegetésként értelmezi. Ami a keresztényliberálisokat illeti, Claus Offe (1979) a „kormányozhatatlanság” kategóriáját a neokonzeratív politikai mítosz alapelemének tartja, ami gyűjtőfogalmat ad a neokonzeratív válságmegoldás igazolásához a politikai ellenfelekkel szemben. Mindketten azt a demokrácia féltésének beállított félelmet kritizálják, amely a társadalmi önigazgató demokratikus kísérleteivel szembeállítja a „demokraták konszenzusát”. A válság rémét felidézni, és a válság okául az új tár-

sadalmi mozgalmakat beállítani, s mindezt az intoleranciát szülő félelemre apellálva: ez a „német hobbesizmus” intoleráns logikája.

Az államszervek és a politikai kultúra részéről az új társadalmi mozgalmakkal szembeni intolerancia, és az erőszak mint fegyelmező eszköz alkalmazása a mozgalmak részéről is ellenreakciókat vált ki. Az egyik típus az erőszak szembeállítása az állami erőszakkal. A másik megoldás az állami erőszakmonopólium hosszabb távon történő felszámolásának utópiája, az autonóm, társadalmi öngazgató formák révén, a tolerancia maximalizálásával és mindenfajta hierarchia leépítésével.

Az első reakciót figyelhetjük meg a hatvanas évek diákmozgalmainak letűnése után kialakuló terror-hullámban. A terroristák tevékenysége országszerte csak erősítette az államhatalom ellenőrzését a nem-konvencionális politikai magatartás felett. Az intolerancia és az erőszak légköre persze kontraproduktív volt a társadalmi mozgalmak számára.

A következő mozgalmi hullám, a hetvenes évek végén, illetve a nyolcvanas évek elején megjelenő új társadalmi mozgalmak, szintén eljutnak az erőszakalkalmazás problémájáig. Az atomkonfliktus, az atomenergia-létesítmények körüli tömegdemonstrációk, majd pedig a NATO-rakétatelepítés elleni békemozgalmi tiltakozások és a különböző helyi konfliktusok (Berlin–Hamburg: a házfoglalók, Frankfurt: házfoglalás és repülőtér-bővítés, stb.) különféle erőszakos tiltakozó akciókhoz, illetve az erőszakot alkalmazó mozgalmi kisebbségek kialakulásához vezettek. Ez a kisebbség magát „autonómoknak” nevezi, és felbukkan az NSZK-ban a tömegtüntetések periferiáján. Az autonómok és a terroristák között persze nagy különbségek vannak az erőszakalkalmazás mértékében, jellegében, stratégiai és ideológiai hátterében.

Melyek az azonosságok és a különbségek az autonómok és a terroristák között? Mindkét csoport vagy irányzat elfogadja a politikai célok érdekében alkalmazott jogellenes erőszakot. Azonban, míg a terroristák a Rendszer megdöntésének és leleplezésének céljával nagy, látványos akciókat hajtottak végre (vezető politikusok megölése, elrablása stb.), az autonómok nem lépnek fel a társadalom és a politika átfogó megváltoztatásának igényével. Erőszakos cselekményeik ennek megfelelően nem is a széleskörű társadalmi-politikai hatás elérésére irányulnak, hanem élettereik biztosítására, a „mindennapi ellenállásra”. Így a kisebb-nagyobb fosztogatások a tüntetések alatt és után, főleg a kirakatok betörésével, avagy a rendőrök ellen a tüntetések, illetve a házfoglalások során alkalmazott, védekező jellegű erőszakcselekmények, az atomerőművek, a magasfeszültségű villanyvezetékek megrongálása jelentik tevékenységük fő formáit. A tüntetés, a házfoglalás és a mindennemű nyilvános botrány (ún. „kravál”) a legfontosabb alkalmak, amikor megjelennek, s követek avagy házi készítésű robbanószerkezeteket, ún. „Molotov-koktélokot” dobálnak a rendőrökre, rendőrautókat döntögetnek, kirakatokat fosztogatnak.

Politikai-ideológiai irányultságuk alapján két csoportra oszthatók. Egyrészt az állam létezésének szükségességét általában elutasító anarchisták táborába, akik bíznak a társadalom spontán öngazgató erejében, és ellenségüknek tekintik az államot, másrészt az ún. „antiimperialista csoportok”, ame-

lyek részben a terroristák hagyományait folytatják, az NSZK-t és az USA-t mint a harmadik világot elnyomó imperialista nagyhatalmokat bírálják, és ellenállni kívánnak ezek befolyásának. Az autonómok nem támogatják a terroristákat, de bizonyos szolidaritást vállalnak velük. Így pl. tüntetéseket és szabotázsakciókat hajtottak végre a bebörtönzött terroristák követeléseinek támogatására.

Fontos különbségek vannak a terroristák és az autonómok között szervezeti téren. A terroristák titkosan szervezték akcióikat, kisszámú, elkötelezett, a parancsnoknak katonák módjára engedelmeskedő követővel, zárt, titkos szektaként. Ezzel szemben az autonómoknak anarchista, spontaneista jellegük következtében nincsenek igazi szervezeteik, csupán lazán együttműködő hálózataik, amelyek elfoglalt házakat vagy lakóközösségeket, baráti társaságokat fognak össze. Akcióikat előre nem tervezik, vezetőik nincsenek, alá- és fölérendeltség sincs közöttük. A spontaneitás egyaránt jellemzi szervezetüket és stratégiájukat.

A célok és az ideológia vonatkozásában fontos különbség, hogy a terroristák hittek a proletárok, illetve a társadalom peremére került elemek és a harmadik világ népei vezette társadalmi forradalomban. Az autonómok ezzel szemben a különféle, a mindennapi életet erőszakmentes, nem-forradalmi eszközökkel átalakítani kívánó „alternatív” mozgalmak, a békemozgalom, az atomenergiaellenesek, a környezetvédők, a házfoglalók, illetve a harmadik világgal szolidaritást vállaló mozgalmak tevékenységéhez kapcsolódnak, az ő politikai tömegakcióik és tüntetéseik „peremvidékein” tűnnek fel. Ez a kapcsolat nagyon furcsa problémákat vet fel, hiszen ezek a mozgalmak, jóllehet tiltakozásuk során alkalmaznak jogellenes eszközöket, mint pl. a blokád, az ülősztrájk, de elutasítják a személyek elleni erőszak minden formáját, és magukat – Gandhi nyomán – erőszakmentes mozgalomnak tekintik.

Így különösen a békemozgalomban volt problematikus és feszült az autonómokhoz való viszony, hiszen hogyan vállalhat közösséget az erőszakmentességért küzdő békés tüntető és a rendőri erőszakra erőszakkal válaszoló autonómok? Az autonómoknak még a megjelenésük is ijesztő, és mintegy „hasonult” az ellenséges rendőrségéhez. Ruházatuk fekete: fekete bukósisak, fekete álarcok és kendők, fekete bőrruhák, csizmák, kesztyűk. Elterjedt „fegyvereik”: az acélszúlik, az acélgolyók, a feszítővasak és a gumibotok, a rendőrautók kerekeinek szánt szögek, a Molotov-koktélok.

Az erőszakos kisebbség belső „kiszűrése” – avagy a békés tüntetők elleni erőszakos rendőri fellépés kiváltása; ilyen és ehhez hasonló dilemmák elé állították az autonómok a békemozgalmat, majd annak lefutása után az atomenergiaelleneseket, illetve a polgári kezdeményezési mozgalmat. A rendőrség, illetve a belügyi szervek a tüntetéshez való jog korlátozásának gondolatát vetették fel az autonómok miatt. Legyen eleve tilos a bukósisak és az arc elfedése a tüntetéseken – követelték. Ezzel viszont a rendőrség „előszűrő” tevékenysége a tüntetések vonatkozásában nagymértékben kiterjedne – mondják a javaslat ellenzői. Ugyancsak széleskörű ellenzésre talált az NSZK-ban annak a korábbi büntetőjogi szabálynak a felelevenítésére tett javaslat, hogy mindenki büntethető legyen, aki rendőri felszólításra azonnal

nem hagyja el a feloszlatott tüntetés helyét – s ne csupán a jogellenes magatartás elkövetője. Ez a gyakorlatilag kollektív „tüntetői felelősséget” alkotó jogi norma a német császárságban volt érvényes, így visszalépést jelentene a „bonni demokráciában” – mondják ellenzői. A baloldal és az alternatívok megkísérik ellensúlyozni a mindenfajta társadalmi-politikai tiltakozással szemben tilalmat felállító politikát, azzal, hogy a tüntetők politikai és morális kötelességeként hangsúlyozzák az erőszakmentességet.

Hozzá tartozik a képhez a rendőrség mint állami erőszakszervezet sajátos szerepe is. A nagy tüntetéseken a társadalmi-politikai ellenállás ellenőrzésére és letörésére bevetett rendőrök úgy érzik, hogy „rajtuk csattan az ostor” – a politikusok által, politikai eszközökkel meg nem oldott problémákért. Félni kezdenek a tüntetőktől, s a félelem agressziót szül. Az uralkodó keresztényliberális koalíció az eset kapcsán a rendőrség további „felügyelete”, illetve erősítése mellett van, ám a rendőrök tudják, hogy az erőszak erőszakot szül, hiszen az autonómok „az ellenállás természetes jogáról” beszélnek az állami erőszakkal szemben.

Hol a határ? Elegendő-e a belső politikai-morális meggyőződés a tiltakozás eszközeinek megválogatására akkor, ha a tiltakozó kisebbség már átlépte a jog határait? Viszont: ha csak jogszerűen tiltakozik, lehet-e elegendő súlya és nyilvánossága a kisebbségnek, lemondhat-e a hatékonyabbnak tűnő nem-konvencionális, jogellenes tiltakozási formák alkalmazásáról? Igazolja-e az erőszakkal szembeni ellenállást a szubjektíve átértzett politikai érzület? Lemondhat-e teljesen és minden feltétel nélkül az erőszakról a magát elnyomottnak tekintő politikai kisebbség? Olyan kérdések ezek, amelyek elméletileg is megválaszolatlanok.

Az autonómokhoz hasonló csoportok Olaszországban is elterjedtek a hetvenes években, akárcsak a terrorizmus. Az olasz-német párhuzamok a politikai erőszakot alkalmazó társadalmi mozgalmak fasiszta tradícióira irányítják a figyelmet. Ezzel érvelnek a demokrácia védelmében az erőszakos kisebbségekkel szembeni erőskezü fellépést sürgető erők az NSZK-ban. De valóban demokratikus-e ez a reakció?

Az új társadalmi mozgalmak elemzői több esettanulmányban vizsgálták a különféle mozgalmak felett az NSZK-ban gyakorolt társadalmi kontrollt és az állam, valamint a mozgalmak oldaláról való erőszakalkalmazást. Így például az atomkonfliktus, illetve a népszámlálás elleni bojkott esetében mutatták ki, hogy az állami szervek és a hagyományos pártok egy részének intoleráns, erőszakos reakciója hogyan teremti meg a mozgalmak körül a félelem és a denunciació intoleráns légkörét, amely a mozgalmak oldaláról alkalmazott ellenerőszakhoz vezet.

Elterjedt a mozgalmakban az állami erőszakalkalmazásra, illetve az erőszakkal való fenyegetésre adott nem-erőszakos típusú reakció is, amely szerencsére általánosabb az új társadalmi mozgalmakban az erőszakos válasznál. Az erőszakmonopólium felszámolásának, avagy leépítésének az utópiája, a radikális antietatizmus és hierarchiaellenesség, valamint a tolerancia maximalizálása, azaz az alternatív politizálási minta felmutatása a jelenleg uralkodóval és intézményesítettel, és nem annak másolása, leképezése, hanem azzal szembeni alternatív felmutatása. Az állami erőszakmonopólium

intézményes leépítése a modern társadalomban olyan utópia, amely csak a társadalmi konszenzus elvi kiterjesztésének és erősítésének talaján építhető fel. Az új társadalmi mozgalmak erőszakmentes utópiája és stratégiája az állami erőszakmonopóliumot a felerősödő társadalmi konszenzusban kívánja feloldalni.

A nyugatnémet Zöldek ideológiája kapcsolódik az állami erőszakmonopólium megkérdőjelezése révén az anarchista tradíciókhoz. Hogy az alternatív társadalom utópiájában visszaszorulhasson az állam és a jog szerepe, meg kell növekednie a társadalmi konszenzus erejének. Az alternatívoknál demokratikus konszenzusról van szó. Itt nem a Tönnies-féle „közösség a társadalommal szemben”, avagy a durkheimi primitív mechanikus szolidaritás konszenzusa válik eszménnyé, hanem az „uralommentes kommunikáció, az emberek közötti viszonyoknak ez a már a hatvanas években elterjedt vágyképe”, az uralommentes diskurzus Habermas-féle modelljének megfelelő akaratképzési eljárás alakítja ki ezt az új típusú konszenzust a Zöldek pozitív társadalommodelljében.

A Zöldpárt szigorúan erőszakmentes és demokratikus úton, a parlamentarizmus kereteinek fenntartásával kívánja megvalósítani céljait. Emellett alkalmazza és elismeri az erőszakmentes politikai tiltakozás különféle formáit, pl. az erőszakmentes ellenállást avagy az állampolgári engedetlenséget, amellyel az államellenesség vádját vonják magukra. Az NSZK-ban erről széleskörű elméleti és politikai vita folyt, amelyben Jürgen Habermas (1985) az állampolgári engedetlenség tömeges alkalmazását a nyugatnémet politikai kultúra demokratikus kiterjesztéseként, illetve kiegészítéseként üdvözölte, s utalt annak hagyományaira a pluralizmus mintájául szolgáló USA-ban és Angliában. Claus Offe szerint (1983) két eltérő politikaértelmezés ütközik össze egymással a Zöldek és a hagyományos pártok konfliktusaiban. Az új társadalmi mozgalmak a „vérszék logikáját”, a válságállapot megoldásának célját képviselik, amely megkérdőjelezi azt a gazdasági növekedést, s a válság megoldása érdekében még az állami erőszakmonopólium és a többségi elv kereteit is felrúgja. A hagyományos pártok számára viszont a konszenzus részei a többségi elv és a jogrend, valamint az államhatalom legitimitása, illetve a bürokratikus-indusztriális modernizáció növekedésorientált modellje.

Ha a nyugatnémet tapasztalatokra a magyar rendszerváltás alapján tekintünk, akkor szerintem a fő tanulság a demokratikus politikai kultúra és az annak alapját jelentő konszenzus fontossága. Enélkül ugyanis aligha képzelhető el, hogy a társadalmi mozgalmak tiltakozó akcióiban használt állampolgári engedetlenség valóban a demokrácia továbbfejlesztéséhez járuljon hozzá. Nehezen hiszem, hogy kontinuitást lehetne teremteni a kései Kádár-rendszerben kisebbségi csoportok által gyakorolt politikai tiltakozó akciók, amelyek az állampolgári jogok hiányára hívták fel a figyelmet, illetve a modern tömegdemokrácia feltételei alapján kialakuló engedetlenségi mozgalmak között, még akkor sem, ha a tegnapi tapasztalatok és a feltehetően azóta megváltozott szervezők és szervezetek ma is közöttünk vannak, és aktívan vesznek részt a politikai életben. Mindenképpen csak az akkori tapasztalatok, stratégiák és szervezeti formák megváltoztatása vezethet a tovább-

fejlesztés lehetőségéhez. Ezt támasztják alá a taxisblokádtapasztalatai is, amelyek szerintem semmiképpen sem sorolhatók az állampolgári engedetlenség kategóriájába. Az alkotmányos demokrácia első válsága felszínre hozta az érdekképviselési rendszer és a politikai kultúra egy sor olyan fogyatékoságát, amelyek túlmutatnak mind a blokádot kezdeményezők horizontján és perspektíváin, mind pedig a jelenlegi politikai struktúrán.

Az a fentebb vázolt nyugatnémet szituáció, amely a nyolcvanas éveket jellemezte, mára ugyanúgy megváltozott, mint a magyar helyzet a rendszerváltással. Az újraegyesített Németországban jóval szerényebb szerepet játszhatnak az alternatív mozgalmak, mint a korábbi NSZK-ban. A korábbi NDK-ban Magyarországhoz hasonlóan csak az ellenzéki csoportok erőszakmentes politikai szubkultúrája, illetve a rendszerváltás körüli mobilizáció volt jelen a politikai kultúrában mint az állampolgári engedetlenség felé mutató tapasztalatok. A nyugatnémet politikai intézmények átvétele nem jelenti a politikai kultúra ugyanolyan gyors importját: azt csak hosszabb távon lezajló társadalmi-politikai folyamatok hozhatják meg. Ebben a vonatkozásban elképzelhető bizonyos „visszaesés” az újraegyesítés következtében a nyugatnémet politikai kultúrában a diák és alternatív mozgalmak hatására elért eredményekhez képest, amelyek bizonyos fokig bevették az állampolgári engedetlenséget. Az NDK felől újra a „materiális” típusú elosztási konfliktusok kiéleződése fenyeget, amelyet egyaránt kísérhet a „rendpártiságnak” a porosz államszocialista tradíciók alapján történő megerősítése és az erőszakos, rendszerellenes tiltakozás előtérbe kerülése is. Az autonómoknak és a szélsőjobboldali szubkultúráknak az újraegyesítés körüli utcai akciói, illetve az azt követően Berlinben a házfoglalókkal vívott csaták már mutatnak bizonyos negatív tendenciákat.

Az újraegyesítés hatása az alternatív mozgalmakra, amely politikailag visszaveti a parlamentárisan elkötelezett és az erőszakmentességet vállaló, a Zöldek pártjában szervezett csoportokat, az erőszakmentes utópiák és a parlamentáris politizálás kudarcával megerősítheti a mozgalmak agresszív-erőszakos irányzatait. Hasonló szituáció állhat elő, mint a hetvenes évek elején, amikor a 68-as mozgalmakból keletkezett politikai szervezetek visszaszorulásával felerősödött a terrorizmus. Az NDK-ban az átállással sokasodó gazdasági-társadalmi problémák mobilizáló hatása ugyancsak ez irányban hathat. A negatív tendenciák ellen a rendszerváltással kivívott szabadság, és az etnikai-vérségi, sőt akár a kulturális elemek helyett az alkotmányosság intézményeire épülő új, posztmodern „alkotmánypatriotizmus” (Verfassungspatriotismus) – Jürgen Habermas (1990) kifejezésével – jelenthetik azokat a mérséklő tényezőket, amelyek az intézményesített, avagy a nem-intézményes, de erőszakmentes és állampolgári alapú tiltakozás esélyeit növelik az újraegyesített Németországban.

Felhasznált irodalom

- Baier, Lothar etc.: *Die Früchte der Revolte. Über die Veränderung der politischen Kultur durch die Studentenbewegung*. Wagenbach: Berlin, 1988.
- Bedeau, H. A. (ed.): *Civil Disobedience*. New York, 1969.
- Cohn-Bendit, D. Mohr, Reinhard: 1968. Wagenbach: Berlin, 1988.
- Ebert, Tehodor: *Gewaltfreier Aufstand*. Waldkirchen Verlagsgesellschaft. 1983.
- Gewalt-Monopol und Einzelhandel In: *Freibeuter* 1986/28.
- Glötz, Peter (Hrsg.): *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1983.
- Guggenberger, Bernhard, Offe, Claus (Hrsg.): *An die Grenzen der Mehrheitsdemokratie*. Westdeutscher Verlag: Opladen, 1984.
- Habermas, Jürgen: *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1985.
- Habermas, Jürgen: *Die nachholende Revolution*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1990.
- Offe, Claus: „Unregierbarkeit“ In: Habermas, Jürgen: *Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit“*. Band. 2. *Politik und Kultur*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1979. 294–319.
- Offe, Claus: Griff nach der Notbremse. In: Kraushaar, W. (Hrsg.): *Was sollen die Grünen im Parlament. Neue Kritik*. Frankfurt am Main, 1983. 85–93.
- Preuß, U. K.: *Politische Verantwortung und Bürgerloyalität*. Fischer: Frankfurt am Main, 1984.
- Rawls, John: *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1979.
- Randelzhofer, A. Süß, W. (Hrsg.): *Konsens und Konflikt*. Walter de Gruyter. Berlin, 1986.
- Rolke, Lothar: *Protestbewegungen in der BRD*. Westdeutscher: Opladen, 1987.
- Roth, Ronald, Rucht, Dieter (Hrsg.): *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*. Bundeszentrale für Politische Bildung: Bonn, 1987.
- Streithofen, Basilius (Hrsg.): *Frieden im Lande*. Bastei Lübbe: Bielefeld-Gladbach, 1983.
- Szabó Máté: Konszenzus vagy erőszak? In: *Világosság* 1987/5. 323–331.
- Szabó Máté: Erőszak-monopólium, erőszakmentesség. In: *Valóság* 1988/5. 90–98.
- Szabó Máté (szerk.): *Politikai ökológia*. Bölcsész Index Centrál Könyvek. 2. Budapest, 1989.
- Thoreau, Henry, D.: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Európa: Budapest, 1990.
- Zimmermann, Ekkart: Massen-Mobilisierung. *Protest als politische Gewalt*. Interfrom: Zürich, 1983.

Csapody Tamás

„Polgári” engedetlenség – magyar módra *

A polgári engedetlenség mibenlétét elsőként Henry David Thoreau amerikai esszéíró járta körül az először 1849-ben napvilágot látott *A polgári engedetlenség iránti kötelességről* című alapvető munkájában (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990). A magát „misztikus, transzcendentista és természetfilozófusnak” mondó Thoreau az öntökéletesítés útját járta, éveket töltött el a természet szemlélésével, elmélkedésekkel, szót emelt az ipari társadalom negatív következményei, a rabszolgaság intézménye ellen és nem volt hajlandó kifizetni *adójának* azt a részét, amit az állam a mexikói háború folytatása érdekében vetett ki rá. A thoreau-i polgári engedetlenség izolált egyének olyan akciója, amelyben az engedetlenek tettükkel „csak” az államot, az állam erkölcsi szempontból megtagadható törvényeit támadják úgy, hogy magatartásukért ha kell, büszkén vállalják a börtönt is. A normaszegés a normaszegő és az állam (jog)viszonya, harmadik személyre nincsen semmiféle kényszerű kihatása, másnak hátránya nem származik belőle. (Hacsak annyi nem, hogy a ráeső adórészt másnak, az államnak vagy az állampolgárnak kell megfizetni.) A polgári engedetlen cselekedet (klasszikus „megjelentési formája” az adónemfizetés) nélkülözi a tevést, az engedetlenség a kötelezettségre való nemet mondásban, valami igazságtalannak tartott kötelezettség meg nem tévésében áll. A polgári engedetlen az erőszak, a kényszer, a kényszerrel való fenyegetés teljes mellőzésével (totális erőnemalkalmazással), tudatosan, szándékosan – tehát büntetethetően – követ el mulasztást, sért jogszabályt. Mindez erkölcsi, transzcendentális (ha tetszik, ideológiai) alapon történik, mintegy morálisan felülemelkedve (a mégoly demokratikus úton hozott) törvényeken (is).

A Dél-Afrikában élő indiaiak szatjágraha-mozgalmának legnagyobb megmozdulása során (1913) – a nem keresztény házasságok törvénytelennek nyilvánítása, az indiaiak mozgáskorlátozása miatt – közel ötvenezeren sztrájkoltak. Az asszonyok, gyerekeikkel együtt igazolványok nélkül tömegesen mentek át más tartományokba csak azért, hogy megszegjék az igazságtalan törvényt. A világháború alatt Indiában bevezetett rendkívüli törvények hatályát Anglia a háború befejezése utánra is kiterjesztette (Rowlatt-törvény). Ez ellen 24 órás, *minden tevékenységre* és az egész országra kiterjedő békés és tömeges munkabeszüntetést (ún. „országos hartal”-t) tartottak (1919). Az együttműködés megtagadása veszélyeztette a gyarmati adminisztráció folyamatosságát, 137 faluban nem fizették be a földadót, az Indiába látogató walesi herceget elnéptelenedett utcák fogadták, azaz bojkottálták a találkozást (Gáthy Vera, *Gandhi*, Budapest. 1987.).

Gandhi szatjágraha-mozgalma az Igazsághoz való ragaszkodást, az erőszakmentes politikai fellépést jelenti, ami Gandhi számára életformát, a tö-

* Első megjelenés: *Mozgó Világ* 1991/5.

megmozgalom számára pedig olyan stratégiát jelent, amely több a passzív ellenállásnál, a polgári engedetlenségnél és együttműködésnél (non-cooperation), és amely során egy egész nemzet (a nemzet nagy része) tagadta meg a morális szempontokból igazságtalan, minden ember egyenlő tiszteletét, a társadalmi igazságot sértő törvényeket. Gandhi megközelítésében a passzív ellenállás (rezisztencia) az erőszakkapacitás hiányából és nem elvi elutasításból ered. Nonkonformista mozgalom, a gyengék fegyvere, amely kerüli az erőszakot (de végső esetben alkalmazza), amelyet körülleg a *forradalom emléke* vagy reménye. A non-cooperation ezzel szemben – Gandhi szerint – *aktív* cselekedet, olyan szellemi erőt, emberi méltóságot tükröző magatartás, amely az ember belső erejének felismeréséből, az erkölcsi tartás hatalmából, az erőszak elvi elutasításából ered. Erőszak nélküli *kényszer*, *tömeges* engedetlenségi cselekvési forma, amely a korrumpálódott állammal való együttműködést tagadja meg. A szintén vallási-nemzeti és egységes *ön-tudatra* épülő szatjagraha-mozgalom konkrét politikai stratégiával is rendelkezik, a „békés forradalomnak” megvannak a maga szakaszai. Ezek: 1. tárgyalás, alku, a követelések hangoztatása; 2. a csoportok felkészülése a direkt akciókra (meditáció, böjt); 3. agitáció (propagandakampány, tömeggyűlés); 4. ultimátum a kormánynak; 5. gazdasági bojkott és különböző sztrájkformák (éhség-, üldö-, erőszakmentes munkássztrájk, általános sztrájk); 6. együttműködés megtagadása (iskolák, közintézmények bojkottja, belső emigráció); 7. *polgári engedetlenség* (törvényszegés, normaszegés) 8. kormányfunkciók birtokba vétele; 9. párhuzamos kormány, ellenhatalom (Bozóki András: A gandhizmus szellemisége. *Valóság* 1987/10.). Gandhi már a társadalmi, gazdasági, politikai bojkottot „szörnyű megtorló”, egyben a „legnagyobb sikerrel” kecsegtető megnyilvánulásnak nevezi. 1921-ben megjelent írásában azt mondja, hogy „... ma, mikor az együttműködés használhatóságára nézve megoszlanak a vélemények, mikor az elvnek új értelemben való alkalmazása tétetik próbára, az egyszerűen kimondott bojkott, amely a többség akaratát rá akarja kényszeríteni a kisebbségre, a megbocsáthatatlan erőszakoskodás egy nemét jelenti. A társadalmi bojkott akkor alkalmazható és hatásos, ha azok, akik ellen irányul, nem érzik büntetésnek, hanem inkább valami disciplináris rendszabálynak tekintik”. „Az együttműködés híveinek nincs joguk ezt a szélsőséges rendszabályt alkalmazniok valakivel szemben, aki nem tart velük minden tekintetben.” *Ghandi* az egyoldalúan ítélkező állami bíróság bojkottjára szólított föl, nem akadályozva meg senkit abban, hogy állami bíróságnál pereskedjen (Mahatma Gandhi, *Az indiai szabadsághős könyve*, 112–113 o. Athenaeum, Budapest).

Gandhi a véleménykülönbséget, az ellenállást olyan formában kívánta kifejezésre juttatni, amely nem sérti meg a másik embert, hanem meggyőzi, megnyeri magának, képessé teszi a feléje közvetített igazság befogadására. (Ezért szerveztek például „örjáratokat” a kocsmák elé, aminek az volt a célja, hogy a kocsmázni akarót más belátásra bírják. Amennyiben ezt nem tudták elérni, az illetőt minden további nélkül beengedték.)

A polgári engedetlenség a függetlenségi harc során nemcsak tiltakoztak (engedetlenséget), protestáltak valami ellen (például földadó) és szót emeltek valami fontos, a nemzet többségét érintő ügyért (India független-

sége), hanem konkrét, átgondolt, konstruktív modernizációs programjuk is volt (indiai „megújulási, kibontakozási program”). Az erőszakmentes tömegakciók a kialakult társadalmi-politikai rendszer felbomlását célozták és egyben új, társadalmi-politikai intézményeket akartak létrehozni. (Gandhi az állami bíróságok helyett társadalmi esküdtbírósgot akart létrehozni.)

Gandhi tehát átveszi a polgári engedetlenség thoreau-i fogalmát, a szatjágraha-mozgalom pedig a polgári engedetlenség módszerét hetedik pontként beilleszti a saját programjába, „az együttműködés megtagadása” és a „párhuzamos kormány, ellenhatalom” pontok közé. Tehát egy hithű szatjágrahí, ha igazságérzetét sértő dolog ellen kívánt tiltakozni, előbb a tárgyalás, a bört, stb. azután a gazdasági, társadalmi bojkott eszközéhez kellett nyúlnia, ezután keríthetett sort az együttműködésre, majd pedig a törvényszegésre, a polgári engedetlenségre. Vagyis az állammal való szembeszegülés minden formája mindaddig nem ütközik jogi normába, amíg az nem válik polgári engedetlenséggé, fordítva, a polgári engedetlenséget (szemben meditációval vagy a bojkottal) akkor követ el a szatjágrahí, ha azzal jogszabályt (alkotmányt) sért. A polgári engedetlenség a *hatalomátvitel előtti* utolsó figyelmeztetés, erőszakmentes – szemben Thoreau-val –, tömeges normaszegő akcióállapot, melynek során – Thoreau-hoz hasonlóan – a résztvevők vállalják a szenvedést, a büntetést is.

King és Mandela

Martin Luther King baptista lekipásztor a hatvanas évek Amerikájában a négerek jogaiért, a faji megkülönböztetés megszüntetéséért, a színesbőrű lakosság helyzetének megjavításáért szervezett erőszakmentes polgárjogi mozgalmat. King azt vallotta, hogy ha a kormány nem kezd hozzá a faji probléma megoldásához, akkor „közvetlenül és drámai módon a kényszer megfelelő eszközével, de erőszakmentesen” kell szembesíteni vele a problémát. King Thoreau-tól és Gandhitól tanulta meg „az erőszak nélküli ellenállás elméletét”. A King-féle polgári engedetlenségi megnyilvánulásokat felmutató polgárjogi mozgalom demonstrációkkal, tüntetésekkel, üléssztrájkokkal, bojkottokkal próbált érvényt szerezni igazának. Az 1956-ban Montgomeryben 382 napig tartó autóbusszstrájk során azért, hogy a négerek nem fogadták el a nekik szánt másodosztályú helyeket (destruktivitás), és azért, hogy maguk szervezték meg saját maguk közlekedését (konstruktivitás), kivívták azt, hogy hatálytalanítottak egy morálisan semmiképpen sem igazolható törvényt. Az 1963-as, negyedmillió polgárjogi aktivistát megmozgató washingtoni polgárjogi tüntetés során a résztvevők a tüntetés időtartama alatt megszegték a közlekedési rendszabályokat és vállalták az ezzel járó letartóztatást (*Másokért-mindenkiért*, Budapest, MSZT, 1968.). Kingnél nem szerepel a szatjágrahí kilencedik pontja, az ellenhatalom létrehozásának szándéka (nem akart külön néger államtestet), ő „csak” a négerek egyenjogúsításáért, a diszkriminatív törvények ellen indított öntudatos harcot.

A Dél-Afrikai Köztársaságban mind a mai napig folyik az Albert Luthuli törzsfőnök, Nelson Mandela ügyvéd, és Desmond Tutu anglikán püs-

pők nevével fémjelzett felszabadító mozgalom, amelynek apartheid-ellenes megmozdulásaiban együtt alkalmazzák a Gandhi-féle erőszakmentes és az afrikai-törzsi erőszakos módszereket. Az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) 1951-ben Bloimfonteinben kidolgozta az apartheid-törvények elleni tiltakozási kampány menetrendjét, ami nem volt más, mint a törvények tömeges megszegésének erőszakmentes akcióira, előre bejelentett (deklarált) törvényszegési mozgalomra való felhívás. A kampányban résztvevő 8557 önkéntes tudatosan vállalta, hogy dacolva a törvényekkel, magukat a fehérekkel egyenrangúnak tekinti, és így is viselkednek. (Például a feketék elől elzárt vasúti peront használták. A legnagyobb apartheid-ellenes megmozduláson, 1986. május elsején, 4 millió feketebőrű alkalmazott veszélyeztette az alkotmányos rendet azzal, hogy távolmaradt munkahelyétől.) Ilyen és ehhez hasonló „bűncselekményekkel” (a társadalom működésének szempontjából valami létfontosságúnak a *meg nem tétele*vel) kívánták megbénítani az életet, az így „keletkező”, provokált szabálysértési ügyeikkel oly mértékben akartak többletmunkát adni a rendőri és igazságügyi szerveknek, hogy azok működésképtelenek legyenek. Öntudatos feketék és színészek ezrei vállalták az alapjogokat sértő állammal szembeni engedetlenséget, az állammal együttműködést. Az erőszakmentesség elvét és gyakorlatát is olykor földadó polgárjogi mozgalom ellen az állam 1961-ben megalkotta az ún. „terrorizmus elleni törvényt”, amely minden apartheid-ellenes, azaz rendszerellenes megmozdulást a terrorizmus fogalmi körébe vont, és így is büntetett (Búr Gábor, *Nelson Mandela*. Kossuth, 1988.).

„Alternatív” engedetlenség

Az Amerikai Egyesült Államokban a 60-as évek végétől kezdve különböző, alulról szerveződő (grass roots) csoportok jöttek létre az atomenergia felhasználása ellen. Kampányaik, az általuk kezdeményezett népszavazások nyomán hét államban mondtak le atomerőmű telepítéséről. (A szegényeket, a munkásokat nem sikerült megnyerni a kampány során!) 1976-ban jött létre az alternatív (feminista, béke, stb.) csoportokat magába olvasztó Clamshell Alliance nevű, erőmű ellen küzdő erőszakmentes állampolgári csoport. Az Alliance tagjai, mintegy kétezer ember, napokig tartó felkészülés után, három alkalommal szállták meg a New Hampshire állambeli Seabrookban lévő atomerőmű környékét. A polgári engedetlen cselekedet az informális alapokon szerveződő baráti társaságok hálózatára és a konszenzus elvére épült. (A tagok addig nem léphetnek akcióba, amíg egyetértésre nem jutottak, tehát nem létezett többségi és kisebbségi vélemény.) Az Alliance nemzeti kongresszusán (1978) az atomenergia-ellenes küzdelmet szélesebb kontextusba helyezték: társadalmat átalakító programot hirdettek meg és akcióegységet vállaltak a békemozgalommal. Az Alliance egyaránt végrehajtott *feltétlen* erőszakmentes (tömegkommunikációs kampány, felvonulás, stb.) és *tárgyak elleni* erőszakkal megvalósított (például kerítésledöntés, birtokháborítás) akciókat.

A 68-as diákmozgalom ellenkultúrájára, generációjára épülő francia

ökológiai mozgalom egyik markáns csoportja az elsősorban a tengerek védelméért küzdő Zöld Béke (Green-Peace) csoport (1971). Tagjai *direkt akciók* során behatolnak atomkísérletek színhelyére (legutóbb a szovjet Nova-ja Zemlja szigetre – „nemzetközi” polgári engedetlenség?), megakadályozzák bálnavadász hajók kifutását. Azáltal akarnak figyelmet felkelteni, megdöbbszteni, hogy saját testi épségük, esetenként saját életük kockáztatása árán vállalják az elhallgatott információk nyilvánosságra hozatalát.

Az ökológiai – polgári engedetlen – mozgalmak vagy egy konkrét feladat megoldására alakultak (USA), vagy kidolgozott hosszútávú program nélkül, ideológiai megalapozottsággal olyan követelésekkel léptek fel, amelyeknek politikai, *szociális* vetületei is voltak (Nyugat-Európa). Céljaikat, a társadalmi, politikai átalakulást a saját maguk által „kiizzadt” új értékek mentén, általuk megélt, új életmóddal, lassan és hosszútávon, nem felülről és nem erőszakos úton akarták kikényszeríteni. Nem vallották az elvi erőszakmentességet, csak az „itt és most”, a *taktikai* erőszakmentesség kategóriájában gondolkodtak. A szakszervezetek nem támogatták a mozgalmakat, az ökológiai és az atomenergia-ellenes mozgalmaknak a szakszervezeti (CFDT) támogatása még Franciaországban is egyedülálló volt. (Szabó Máté, *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Gondolat, Budapest, 1985.).

1983 „forró őszen” NSZK-ban soha nem látott méreteket öltöttek a békemozgalmi megmozdulások: tömegek szállták meg, vették körül a rakétatámaszpontokat, hatoltak be atomerőművek, atomkísérletek tiltott területeire, akadályozták a katonai objektumok, az autópályák forgalmát, blokádnál alá vonták a minisztériumokat, hadiüzemeket. Milliók lettek időszakosan polgári engedetlenek. Az akciókban a zöldek, az egyházak, a szakszervezetek, illetőleg elsősorban a fiatalok, az értelmiségiek, a háziasszonyok és a nyugdíjasok vettek részt.

Megközelítések kérdőjelekkel

A polgári engedetlenség (civil disobedience) példáit hosszasan lehetne még sorolni. A polgári politikatudomány ún. „békekutató” irányzatának jeles képviselője, Gene Sharp, a polgári engedetlenségnek 198 féle típusát sorolja fel. Arra azonban ő sem vállalkozik, hogy definiálja a polgári engedetlenség fogalmát, de még azt sem állítja, hogy felleltározta volna az összes polgári engedetlenségi magatartásformát. Így számos kérdés mind a mai napig megválaszolatlan. Nehéz megállapítani, hogy hol húzódnak a polgári engedetlenség határai. Kérdés, hogy mi tartozik az erőszak és erőszakmentesség fogalmába. Mikor csúszik át az állampolgári engedetlenség terrorizmusba? Az erőszak–erőszakmentességen vagy az aktivitás–passzivitáson van-e a hangsúly? A polgári engedetlenség bizonyos, demokratikus hagyományokkal rendelkező államokban, illetőleg valamilyen fokú demokratikus államberendezkedés esetén jöhet csak létre, vagy mindez nem szükséges hozzá? Az okot kitermelő és a reakciót elviselő társadalmi közeg mennyire befolyásolja a polgári engedetlenség „kialakulását”, lefolyását? A polgári engedetlenség kritériumai között szerepel-e a rövid vagy hosszú távon elért eredmény? Lét-

rejtötte, „lebonyolítása” mennyire függ a politikai kultúrától, illetőleg igaz-e, hogy a polgári engedetlenség idegen a kultúrországoktól? A polgári engedetlenség mennyire kötődik a polgári társadalmakhoz, a polgárság fogalmához, a polgárság létrejöveteléhez, vagy az angolszász jogrendszerhez? A polgári engedetlenségi harcnak milyen szerepe van, milyen szerepe lehet a nemzetté válás folyamatában, egy nép öntudatra ébredésében? A polgári engedetlenségnek lehet-e köze a demokratikus átalakuláshoz, vagy azzal ellentétes folyamat?

Az is kérdés, hogy a már mindig valami meglévő jelenséget leképező („leszabályozó”) jog miként viselkedjen az új szabályozatlan jelenség láttán. Megértéssel vagy bunkósbottal reagáljon arra, amiről még első pillanatban nem lehet tudni, hogy az a káosznak (az anarchiának) vagy egy új, demokratikusabb társadalomnak az előhírnöke? Büntethetők-e azok a tízezrek, akik nem akarnak tovább ilyen-olyan körülmények között élni és kiállnak vélt vagy valós igazukért? A polgári engedetlenséget csak adott ország állampolgárai követhetik-e el (azaz csak civilek, nem katonák), vagy idegen országok, idegen állampolgárai is? (Például a Green-Peace említett akciója vagy Deutsch Tamás és társának prágai fellépése polgári engedetlenségnek minősülhet-e?) Lehet-e paragrafusokba foglalni a polgári engedetlenség határait, vagy ez eleve meddő vállalkozás? A változó világ változó keretei között lehet-e egyáltalán definiálni a polgári engedetlenséget? Ha meghatározni nem is lehet, de kijelölni lehet-e a polgári engedetlenség kereteit? Vannak-e kritériumai?

A thoreau-i definíciót *(a polgári engedetlenség olyan törvényes előírásokkal való szakítás, amelyek erkölcsi szempontból megtagadhatók)* a sokat idézett amerikai morálfilozófus, John Rawls további attribútumokkal ruházta fel. (A polgári engedetlenség „nyilvános, erőszakmentes, tudatos, lelkiismerettől meghatározott, ám törvényellenes cselekvés, amely szokásosan a törvényeknek vagy a kormányzati politikának a megváltoztatását akarja elérni. Ha az ember ilyenformán cselekszik, a közösség zömének igazságérzetéhez fordul, és kijelenti, jól meghányt-vetett véleménye szerint a szabad és egyenlő emberek közötti társadalmi együttélés elveit nem tartják tiszteltben.” *Theory of Justice*. Oxford, 1972.) Rawls különbséget tesz törvényes és törvénytelen polgári engedetlenség között. Törvényes a polgári engedetlenség, ha az *nehezen elviselhető* törvények, törvénytelenések jól leírható esetei ellen irányul, ha a *legális befolyásolás* lehetőségeit már kimerítette, ha olyan keretek között mozog, amelyek az *alkotmányos rend működését nem veszélyeztetik*. (Papp Zsolt, Békés békétlenek – vita a polgári engedetlenségről. *Kritika*, 1986. 7. sz.). A Rawls–Habermas vitából az is tudható, hogy a polgári engedetlenség *erkölcsileg megalapozott tiltakozás*, amelynek alapjául nem szolgálhatnak egyes emberek érdekei; nyilvános cselekedet, amelyet szabályosan bejelentettek, s amelynek lefolyásával a rendőrség előre számolhatott; magába foglalja egyes jogi normák szándékos megsértését, anélkül, hogy az engedetlenség a *jogi rend egészét* érintené; igényli azt a készséget, hogy a normasértés jogi következményeit az illetők vállalják, és hogy a szabálysértés kizárólag *szimbolikus jellegű* lehet, továbbá, hogy a tiltakozás csak erőszakmentes eszközökre korlátozódhat (Papp Zsolt, u.o.).

A nyugatnémet politikai filozófia kiválóságainak (Bay, Bedeau, C.Cohen, M.Cohen, Frazier) munkái nyomán Szabó Máté az állampolgári engedetlenséget olyan politikai tiltakozási formák összességéként határozza meg, amelyek „az államhatalom megdöntése, megkérdőjelezése és az ellenszegülés, illetve a teljes engedelmeskedés között helyezkednek el”, továbbá a polgári engedetlenséget olyan cselekedetként írja le, amelynek során sor kerül az egyén vagy a csoport részéről a „társadalmi szerződés” részleges felbontására.

A polgári engedetlenség saját definícióját az alternatív mozgalmak nem alkották meg, de az állampolgári engedetlenségnek bizonyos állandó elemei gondolatrendszerükből kikövetkeztethetők. Ezek – szintén Szabó Máté nyomán – az „önkéntesség, tudatosság, szándékosság, a jogellenesség (vagy általánosan elfogadott társadalmi-politikai normát sértő), egyénileg vagy csoportosan végrehajtott cselekedet; olyan magatartás, tevékenység vagy tevékenységtől tartózkodás, amely tiltó előírás megszegését, vagy kötelezettség elmulasztását jelenti; erőszakmentesség és nyilvánosság jellemzi; politikai, azaz nem morális vagy vallási indokból végrehajtott magatartás, amely valamely állami törvény vagy politika megváltoztatását célozza, és elkövetője önként, ellenállás nélkül elviseli az értejáró büntetést.”

April Corter az angol Atomháború-ellenes Közvetlen Akcióbizottság titkára, saját és a mozgalom tapasztalatai alapján az erőszakmentes tiltakozó akciókat három csoportba sorolta. A *törvényes* akciók a törvényben biztosított jogokra épülnek (ismeretterjesztés, propaganda, meggyőzés stb.), míg a *szimbolikus* akciók az együttérzést, bizalmat voltak hivatottak előcsalogatni az emberekből (bőjt, virrasztás, felvonulás stb.). A *közvetlen* akciók keretében ipari és gazdasági sztrájkokat, polgári engedetlenségi megmozdulásokat („*méltánytalan törvények tudatos és nyílt megszegése*”), fizikai beavatkozásokat, körbezárásokat, ülő blokádakciókat, csoportos birtokháborításokat hajtottak végre (Erőszakmentes közvetlen tiltakozó akciók. *Harmadik Part*, 1989. 1.).

A polgári engedetlenség vázlatos, teljességre nem törekvő történetének felelevenítése, a definíciós kísérletek ismertetése után vajon tisztábban látunk-e? A fentiek ismeretében hova sorolhatnánk a római plebejusok nyilvános, erőszakmentes, normaszegő kivonulását a Szent Hegyre i. e. 494-ben, vagy a német hivatalnokok 1920-as munkabeszüntetését, politikai engedetlenségét, amely jelentős mértékben hozzájárult a Wolfgang Kapp-féle puccs sikertelenségéhez, vagy a norvég tanároknak a korporatív állam elleni 1942-es akcióját, amikor is nem voltak hajlandóak állami iskolában tanítani, vagy a guatemalai polgárok diktátort megbuktató kéthónapos megmozdulását? Valószínűleg valamennyi esetben polgári engedetlenségről volt szó.

Alkalmazhatók-e ezek a fogalmak, leírások az angol bírói jog, a common law érvényesülési területén túl, a polgári, polgári demokratikus társadalmak toleráns, befogadóképes közegén kívül is? Hova soroljuk a raboskodó, életkörülményeiket jobbítani akaró vorkutai bányászok 1953-as engedetlenségi akcióját, vagy az 1953-as keletnémet munkássztrájkot, az 1956-os magyar forradalom első szakaszát, az 1968-as prágai eseményeket? Talán

még ezek a megmozdulások is beleférnek a polgári engedetlenség fogalmkörébe.

De minek lehet nevezni a lengyel szakszervezeti mozgalom, a Szolidaritás fellépését, a Charta 77 polgárjogi mozgalom tevékenységét a pártállam keretei között? Michnik és Kuron kidolgozta a társadalom lassú, békés átalakításának (a társadalmi önszerveződés, vagy ún. új evolucionizmus) elméletét, de a Szolidaritás nem volt az elvi erőszak ellen. A legális befolyásolás útja nem volt járható, az akciókról nem lehetett mindig előre tájékoztatni a hatóságokat (sőt gyakran kész öngyilkosság lett volna ezt megtenni). A tízmilliós Szolidaritás tudatosan veszélyeztette az alkotmányos rend működését, tetteik közel sem voltak szimbolikus jellegűek, a második és nem az első nyilvánosság keretei között éltek és hatottak, valamint a normaszegők közül sokan vállalták a börtönt. Mégsem mondható el a Szolidaritás tízezreiről, hogy elkövettek volna mindent azért, hogy elítéltetésükkel olyan terheket rójanak az államra, amiktől az „kénytelen” összeroppanni. Viszont ki vonja ma már kétségbe, hogy amit a Szolidaritás csinált, az erkölcsileg megalapozott volt, hogy morálisan nehezen elviselhető törvényteleniségek megszüntetéseért küzdött, hogy a tevékenysége a monolitikus, totalitárius elemeket tartalmazó hatalom megdöntésére, az érvénytelen (igazságtalan) társadalmi szerződés felbontására irányult, s hogy a puha diktatúrában az ellehetetlenüléshez nem kellett mindenkit börtönbe zárni, a semlegesítésre elegendő volt, ha belső-külső száműzetés, a marginális lét jutott nemzedékeknek osztályrészüül. Mi volt tehát a Szolidaritás? Emberi és kollektív jogokért, szabadságért, demokráciáért küzdő polgárjogi mozgalom, vagy/és olyan ellenzéki, szakszervezeti mozgalom, amely polgári engedetlenség módszereit is felhasználta céljai elérésére? A Szolidaritás, a Charta 77 – a kelet-európai ellenzéki csoportok – tevékenysége sehogy sem fér bele a nyugati polgári társadalomtudósok polgári engedetlenségi definíció-tervezeteibe. Vagy mégis? Másként használandó a polgári engedetlenség fogalma a nyugati világban, régiókban vagy az arab világban, Ázsiában, tehát az angolszász jogterületen túl, a nyugat-európai társadalmi fejlődésen át nem ment (vele nem érintkezett) társadalmakban? Megalapozottan gondolják-e a palesztinok Izraelben, a Tienanmen téri diákok Kínában, a Bukarestben tiltakozó diákok, a miniszterelnök leváltását követelő éhségstrájkolók Szófiában, hogy az ő szembeszegülésük polgári engedetlenségi cselekedet? Jan Palach tette, vagy a vietnami háború elleni tiltakozásul önmagukat felgyújtó buddhista szerzetesek magatartása nevesíthető-e úgy is, mint polgári engedetlenség? Egyáltalán, az igazságtalanság ellen kifelé szigorúan erőszakmentes eszközökkel küzdő állampolgár, önmaga erőszakos megsemmisítésével járó akciója besorolható-e az élet kioltását soha meg nem engedő polgári engedetlenség kategóriájába?

Lehet-e azt mondani, hogy az Intifada, mivel megengedi a *korlátozott erőszak* alkalmazását (csak a löfegyverrel való harcot és a polgári lakosság megtámadását tiltja), és megengedi az élet kioltására is alkalmas kódobálást, a rendfenntartó erők megtámadását, kevésbé tartozik a polgári engedetlenség kategóriájába (legfeljebb csak engedetlenségi mozgalomról beszélhetünk), mint a Szovjetunió köztársaságaiban zajló katonakönyv-visszaküldési

akciók, a katonai szolgálat megtagadásának esetei, a nyelvhasználati törvény „elfelejtése”, vagy a balti köztársaságok emberláncai? (Igaz-e az a tétel, miszerint minden erőszakmentes polgárjogi mozgalom polgári engedetlenségi mozgalom, de nem minden polgári engedetlenségi mozgalom polgárjogi mozgalom?)

A Tienanmen téren, Aradon, Temesváron, Tbiliszipben lelőtt, békésen felvonuló polgári engedetlen anyák, gyerekek, férfiak eltaposott tetemei látán le lehet-e vonni azt a következtetést, hogy a polgári engedetlenség öngyilkos, esztelen, értelmetlen, realitásérzék hiányáról tanúskodó cselekedet? Az utókor mint ellenforradalmi, hazaáruló, rendszerellenes cselekedetről beszél majd minderről, de az is előfordulhat, hogy olyan hősiecs polgári engedetlenségi magatartásformaként kerül be a történelembe, amely elindítója, kiindulópontja lett egy forradalomnak, egy rendszerváltásnak. Mindebből következik-e, hogy a polgári engedetlenség lényegi eleme a szóértés, a kétoldalú tárgyalni tudás, tárgyalni akarás képessége? Végül pedig: a polgári engedetlenség értelmezése függ-e a politikai kultúrától, a politikai berendezkedéstől?

Igen vagy nem?

Mindezek fényében hova sorolható a magyar útelzárási akció (taxis-blokád, taxissztrájk, fuvarossztrájk, akadályháború, taxisválság, az októberi sajnálatos események II, taxisdemonstráció, benzinválság, taxisfelkelés)? Lehet-e szó engedetlenségi vagy polgári engedetlenségi mozgalomról? Lehet-e ennek vagy annak, illetőleg – folyamatában vizsgálva – ennek is meg annak is mondani?

Egyértelműnek tűnik, hogy a blokád (az egyszerűség kedvéért nevezzük így, a leginkább elterjedt névén) polgári engedetlenség kategóriájába kívánczik, mivel olyan nyilvános, kezdetben egy meghatározott konkrét törvény (direkt), később általában a politika, a vezetés ellen irányuló (indirekt), önkéntes, tudatos (aktív) akció volt, amely során a taxisok, magánfuvarozók (egyének és csoportok), a számukra nehezen elviselhető törvény ellen tiltakozva, szándékosan és jogellenesen megszegték a társadalomban általánosan elfogadott normákat. A taxisok mint kisebbségi, erős öntudattal rendelkező csoport, a saját céljai, érdekei háttérbe szorítása ellen léptek föl, majd pedig tiltakozásuk politikai jelleget öltött, mivel a blokád címzettje az állam, a kormány, illetőleg a politikáért, a jogalkotásért felelős többség lett.

Másfelől a blokád nehezen mondható polgári engedetlenségnek, mivel a benne résztvevők kifejezetten nem készültek a következmények elviselésére, mindenképpen büntetlenséget kívántak maguknak, az engedetlenség foka messze meghaladta a szimbolikus jelleget és megrekedt a destruktivitás szintjén, valamint nem kötelezettség elmulasztásával, valamilyen tevékenységtől való tartózkodással képviselték ellenvéleményüket. Hiányzott az előkészítettség, a legális befolyásolás lehetőségeit nem merítették ki, a polgári engedetlenség megkezdése előtt még esetleg lehetséges érdekérvényesítési lépéseket nem tették meg, „egyszerűen kimondott” blokádról volt szó,

amely odáig ment, hogy veszélyeztette az ország alkotmányos működését. A legtöbb probléma a blokádnak erkölcsi megalapozottságával, tehát a kormányhatározat létevel, igazságos vagy igazságtalan voltával, morális támadhatóságával és az erőszak értelmezésével kapcsolatban merült fel.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy általánosan elfogadottá vált, hogy az üzemanyagár emelésének módja morálisan megkérdőjelezhető („a kormány hazudott”). Nehezebb dolog megállapítani, hogy jogos vagy jogtalan a kormánydöntés morális megkérdőjelezése. Azért nehéz, mert egyszerre igaz, hogy a benzináremelés idején egyfelől a világpiaci árak éppen csökkennek és 90 %-ban továbbra is az olcsó szovjet kőolaj behozatalára kerül sor, illetőleg a jelentős mértékű áremelésbe jelentős forgalmi adót, útdótt építettek be, miközben a kormány az áremelés mértékéről sem a parlamenti demokrácia többi szereplőjével, sem pedig az érdekképviseletekkel nem konzultált, másfelől viszont az ország valóban súlyos pénzügyi nehézségekkel, költségvetési hiánnyal, eladósodással küszködik, illetőleg a piaczgazdaságra való áttérés ilyen következményekkel is járhat. Fölmerül a kérdés, hogy arról az esetről van-e itt szó, amikor a demokratikusan megválasztott, legális kormány által hozott törvények illegitimnek bizonyulnak? Nem olyan jogszabályról van-e jelen esetben szó, amely morálisan semlegesíthető és semlegesítendő, alapnormák (az igazmondáson túl a szociális állam elvének) olyan megsértéséről, amely megalapozottá teszi a tiltakozást, a „bizalmatlanságot a legális formában fellépő törvénytelenég ellen”. (Papp Zsolt, uo. 228. o.) Ha a blokádról ezek után esetleg úgy gondoljuk, hogy morálisan megalapozott és erkölcsileg támadható jogszabály ellen irányult, nos, akkor is fel kell tenni a kérdést, hogy a tiltakozók által választott eszköz (a blokádn) arányos volt-e a sérelem mértékével, az áremelésre, az áremelés módjára és a mögötte meghúzódó politikai vonalvezetésre adott látványos, nagy veszélyeket rejtő válasz megfelelt-e a helyzetnek?

Ezen a ponton óhatatlanul beleütközünk az erőszak értelmezésének kérdésébe. Nem az a probléma, hogy 72 óra alatt elcsattant néhány pofon, és hogy a tiltakozók nem jelentették ki elég határozottan, hogy ők a taktikai („itt és most”) erőszakmentesség hívei. Az értelmezés nehézségét az adja, hogy a tiltakozás címzettje az állam, a kormány, a politika, miközben a blokádn primér károsultjai, elszenvedői, elviselni kényszerülők az állampolgárok és a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok. Miközben a közvéleménykutatások szerint, a lakosság 78 %-a inkább a taxisok oldalán állt, a lakosság legalább 22-45 %-ának úgy korlátozták az ugyancsak alkotmányban rögzített mozgás- és személyi szabadságát, hogy az ellen tiltakozott.

Az utakat, határátkelőhelyeket, hidakat lezárók, a személyautók csomagtartóját átkutatók, az úttorlaszokon való átmenetelt megkülönböztetett jelzéshez, különleges papírhoz, repülőjegyzhez, a szovjet csapat kivonulását taxis-engedélyhez kötő viselkedési mód mintha kívülesne az erőszakmentesség kategóriáján. Ez az „erőszakmentes” viselkedési forma – amely személyek és tárgyak ellen egyaránt megvalósult, amely során a tiltakozók pusztalétükkel, jelenlétükkel, útakadályokkal kényszerítették az embereket megállásra (a nem közlekedésre) – mintha túlmutatna az erőszakmentesség határán. Ha terrorizmusról, „CB-s terrorról” nem is beszélhetünk, de a moz-

gásszabadság kényszerű korlátozásáról, a másik, a teljesen vétlen, a tiltakozókkal egyet nem értő oldal megbüntetéséről, erőszakoskodásról, kényszerű helyzet előidézéséről, civil embereknek hatósági jogkörrel való felruházásáról, szabadságjogok önkényes, szubjektív értelmezéséről, a szabadságjogok megsértéséről talán szó lehet.

Előfeltételek

A kormány azáltal, hogy népszerűtlen intézkedéseket kényszerült hozni, hogy szerencsétlen módon hajtotta végre azokat, hogy késlekedett, hogy az ígéretéseket a tettek nem követték, hogy a pozíciók megszerzésére törekedett és – ezzel összefüggésben – a szakapparátus lecserélésére tett kísérletet, – nyár végére az egész társadalommal, kultúrával, tömegtájékoztatással „háborúba keveredett” (Bihari Mihály, *Magyar Nemzet*, 1990. okt. 21.).

Az országos megmozdulás a lassú rendszerváltás, a politikai csaták, az országközi ütközetek kritikájaként is felfogható. Sőt a blokád a pártokkal, konkrétan a kormánnyal, a demokrácia pillanatnyi állásával való elégedetlenségként, a „függetlenek” győzelme keltette elbizonytalanodásként, a politikából való kiábrándulásként, a zavaros társadalmi átalakulás zavaros lecsapódásként is felfogható, tehát mindenképpen a társadalom és az állam viszonyrendszerében tárgyalandó, jogon kívüli eszközökkel folyó, direkt érdekérvényesítési eseménysorozatról volt szó.

A helyhatósági választásokon a lakosság azzal, hogy jelentős számban nem ment el szavazni, már megvalósította a polgári engedetlenség egyik változatát, az együttműködést, az együttműködés megtagadását. A magyar társadalom, „a nép” 1990. október végén túl volt a törvényes és részben szimbolikus akciók időszakán, a közvetett befolyásolás procedúráján (képviselőválasztás), és közvetlenül, immár nem a szavazófülkékben, hanem – részben csalódásból, részben jobb híján – az utcán akarta kezébe venni sorsának irányítását, sorsának „kevésbé rosszra” fordítását. Nálunk nem voltak lipcsei, drezdai, Vencel téri „éneklő forradalom”-szerű tömegélmények, hiányzott a személyesen kivívott rendszerváltás élménye. Ebben az átmeneti helyzetben, ebben az új, hirtelen ráncszakadt demokráciában – negyven év ilyenirányú képzettségének a hiányában illetve másfajta politikai szocializáció nyomán – senki sem találta meg egykönnyen a helyét. Az országos tiltakozáshoz mindez és a mindezeket érintő életszínvonalromlás és a drasztikus benzináremelés nem lett volna elegendő. Az úttorlasz építéséhez 1956 zászlóinak meglengetésére, a polgári engedetlenségi mozgalomnak induló forradalom megidézésére, utóérzésére volt szükség. És még valamire: egy a nyugdíjasoknál, nagycsaládosoknál, diákoknál, munkanélkülieknél, hajléktalanoknál erősebb konfliktust vállaló és szerveződési képességgel rendelkező csoportra.

A taxizmus

Taxisnak lenni Kelet-Európában, Magyarországon nem egyszerűen csak foglalkozás, nemcsak iparúzó tevékenység, nemcsak pénzkereső szakma, hanem mindig több annál: a taxizás külön műfaj. Taxizni annyit jelentett nálunk, mint kilépni a nyolcórás, reggel hattól délután kettőig tartó, autokrata főnöknek alárendelt monoton munkarendből, hátatfordítani a szocialista, az agyonellenőrzött, agyonadminisztrált munkarendnek és egyedül (taxiscsapatban) nekivágni a világnak és szerencsét próbálni. Akit nem vettek fel egyetemre, aki egyetemre járt, aki lakásra gyűjtött vagy házat épített, akinek valahol megroppant a karrierje, az élete, akinek rövid vagy hosszútávon az átlagosnál több pénzre lett szüksége – és vállalta az ezzel járó terheket, veszélyeket –, az elment taxisnak. A taxisok számával azonban nem növekedett egyenes arányban a jó hírük. Az utazóközönség személyes tapasztalatokból kiindulva, olykor túlzásokba is esve, a rablók és a talpraesett vagányok, önzetlen, vidám betyárok kategóriái mentén helyezte el őket. Egyaránt kaphatók voltak pl. 1973. márc. 15-én a diákokkal, 1990-ben a romániai forradalmárokkal való önzetlen szolidaritásra, és emellett nap-nap után képesek arcpirulás nélkül megkárosítani a tájékozatlan külföldieket, a tapasztalt és tapasztalatlan belföldieket.

Október végén az általános elégedetlenséget katalizálta az integrált, jól szervezhető, már kisebb manőverekben gyakorlatot szerzett, elsősorban egymással és csak másodsorban a társadalommal szolidáris, taxis-öntudattal és független kommunikációs rendszerrel rendelkező, az állami monopóliumokat (a szállítás állami monopóliumát) már régen megtörő taxis kaszt. Az áremeléseket mindeddig a fogyasztókra (utazóközönségre) kíméletlenül áthárító taxis, magánfuvarozó réteg a benzináremelés problémáját akaratlanul is meglovagolva, az általános elégedetlenséget országos méretű problémává tudta tenni. A lakosság nagy része túl tudta tenni magát a negatív taxis élményen (erősebbnek bizonyult a kormány elleni negatív érzés), és forradalmár tulajdonságokkal ruházta fel a pesti- vidéki vagányokat. Ilyen körülmények között lettek a kelet-európai életünk sajátos vámszedőiből tiltakozók, blokádepítők, azaz – Szelényi Iván, Kolosi Tamás szerint – a képzettségi polgársággal (értelmiséggel) szemben érdekeiket megrázó erővel érvényesíteni akaró tulajdonosi polgárság képviselői.

Bűn és bűnhődés

Hosszú kutatómunkát igényelne annak pontos megállapítása, hogy milyen áttételek által került sor a szakszervezeteken keresztül történő érdekegyeztetésre, mikor voltak a blokádnak kulcspontjai (első megegyezés, belügyminiszteri fenyegetés, rendőrfőkapitány nyilatkozata, köztársasági elnök felhívása, a tárgyalás TV-, rádióközvetítésének kivívása stb.). Külön kérdés, hogy a pártok mennyire használták fel saját maguk igazolására, céljaik elérésére a tiltakozást (SZDSZ?), illetve mennyire maradtak meg a józan belátás állapotában (Fidesz?), ezek ki szerepükből (pl. MDF, kormány), nézték be-

folyásolni képtelen, hozzá nem értő távolból az eseményeket (KDNP, FKGP?), miként történhetett, hogy újabb kori szokásaiktól eltérően az egyházak mélyen hallgattak a nehéz órákban? Másként feltéve a kérdést, a közélet szereplői, a parlamenten belüli és kívüli pártok, egyházak, intézmények, csoportok, a tömegkommunikáció stb. mit mulasztott el megtenni, miben marasztalható el a blokád meg nem előzésében és lefolyásában, mindebben kinek mennyi, mekkora a felelőssége, vétke, bűne? Röviden: kinek van felelőssége abban, hogy a fiatal parlamentáris demokrácia belső megbékéltető funkciója csődöt mondott, illetőleg nem tudott működni?

De mi legyen a manifestálódott „bűnesetek” megítélésével, a „bűnösséggel”, a blokád résztvevőivel, támogatóival? A blokádot a legfőbb ügyész a polgári engedetlenség kategóriájába sorolta, jogilag értelmezhetetlennek mondta, és közkegyelem megadását javasolta, mivel szerinte a résztvevők tévedésben lehettek a cselekmény társadalmi veszélyességére nézve, míg mások – pl. egyik országgyűlési képviselő – példás büntetésért kiáltottak.

A bűnösség–büntetlenség kérdésének megítélése, mint ahogyan az az 1983 végén Nyugat-Németországban lezajlott politológusok nagy vihart kavart elméleti vitájában is felszínre került (Papp Zsolt, uo.), egyrészt attól függ, hogy miként történik a polgári engedetlenség *igazolásának, feltételeinek, mértékének* megítélése (Szabó Máté, 157 o.) (azaz a normaszegő magatartás polgári engedetlenségnek minősülhet-e?), másrészt, hogy a polgári engedetlenségre demokratikus viszonyok között kerül-e sor. Amennyiben mindkét kérdésre igen a válasz, úgy annak ellenére (vagy éppen azért?), hogy a polgári engedetlenség egyik kritériuma minden esetben a büntetés vállalása, többé-kevésbé elfogadott, hogy polgári engedetlenkedőkre a törvény nem sújt le teljes szigorával, illetőleg a jogállam „hibás körbe téved, ha az engedetlenséget közönséges bűnözésként denuncialja és üldözi” (Papp Zsolt, uo. 230. o.). Sőt, Habermas szerint *támogatni kell* a legális formában fellépő törvénytelenység ellen irányuló bizalmatlanságot (Papp Zsolt, uo. 228. o.), mivel „a nem intézményesített bizalmatlanság eszméjével emelkedhet túl a jogállam a mindenkori pozitíve tételezett jogi renden.” „A legitimitás és legalizálás ollójába zárt” polgári engedetlenség paradox problémájának feloldása olyan politikai kultúrát igényel, „amely a polgárokat ellátja kellő érzékenységgel, az ítélő erő és a kockázati készség meghatározott mértékével. Azzal, amire átmeneti és rendkívüli helyzetekben van szükség, amikor kívánatos, hogy a legitimitás legális sérülése felismerődjék, és szükség esetén morális indításból törvénytelenül lehessen cselekedni. Csak „az autoritárius legalizmus tagadja a nem egyértelműségeiben rejlő emberi szubsztanciát, éppen ott, ahol a demokratikus jogállam ebből táplálkozik” (Papp Zsolt, uo. 230. o.).

(Ebben a megközelítésben a kérdés elsősorban nem úgy merül fel, hogy az alkotmánybíróság a hatályos alkotmány alapján ki tudja-e jelölni a polgári engedetlenség határait – hiszen a polgári engedetlenség eleve csak alkotmányellenes lehet –, hanem sokkal inkább úgy, hogy régióink viszonyai között mik lehetnek a polgári engedetlenség kritériumai, és hogy az adott cselekedet polgári engedetlenségnek minősülhet-e vagy sem.)

Az uralkodó elit – amely mind jobban kötődik a hatalomhoz és presz-

tizsérdekeihez – értékeinek megkérdőjelezése, veszélyeztettségének érzete változásokat provokálhat, annál is inkább, mivel az, ami „első pillantásra engedetlenség, az hamarosan az esedékes javítások és újítások előidézőjévé válhat” (Papp Zsolt, uo. 228.).

Polgári engedetlenség volt-e a blokád vagy sem? Részben volt az vagy részben sem? A polgári engedetlenség nyugati világbeli, kiforrott polgári demokráciával rendelkező országok klasszikus esetének kelet-európai másáról van szó, amolyan magyaros változatáról? (Nem az volt, de az is lehetett volna? „Nem olyan polgári engedetlenség volt, mint amilyen az megszokott a világban, amilyet mi szerettünk volna, de ez a miénk volt!” „Ilyen a mi polgári engedetlenségünk, erre vagyunk képesek !”)

A biztos minősítésnél sokkal fontosabb, hogy a magyar társadalom nagy áldozat árán kikínálódott egy olyan jogállamiság keretei között számontartott, magasra értékelhető tiltakozási formulát, problémakezelő modellt, a polgári fejlődés irányába eső (tulajdonosi) érdekérvényesítési mechanizmust, aminek a politikai, társadalomirányítási („társadalomfejlődési”) hasznai nagyobbak a kétségkívül jelentős anyagi, presztízs- és egyéb veszteségeknél. Sikerült elvetni egy olyan nem intézményesülő (állam)hatalom, többségi politika iránti bizalmatlanságnak a magvait, egy olyan politikai kultúrát meggyökereztetni, amely magában hordja az állandó fejlődés lehetőségét és a demokrácia „mélyítését”, finomítását. A blokád eredményeinek, társadalmi hozadékainak láttán esély van arra, hogy magyar földön is létrejöjjön a polgári engedetlenség jelensége, ami – minden ellenkező magyarázat dacára – „a fejlett polgári kultúráknak lényegi vonása” (Papp Zsolt, uo. 226. o.).

Bozóki András

A polgári engedetlenség eszméje és gyakorlata

I.

A polgári engedetlenség olyan szabályokkal, törvényes előírásokkal való szakítás, amelyek erkölcsi szempontból megtámadhatók. A polgári engedetlenség elismeri az állam uralmi jogosítványait, ha az polgárai akaratából ered, de nem fogadja el az állam erkölcsi felsőbbrendűségét. Az államnak jogában áll törvényeket alkotni és betartatni a társadalmi működés jogilag meghatározható szabályait, de reá ruházott jogával visszaélve nem sértheti az emberek természetes jogait. Abból a tényből, hogy az állam, mint emberek egy kiválasztott csoportja, adott területen magának tarthatja fenn a legitim erőszak monopóliumát, még nem következik, hogy szembeszegülhet a társadalom erkölcsi normáival is. A polgári engedetlenség úgy is felfogható, mint az állam „varázstalanításának”, egy évszázadokon át kifejlődő szekularizációs folyamatnak az eredménye.

Értelmetlen felvetni azt a kérdést, hogy jogos lehet-e a polgári engedetlenség, mert az per definitionem *jogtalan*. A polgári engedetlenség nem jog, hanem – bizonyos esetekben – kötelesség. A polgári engedetlenség mögött annak felismerése rejlik, hogy a jog nem az igazság abszolút kifejeződése, hanem magatartásirányítási rendszer. Egy legitim államban a jog persze nem szakadhat el túlságosan az állampolgárok konszenzusától, de még ha szinte minden esetben ki is fejezi azt, természeténél fogva akkor sem fedheti le az erkölcsi normák összességét. Azok a rendszerek, amelyek kísérletet tettek az erkölcs jogban való feloldására, többnyire menthetetlenül totalitarizmusba torkolltak. A jog és az erkölcs kettősségének elismerése feltétele annak, hogy egyáltalán olyan rendszerről beszélhessünk, amelyben megteremthető az állampolgári szabadság. Ennek velejárója, hogy az állam *jogos* intézkedéseivel szemben az állampolgárok *erkölcsi* fenntartásait nyíltan megfogalmazhassák.

A polgári engedetlenség arra irányul, hogy az államot arra szorítsa, hogy abban a társadalmi térben azt a feladatot töltsse be, amelyben és amelyre létrehozták, s a pozitív jogra hivatkozva ne lépesse át önnön társadalmi korlátait. A polgári engedetlenség nem lázadás az állam ellen, hanem az állami működés határainak megvonása. Olyan jelzésértékű akció, amely jellegében nem totális, hanem részleges; nem konspiratív, hanem nyílt; nem pusztán haszonelvű, hanem morális indíttatású. A polgári engedetlenség az államot figyelmezteti arra, hogy ne alkosson és alkalmazzon „igazságtalan” jogot; s azzal, hogy az engedetlen fél önként aláveti magát a büntetésnek, demonstrálja, hogy az „igazságos jog” oldalán áll.

A polgári engedetlenség a liberális társadalomfilozófia terméke, amely szerint a szabad emberek képesek arra, hogy saját fejükkal gondolkodjanak és morális ítéletet alkossanak maguk és mások tetteiről. Képesek tehát arra,

hogy az alkotmányosságban kifejeződő természetjogi elvek alapján megítéljék a legitim állam tetteit is.

Az engedetlenség liberális tartalmú erkölcsi megalapozását Henry David Thoreau amerikai író adta az *On the Duty of Civil Disobedience* (A polgári engedetlenség iránti kötelességről) című híres esszéjében. Thoreau szerint az ember mindenkor kötelessége cselekedeteit a lelkiismeretének alávetni. A polgári engedetlenség így valójában az engedelmesség egy magasabb foka: ragaszkodás az egyetemesnek tekintett emberi igazsághoz, lehántva róla a ráarakódott, objektívalódott társadalmi értékretegeket. Ha ugyanis az állam túllép az egyéni szabadság biztosításának feladatán, s már korlátozza azt, az egyén kötelességévé válik az ellenállás – az adófizetés megtagadása, az esetleges börtönbüntetés vállalása, a tiltakozás, valamint az igazságtalan akciókkal való együttműködés minden formájának elutasítása. Így a békés világ szerinte voltaképp könnyen megteremthető, mert ha adott esetben mindenki így cselekszik, szükségtelenné válik a háború, mert már kiváltó okait is megszüntették. Thoreau szerint védekezni kell a „többség zsarnoksága” ellen, mert a kisebbség jelentéktelenné válik és saját kisebbségi öntudatát is elveszti, ha konformistán a többséget követi. Holott, ha ellenállna, az állam nem vállalná a kisebbségek bebörtönzését, s így rá lehetne kényszeríteni arra, hogy felhagyjon a háborúval és az immoralis akciókkal. Thoreau úgy vélte, hogy az egyén számára minden értelemben kifizetődőbb elviselni az engedetlenségért kijáró állami büntetést, mint engedelmeskedni az államnak. „Egy olyan kormányzat alatt – írta –, amely bárkit igazságtalanul bebörtönözhet, az igaz emberek számára legmegfelelőbb hely a börtön”, mert így még a látszatát is elkerülik annak, hogy a kormánnyal erkölcsi közösséget vállalnának. Szerinte a jogászok igazsága pusztán célszerűségek konzisztens rendszere, amely morális korlátozottsága miatt sohasem juthat belső harmóniára önmagával. Azt állította, hogy bármely hatalom csak az egyéniségen, az egyéni szabadságon nyugalhat, s ennek megfelelően „az a kormányzat a legjobb, amely legkevésbé kormányoz”. Elveit Thoreau a gyakorlatban is érvényesítette: megtagadta az adófizetést, mert a kormány az adófizetők pénzét a Mexikó elleni háborúra fordította. Liberalizmusa még a *demokrácia előtti liberalizmus* volt – erről tanúskodik egy jellemző mondata is: „Ami engem illet, nem szeretnék abban a hitben élni, hogy valaha is az állam védelmére szorulok.” Aggodalmát sok tekintetben igazolta a jövő, a XX. század, amelyben gyakorta visszaéltek az állam védelmének céljaival. A fasizmust is átélő Erich Fromm pedig egyenesen az engedetlenségben látta az emberi civilizáció fennmaradásának esélyét, amikor így fogalmazott: „Az emberi történelem az engedetlenség aktusával kezdődött és lehetséges, hogy az engedelmesség aktusával fejeződik be.” A Paradicsomból történt kiűzetés az engedetlenség következménye volt, míg az emberiséget elpusztító atomfegyver esetleges bevetése az engedelmesség iskolapéldája lesz.

A polgári engedetlenség liberális értelmezése tehát egy olyan kultúrát, társadalmi környezetet tételez fel, amelyben az *egyéni szabadság* alapértéknek számít. Ez természetesen nincs minden emberi kultúrában így; még csak azt sem mondhatjuk, hogy minden alkotmányos demokráciában föltétlenül

így van. E keretek között azonban a polgári engedetlenség *állampolgári* engedetlenséget jelent, amellyel – osztályhelyzetétől függetlenül – bármely állampolgár élhet. Nem mondhatjuk egyes deklasszáldott társadalmi rétegek engedetlenségi akciójára azt, hogy az nem polgári engedetlenség, pusztán azon az alapon, hogy képviselői nem rendelkeznek a burzsoá és citoyen mi-volt valamennyi attribútumával. A polgári engedetlenség liberális felfogása ugyanakkor megkívánja, hogy az akció *morálisan igazolható* legyen. Bár tiltakozik az állami túlhatalom ellen, nem vonja kétségbe az állam létezésének jogosságát. Célja, hogy figyelmeztesse az államot immorális tetteire, s ezáltal hozzájáruljon azok megszüntetéséhez. A polgári engedetlenség elismeri a jogrendet, hiszen elfogadja a büntetést; demonstratív akciója arra irányul, hogy a jogrend ne szakadhasson el túlságosan az emberi moralitástól. A klasszikus liberális felfogás tehát hisz abban, hogy végső soron lehetséges moralitáson nyugvó politika; hisz abban, hogy politikum és morál egymással és az állam létével összeegyeztethető.

Pontosan ebben nem hittek a polgári engedetlenség államellenes libertariánus–anarchista képviselői. Szerintük az állam önmagában rossz; az államot nem lehet morálissá tenni, ezért az engedetlenségnek nemcsak az állam immorális tettei, hanem az *állam egésze* ellen kell irányulnia. Az amerikai Lysander Spooner szerint a természetjog szembenáll a legalitással, mert míg az előbbi az individualitás, addig az utóbbi az állam érdekeit fejezi ki. Az állam legalitás-szükséglete tehát valójában erkölcsileg indokolatlanul tart igényt az egyének engedelmségére. Mivel a fennálló jog autoritása az állam hatalmán, és nem a természetjogon alapszik, az egyének többé nem kötelezhetők arra, hogy parancsait morális megfontolások alapján kövessék. Az igazságtalan joggal szemben az anarchisták szerint – mivel fel sem tételezik, hogy a jognak bármilyen köze lehet az igazsághoz – az egyén kötelessége nem csupán az engedetlenség, hanem az ellenállás, a destrukció.

Hasonlóképp érvelt a polgári engedetlenség állandó szükségessége mellett Randolph Bourne, amikor leszögezte, hogy az államok létükből fakadó, egymáshoz való természetes viszonya a háború, mert az állam az emberek szolgájából azok parancsolójává vált: „egy féltékeny Istenné, amely nem tűr riválisokat”.

A libertariánus–anarchista álláspont részletes elemzése itt nem feladatunk. Annyit azonban érdemes leszögeznünk, hogy az amerikai libertariánusok – szemben a Thoreau-féle liberálisokkal – nem annyira egy egyszeri, az állam cselekvésétől függő és arra reflektáló, tagadó jellegű demonstratív akciónak tekintették a polgári engedetlenséget, mint inkább a *társadalmi forradalom* felé vezető út egyik lényegi állomásának. Ahogy a velük szimpatizáló angol szociológus, Alex Comfort kijelentette: a nyugati civilizáció nem a társadalmi szervezetek működésképtelensége miatt van válságban, hanem azért, mert leszoktatta az embereket arról, hogy ragaszkodjanak a felelőtlen társadalmi szervezetekkel szembeni ellenálláshoz.

A polgári engedetlenséget nemegyszer – tévesen – azonosítani szokták a *passzív rezisztenciával*. Pedig a passzív rezisztencia az erőszakkapacitás hiányából, nem pedig elvi elutasításából, s a róla való önkéntes lemondásból ered. Lehet egy erőszakos mozgalom kezdeti fázisa, de lehet utóvédharca is

– olyan magatartás, amelyet például a forradalom vagy a nemzeti függetlenség reménye vagy emléke táplál. A passzív rezisztencia a társadalmi önvédelem egyik eszköze olyan helyzetben, amikor a társadalom többsége *szemben áll* a politikai rendszerrel, de (még vagy már) nincsen abban a helyzetben, hogy akaratát megvalósíthassa. Am nincs teljesen legyőzve vagy megnyerve sem: ez az állapot még bármikor a konfliktusok fölerősödéséhez, esetleg társadalmi robbanáshoz, nyílt konfrontációhoz vezethet. Hiányzik a rendszer természetéről alkotott konszenzus a vezetők és a vezetettek között, s ez a látens hadiállapot bármikor kollektív engedetlenségi mozgalmakba torkolthat, amelyet sztrájkok, tüntetések, tiltakozó demonstrációk, helyi konfliktusok jellemezhetnek. Nem olyan normaszegésekről van itt szó, mint a polgári engedetlenségi aktusok esetében, amikor a normaszegés *elisméri* a normák létét, sőt éppen annak betartására vagy betartatására figyelmeztet; hanem olyan kollektív akciókról, amelyek a normák *megkérdőjelezésére*, kikezésére, elszabotálására hívnak fel. Legtöbbször – bár nem minden esetben – akkor kerül ilyenre sor, amikor az állampolgárok többsége *megkérdőjelezi* a politikai rendszer legitimitását. Ilyen típusú passzív ellenállásra került sor Magyarországon az 1848-as és az 1956-os forradalom és szabadságharc után, Csehszlovákiában az 1968-as szovjet megszállás után, vagy Lengyelországban 1981–82-ben a szükségállapot bevezetését követő időszakban.

Ugyancsak inkább passzív rezisztenciának, mintsem polgári engedetlenségnek tekinthetjük az egyes függetlenedő szovjet köztársaságok fiataljainak futótűzként terjedő akcióját, amellyel megtagadják a katonai szolgálatot a Szovjetunió hadseregében. Ők ugyanis nem egy általuk legitimnek elismert államberendezkedés egyes igazságtalan törvényeivel fordulnak szembe, hanem ilyen módon tiltakoznak a rájuk kényszerített birodalmi túlhatalom ellen. Nem kívánnak még szimbolikusan sem részt vállalni annak az elnyomó államrendnek a fenntartásában, amely ellenük és nemzetük ellen, a beleegyezésük nélkül jött létre.

A hetvenes évek Kelet-Európájában megfogalmazott „új evolucionizmus” (Michnik), vagy az emberi jogok „kihívó gyakorlásának” (Kis János) stratégiája nem polgári engedetlenség, mert az a fennálló rendszer *egészének* képtelenségére, elnyomó jellegére, illegitim voltára hívta fel a figyelmet, s azt igyekezett felmutatni, hogy a társadalomtól idegen rendszerrel szemben megteremthető a civil szabadság kritikai kultúrája. Arra irányult, hogy új alternatívát villantson fel a rendszerrel, s a hozzá lojális, vagy közömbös-beletörődő magatartással szemben.

A Gandhi által elterjesztett *erőszakmentes együttműködés* módszere mind ideológiájában, mind politikai céljában sajátos köztes helyet foglal el a klasszikus polgári engedetlenség és a passzív rezisztencia között. Ideológiája szerint míg a passzív rezisztencia a gyengék fegyvere, addig az erőszak nélküli együttműködés az erők önmegtartóztatása. Azért kell kizárni az erőszak igénybevételét, mert az ember nem képes megismerni az abszolút igazságot, s így nem állhat jogában a büntetés sem. Gandhi szerint az „erőszakmentesség mérhetetlenül felette áll az erőszaknak”, mert „a megbocsátás valójában erőnk felismerése”. Ez az eszme tehát túllépni igyekszik a fi-

zikai erő törvényén, s az emberi méltóság tiszteletét követeli. Szemben a passzív rezisztenciával, az ilyenfajta ellenállás deklaráltan *aktív*; tudatosan vállalt önmérséklettel tiltakozás a rosszban való öntudatlan és akaratlan részvétel ellen. Míg a polgári engedetlenség az állam immoralis előírásaival szembeni tiltakozás, addig az együttműködés az állammal való kooperáció teljes megvonása abban az esetben, ha az állam mint egész a tiltakozók szemében korrupttá válik. Az engedetlenség Thoreau-nál individuális akció, Gandhinál viszont összehangolt, *tömeges* cselekvés. Olyan „metapolitikai” eljárás, amely nem tartozik a bevett, legális politizálási formák közé, de szigorúan ügyel arra, hogy ne használjon céljával össze nem férő eszközöket.

A Gandhi-féle mozgalom a *társadalmi forradalom* stratégiája volt békés eszközökkel. A társadalmi forradalmat graduális átalakításnak képzelte el, amelynek az alábbi szakaszait tartotta lehetségesnek: 1. Tárgyalás, alku, a követelések hangoztatása; 2. a tiltakozó csoportok felkészülése a direkt akcióra (meditációk, böjtök); 3. agitáció (aktív propagandakampány, jelszavak, tüntetések); 4. nem fizetés a kormányzatnak; 5. nem fizetés a bíróságnak; 6. közintézmények bojkottja, belső emigráció, a kormányzati együttműködők kiközösítése; 7. kollektív engedetlenség (törvényszegés, normaszegés); 8. a kormányfunkciók birtokba vétele; 9. párhuzamos kormány, ellenhatalom.

Gandhi mozgalma csak részben érte el célját. India felszabadult a brit uralom alól, de az általa remélt társadalmi forradalom nem következett be. A függetlenség kivívása után az országban fellángoltak a vallási és társadalmi harcok. Az egységesítő ideológia funkcióját veszítette, s a britek távoztása után elemi erővel törtek fel és feszültek egymásnak az indiai társadalom mélyáramlatai. Gandhi elveit elvetették, pacifizmusát tanítványa, Nehru sem fogadta el. Élete végén mintha Gandhiban is felmerült volna: az aktív együtt nem működés vajon nem öncsalás volt-e. Vajon a válság, az ország kettéhasadása nem azt igazolta-e, hogy amit ő tudatos együttműködésnek hitt, az csupán passzív rezisztencia volt?

Gandhi abban hitt, hogy lehetséges az erőszakmentességre *politikát* építeni; lehetséges a vallást és a politikát egybekapcsolni, s a célokat az eszközökkel összehangolni. Forradalmi elképzelése félúton állt anarchia eszménye és a demokráciák gyakorlata között. Nem tagadta meg a kényszert – amit Tolsztoj és a krisztianus anarchizmus megtett –, de visszautasította annak erőszakra is módot adó megnyilvánulásait (demokráciák). A demokrácia a *politikai* szabadságot, az anarchizmus a *politikától* való szabadságot hirdeti, s a gandhizmus itt harmadikutas volt: azért követelt politikai szabadságot, hogy majdan a politikától is megszabadulhasson. Mozgalmával elérte, hogy létrejött egy olyan legitim politikai berendezkedés, amellyel szemben már helye van a polgári engedetlenségnek.

Az eddig tárgyalt fogalmaktól és a polgári engedetlenségtől különbözik az *ellenállási jog*. Ez a már az Aranybullában megfogalmazódott elv az abszolutista állammal szembeni rendi-nemesi ellenállás *jogi* hivatkozási alapjává vált. Az európai feudális államokban létező ellenállási jognak történetileg nincs köze a polgári engedetlenség elsőként Amerikában megfogal-

mazott liberális elvéhez, ám tény, hogy például a magyar jogi és politikai kultúrában történetileg kimutatható hatása volt. Az ellenállási jog legerősebben Lengyelországban, a lengyel nemesség által gyakorolt „liberum veto” formájában jelentkezett, amely ugyan megakadályozta Lengyelországban az abszolutista állam kialakulását, ám ezzel együtt egyik oka volt a lengyel államiság átmeneti eltűnésének.

Az ellenállási jog abban különböztethető meg a passzív rezisztenciától, hogy míg az előbbi kiváltságokat és előjogokat, addig az utóbbi általánosnak tekintett jogokat védett. A kodifikált ellenállási jog beépült a rendszerbe, s az e joggal élők nem kívánták szétfeszíteni annak kereteit. A passzív rezisztencia viszont – bár alkalmazói nemegyszer hivatkoztak az ellenállási jogra – a rendszer megváltoztatására, vagy az elvesztett nemzeti függetlenség visszaszerzésére irányult. A polgári engedetlenség az ellenállási jogtól mindenekelőtt abban különbözik, hogy míg az előbbi nem, az utóbbi belépült a társadalom jogrendszerébe.

II.

E rövid elméleti rendszerezés után vegyünk egy konkrét példát, s próbáljunk választ keresni arra, hogy valójában miféle akció volt az, amelyre 1990. október 26–29. között került sor Magyarországon, és „taxisbloká” néven maradt meg emlékezetünkben.

Az akkoriiban megjelent sajtóértékelések nem sokkal visznek bennünket közelebb a jelenség megértéséhez. Voltak, akik terrorakcióról, vagy egy foglalkozási csoport sztrájkjellegű, nyomást gyakorló demonstrációjáról beszéltek, mások állampolgári engedetlenségi mozgalmat, kollektív ellenállást emlegettek. Nem alakult ki konszenzus arról, hogy az akció engedetlenségi típusú tiltakozás vagy pusztán érdekérvényesítő megmozdulás volt-e; s abban is megoszlottak a vélemények, hogy a tiltakozó akció túllépte-e a békés megmozdulás kereteit. Voltak, akik szerint a kormány burkolt adóemelést hajtott végre, amikor a motorbenzin árát emelte, azaz a parlament hozzájárulása nélkül, puccsszerűen hozott olyan intézkedést, amelynek célja csupán a költségvetés helyzetének javítása volt. Ezzel szemben a kormány nem szegett törvényt, hiszen a benzin árát terhelő fogyasztási adót a törvény a termelői ár százalékában állapította meg, s azon az áremeléskor nem változtatott. A kormány áremelése tehát *legális* volt, ettől azonban még az elene való fellépés *morálisan* indokolt lehet.

Milyen tényezők támasztják alá a tiltakozás morális indokoltságát? Talán a legfontosabb, amit az egyik ellenzéki párt parlamenti frakcióvezetője egy felszólalásában úgy fogalmazott meg, hogy „a kormány hazudott”. Néhány órával az áremelés bejelentése előtt a kormány még tagadta, hogy áremelésre készülne, s a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy a benzin árát a közeljövőben nem változtatja meg. Túl azon tehát, hogy a fuvarozók úgy érezhették, hogy az áremelés mértéke nemcsak őket, de a magyar társadalom többségét hozhatja lehetetlen helyzetbe (s ezért – okkal vagy ok nélkül – önmagukat a társadalom védelmezőiként tüntették fel), a kormány kétszí-

nű magatartása erkölcsi felháborodást is keltett. Az emberek felismerték, hogy a kormány jogszerű intézkedésével megsértette a társadalom által tőle elvárt moralitás minimumát, s széles körben úgy érezték, hogy a „fair play” szabályait megsértő kormánnyal szemben az engedetlenség morálisan igazolható. Okkal feltételezhették, hogy csak olyan állam követelhet engedelmességet polgáraitól, amely figyelembe veszi, hogy tevékenységét az emberek nem kizárólag a pozitív jog és a politikai haszonelvűség szempontjából ítélik meg, de hosszabb távon erkölcsileg is mérlegre teszik. Maga a kormányfő is közvetve elismerte a tiltakozók igazát akkor, amikor a blokád utáni televíziós interjújában a kormány jövőbeni politikájáról őszinte és nyílt tájékoztatást ígért.

A taxisblokáddal szembeni vélemények másik érvrendszere abban összegezhető, hogy a blokád nem nevezhető békés tiltakozásnak, kényszerít és erőszakot tartalmazott, s így az alapvető polgári szabadságjogok megsértésével nemcsak az állam, hanem annak vétlen polgárai ellen is irányult. Véleményem szerint kényszer és erőszak nem azonosítható. A tiltakozás kényszerítő jellegű volt, de nem erőszakos. Nem törtek be kirakatokat, nem vertek meg embereket, a résztvevők nem csaptak össze a rendőrökkel (a jelentések inkább a tiltakozók és a rendőrök *együttműködéséről* szóltak), nem szerveztek lázadást vagy polgárháborút a kormány vagy a parlament ellen.

De vajon elengedhetetlen kritériuma-e a polgári engedetlenségnek a kényszermentesség? Eltekintve a XIX. századi amerikai engedetlenségi akciók klasszikus példáitól (az adófizetés megtagadása), találunk-e olyan mai engedetlenségi mozgalmakat, amelyekből hiányzik a kényszer eleme? Amikor a nyugatnémet Zöldek körbevették az atomerőműveket, a fegyvergyártó üzemeket vagy a kiirtásra ítélt erdőket, vajon nem azért tették-e, hogy megakadályozzák az általuk veszélyesnek tartott üzemek normális működését vagy az erdők elpusztítását? Vajon azok az amerikai fiatalok, akik a vietnami háború idején megtagadták a katonai szolgálatot, elégették katonakönyveiket és behívóparancsaikat, kényszermentesen jártak-e el? Vagy mondhatjuk azt, hogy a kényszerít csak személyekkel szemben nem szabad alkalmazni, de dolgokkal szemben igen? Ha ezt elfogadjuk, *ezen az alapon* többé nem tudunk különbséget tenni az Andreas Baader és terrorcsoportja által alkalmazott áruházi gyújtogatás (amely a fogyasztói társadalommal szembeni tiltakozás kezdeti terrorista módszere volt) és az állampolgári engedetlenség között. Ha pedig a kényszer minden fajtáját elutasítjuk mint az állampolgári engedetlenséggel összeférhetetlent, akkor e fogalom óhatatlanul szűk történeti kategóriává válik, amelyet pusztán egy adott korszakban, adott módszerekkel, adott célok elérésére alkalmaztak. Nem vitatom tehát, hogy a taxisblokad kényszerítő akció volt; abban kételkedem csupán, hogy ezen az alapon kizárható lenne az állampolgári engedetlenség köréből.

Hasonlóan nehéz annak megítélése is, hogy mikor irányul az engedetlenség kizárólag az *állam ellen*, s hol van az a határ, amelytől kezdve már más *állampolgárok* jogait is sérti. A katonai behívóparancs megtagadása látszólag kizárólag az állam ellen irányul, de morálisan sérti mindazokat – ha nem is jogaikban –, akiknek a szolgálatmegtagadók *helyett* kell bevonulniuk.

Vajon az engedetlenség szempontjából különbség tehető-e két olyan eset között, amikor az egyikben az emberek testükkel torlaszolják el az utakat, s borítják fel a rendet, míg a másikban ugyanezt a célt járműveik torlaszával érik el? Habár mindkét akció az állam ellen irányul, nyilvánvalóan sérti a vétlen állampolgárok mozgásszabadságát is. Ugyanezekben a napokban vetődött fel a rendszer *legitimitásának* kérdése is, amit a helyhatósági választásokon tapasztalt alacsony társadalmi részvétel is alátámasztani látszott. Ha azonban a legitimitás problémáját nem az irányító és a végrehajtó apparátusok, hanem a politikai rendszer és a társadalom viszonyában értelmezzük, nem mondhatjuk, hogy a taxisblokádnak egészében megkérdőjelezte volna a rendszer legitimitását. Kétségtelen, hogy a tiltakozás nem csupán a kormány, hanem az ellenzék ellen is irányult – mindazokkal szemben fogalmazódott meg, akik így vagy úgy részesei a politikai elitnek. Ez azonban nem párosult egy újabb politikai rendszerváltás követelésével; ellenkezőleg, a követelések inkább a rendszerváltás kiszélesítésére és végigvitelére irányultak.

A taxisblokádnak egy foglalkozási csoport követelésével indult, csakhamar mások is csatlakoztak hozzá, s az ország néhány napra kormányozhatatlanná vált. Magyarországon 1956 óta nem volt példa ilyen nagyméretű spontán társadalmi megmozdulásra. Úgy tűnt, az embereket nem elégíti ki a politikai rendszer megváltozása, a hatalmi elit kicserélődése, a működésbe lépő pártpluralizmus – hosszú éveken keresztül felhalmozódott, de visszafojtott elégedetlenségük már az új politikai rendszer képviselőin csapódott le. Tocqueville óta tudjuk, hogy tömeges méretű tiltakozásokra általában nem akkor kerül sor, amikor a politikai rendszer a leginkább elnyomó jellegű (mert ebben az esetben az emberek nem látják értelmét a megmozdulásnak), hanem akkor, amikor az emberek *elvárásai* a politikai rendszerrel szemben megnövekednek, de az képtelen megfelelni ezeknek az elvárásoknak. A taxisblokádnak a nem intézményesült civil társadalom releváns csoportjainak lázadása volt saját önkifejezéséért, s követeléseit a már intézményesült politikai társadalommal szemben – de nem biztos, hogy ellenében – fogalmazta meg. A társadalom, miközben kitermelt magából egy új politikai elitet, s véghezvitte a politikai rendszerváltást, a békés átmenet természetéből adódóan saját „társadalmi forradalmát” nem élte meg, önszerveződése lemaradt a kifejlődő pártpluralizmushoz képest. Tiltakozása ezért robbanásszerű és elkeseredetten radikális jellegű volt. Világossá vált, hogy az intézményesülő új politika ezeket a rétegeket nem tudta megszólítani, számukra nem tudott alternatívát kínálni, nem tudta föltenni az őket érintő releváns kérdéseket. A blokádnak ezzel felszínre hozott egy új törésvonalat: a civil társadalom politikailag artikulátlán csoportjai és a belőlük (is) kinőtt politikai társadalom között.

Összefoglalva tehát: a blokádnak nem volt passzív rezisztencia, mert nem vonta kétségbe a rendszer legitimitását, s a résztvevők aktív hozzájárulásával zajlott. A tiltakozás nem maradt meg egyes foglalkozási csoportok keretei között, az akciót országsszerte a legkülönbébb társadalmi rétegek képviselői támogatták. Ugyancsak nem hozható összefüggésbe az országak nélküli együtt nem működéssel sem, hiszen nem voltak forradalmi céljai, s a meggyezés után az élet egyik pillanatról a másikra visszatért megszokott med-

rébe. Nem feleltethető meg a polgári engedetlenség klasszikus liberális gyakorlatának sem, mert tömeges és horizontálisan koordinált volt, amelyben szerény becslések szerint is tízezrek vettek részt, s amelynek a média által fölerősített hatása alól azokban a napokban senki sem tudta kivonni magát. A polgári engedetlenség eredeti értelmében nem tárgyalásokra irányul: megelégszik az erkölcsi tiltakozással és aláveti magát a jogi következményeknek. Ennek az akciónak a résztvevői viszont *tárgyalásokat* akartak annak érdekében, hogy az államot rákényszerítsék hibás döntésének visszavonására. Talán akkor fogalmazunk a legpontosabban, ha azt mondjuk, hogy ez egy olyan morálisan is megokolt *spontán kollektív engedetlenségi akció* volt, amely egyaránt magán viselte az állampolgári engedetlenség és az éhséglázadás elemeit, anélkül, hogy végképp feladta volna az uralomnak való engedelmeségi készség minimumát.

Felkai Gábor

Új társadalmi mozgalmak és polgári engedetlenség: átok vagy áldás a képviseleti demokráciára?

A polgári engedetlenség jelenségét a II. világháború utáni modern társadalmakban az ún. új társadalmi mozgalmak felől közelíthetjük meg. E témakör – elsősorban Papp Zsolt és Szabó Máté kutatásainak köszönhetően¹ – Magyarországon sem ismeretlen már.

Először az új társadalmi mozgalmak mibenlétéről, típusairól, létrejöttük okairól szóló elemzéseket tekintem át, azután a parlamentáris demokrácia alappilléreinek tekinthető többségi elv történetével és szerepével kapcsolatos megfontolásokat mérlegelek, s csak ezután térek rá a szóbanforgó elvet relativizáló polgári engedetlenségi mozgalmak elképzeléseinek és gyakorlatának tárgyalására.

Kezdjük azzal: mit is nevezünk voltaképpen „új” társadalmi mozgalmaknak – s mennyiben újak egyáltalán?

Társadalmi mozgalmakon a modern kor nagy csoportos aktivitásainak olyan formáit értjük, melyek a szervezettség egy bizonyos minimumával rendelkeznek, s a méltatlannak vagy tűrhetetlennek érzett társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok módosítására vagy megváltoztatására törekednek. Ezért meg kell őket különböztetni mind a spontán felkelésektől és lázadásoktól, mind pedig a feszesen szervezett intézményektől, egyesületektől, pártoktól.²

Az új társadalmi mozgalmak a modern ipari társadalmak működésének bizonyos negatív (mellék)hatásaira (a természeti környezet pusztulása, bürokratizálódás, a döntésekbe való beleszólás lehetőségeinek beszűkülése stb.) reagálnak – civilizációkritikájuk azonban korántsem mutat egységes arculatot: megtalálhatóak benne konzervatív és radikális elemek, azaz „az alternatív modernizáció és a reprimítivizálás antimodernista jegyei”³ egyaránt. A társadalmi mozgalmak jeles szakértője, J. Raschke szerint⁴ a polgári kezdeményezések illetve tiltakozási formák egyértelműen szakítanak a XIX. század második és a XX. század első felét átható munkásmozgalmi hagyományokkal: az erős bürokratizmussal, a hierarchizáltsággal, a centralizmussal, a vezérközpontúsággal, és – tehetnők hozzá – a militáns jegyeket mutató pártszervezési és -mozgósítási gyakorlattal. Ezzel szemben az új társadalmi mozgalmakat valamilyen *konkrét ügghöz* (projekthez) igazodó mobilizálás jellemzi. E mozgalmak

- *decentralizáltak*, azaz a döntéseket előkészítő viták és maguk a határozatok társadalmilag közel vannak az érintettek életének színteréhez;

- *informálisak*, azaz a tagok szerepei kevésbé formalizáltak, így lehetőség nyílik a kapcsolatok spontaneitására, közvetlenségére, érzelemtelítettsé-
gére;

- *közvetlenül demokratikusak* (bázisdemokratikusak), azaz önszervező-

désen alapulók, s a mozgalomban kialakuló munkamegosztást és bizonyos fokú hierarchizálódást folyamatosan visszacsatolják a tagok akaratnyilvánításához és bizonyos, a hatalomkoncentrációt meggátolni hivatott szabályokhoz (pl. kötelező rotáció);

– *szükségletekre vonatkozó*, azaz nem elvont szükségleteket (mint pl. a szocializmus kiküzdése) és azoknak alárendelt különös érdekeket vádolnak be, hanem a *konkrét* hátrányok által érintettek *általános* és *eredendő* érdekeit igyekeznek érvényre juttatni (pl. víz- és légszennyezés megszüntetése). Ez a közvetlenség az akciók bizonyos fokú térbeli és *tematikai korlátozottságával* is együttjár, anélkül azonban, hogy a kezdeményezések ne illeszkednének valamilyen egységes, átfogó (mondjuk, energiapolitikai) koncepcióba. Ugyanakkor elkerüljük azt, hogy a mozgalom valamilyen általános *ideológia* befolyása alá rendelődjön. Az új mozgalmak továbbá *lazán szervezettek* és mind elveikben, mind gyakorlatukban *erőszakmentesek*: nem a gazdasági-politikai hatalom megragadására törnek, hanem inkább szabad „életterek” (önigazgató ifjúsági központok, alternatív üzemek, lakóközösségek stb.) kialakítására szövetkeznek. Ennélfogva ellenségképük sem merev.

Az új társadalmi mozgalmak különböző típusai (ökológiai, béke- és alternatív mozgalmak, önszegélyező csoportok) elterjedésének okairól számos megközelítés született. Néhányukról K.-W. Brand nyújtott áttekintést⁵, az azóta közzétett megközelítéseket jelen sorok írója kísérli meg összefoglalni.

Berger, Berger és Kellner *Rossz közérzet a modernitásban* (1975) című művükben azt fejtegetik, hogy a modernség főbb jellemzői (technológiaiilag vezérelt termelés, bürokratikus szervezett állam és az életformák pluralizálódása) azzal a hatással járnak, hogy előtérbe kerül a funkcionális racionalitás (ti. a valóság szétbontása technikailag megkomponálható részegységekre – ezt nevezték egykor a Frankfurti Iskola első nemzedékének teoretikusai instrumentális észnek), a megcsinálhatóság szempontja (a célok elválnak az eszköztől – a tudomány illetékességi körén kívülre utalja a társadalmilag követendő célok kitűzését⁶), valamint a bonyolult összefüggésekhez való könnyed alkalmazkodási készség. Mindez egyfelől az egyén felszabadulását eredményezi. Csakhogy ennek ára van, melyet pszichikai feszültségek, frusztráció, anonimitás, otthontalanság-érzés formájában kell megfizetnünk. A politika fennhatósága alól kikerült magánszféra „alulintézményesültsége” (A. Gehlen) okán nem képes hatékonyan kiegyenlíteni ezeket a diszfunkciókat. A szerzők elgondolása szerint a 60-as és 70-es évek ellenkulturális és tiltakozó mozgalmainak érzelmi fűtöttsége, eksztatikus önfeledtsége, spontaneitása volt az első válasz a felsorolt gondokra.

R. Inglehart 1977-ben megjelent *A csendes forradalom* című könyvében fogalmazta meg híres értékváltozás-elméletét. A szerző nemzetközi összehasonlító vizsgálatok segítségével mutatta ki, hogy a *fejlett* ipari országokban – elsősorban a fiatalok, a magasabb keresetűek és iskolázottabbak köreiből – az ún. materiális értékek (anyagi biztonság, társadalmi stabilitás stb.) helyett (egy 1974-es felmérés szerint⁷) a lakosság mintegy 10–21%-a *posztmateriális* értékeket (szabadság, beleszólás a politikába, a személyiség korlátlan kibontakoztatása, értelmes munka) részesít előnyben. E változásnak volnának tehát köszönhetőek az alternatív mozgalmak.⁸

H. Klages szerint a modern szociális állam gondoskodása olyan szükségleteket bontakoztatott ki a polgároknak, melyek kielégítésére nincsenek meg az eszközei. E tétellel hozható összefüggésbe D. Bell azon megállapítása, hogy napjainkra éles ellentmondás jött létre a kapitalista gazdaság imperatívuszai és az egyre inkább általánossá váló *hedonista* etika között, mely a korábbi, M. Weber által jellemzett⁹ protestáns éthoszt váltja fel. Ezen újkeletű feszültségek állnának tehát az új társadalmi mozgalmak háttérében.

Jürgen Habermas, immár több, mint negyven éves társadalomtudományi munkássága során sokat foglalkozott a 60-as évek proteszt- és a 70-es–80-as évek alternatív mozgalmával.¹⁰ Eleinte a fiatal humán értelmiségben látta azt a szociális csoportot, mely sajátos helyzete okán képes megfogalmazni és fenntartani a technokrata beállítódáson túlmutató életfelfogást, a technikai alkalmazhatósággal szemben a kommunikatív-emancipatorikus „megismerésérdeket”. Később a kibontakozó alternatív mozgalmakat egy átfogó „motivációs krízis” keretében értelmezte. A nyolcvanas évek elejére Habermas az új társadalmi mozgalmakat már a „kommunikatívén strukturált életformák” ellenállásaként, harcaként értékelte az emberi viszonyoknak a gazdaság és a közigazgatás általi elszegényesítésével és kiüresítésével szemben.¹¹ Véleménye tehát az, hogy „az új konfliktusok nem elosztási problémákon lobbannak fel, hanem az *életformák grammatikájának* kérdésein”¹².

Maga K.-W. Brand az ipari növekedés négy válságos következményével hozza összefüggésbe az új társadalmi mozgalmak kibontakozását. Ezek a következők: 1. a természetes életalap pusztulása, 2. a munka világából kiszoruló marginalizálódása, 3. a hagyományos orientációs és integrációs tartalmak széthullása és 4. a személyes önazonosság elbizonytalanodása.¹³ Később két új szempontot említ meg: az atomkonfliktus veszélyét és a harmadik világ fokozódó nyomorát (az Észak–Dél problémát).

Számos szerző egyetért abban, hogy az új társadalmi mozgalmak a modern szociális állam bizonyos belső feszültségeinek „árnyékában” jönnek létre. (E feszültségekről kísérelt meg áttekintést adni C. Offe *A modern szociális állam néhány ellentmondásáról* című tanulmányában.^{13a})

S. Haffner¹⁴ először is úgy látja, hogy Amerikában a bevándorlók történetileg is a népből építették fel a demokratikus államot. Itt mindhárom hatalmi ágat demokratikusan választják meg, míg Európában a lakosságnak csak a törvényhozásra lehet befolyása – annak ellenére, hogy a parlament iktatja be a kormányt, amely felügyeletet gyakorol ugyan a végrehajtás fölött, maga az állampolgár azonban gyakorlatilag alárendelődik a hatóságoknak. Haffner szerint az új társadalmi mozgalmak, s ezeken belül a polgári kezdeményezések e tendencia ellen lépnek fel – lényegében amerikai példákra közvetlenül demokratikus részvételi elemek bevezetését követelik. A szerző ugyanakkor úgy látja, hogy aligha várható további demokratizálódás a polgári kezdeményezések hatására, mivel azok a demokrácia két alapelve ellen vétének: a formalizálás (melynek egyik eleme éppen a szavazások lebonyolítása) és a többségi elv ellen. (Alább még visszatérek erre a kérdéskörre.)

B. Guggenberger az új társadalmi mozgalmakat a képviseleti demokrácia „két gyenge pontjával” hozza összefüggésbe.¹⁵ Szerinte egyfelől a pártok

és szövetségek egyre inkább az érdekek elé kapcsolt szűrőként működnek, másfelől pedig a képviselet valósága leszűkül a négyévenkénti választások specifikálatlan delegációs gyakorlatára. Látnunk kell, hogy a képviselők nem egyszerűen csak megjelenítik a népakaratot, hanem formálják, alakítják azt. Az akaratkialakításnak ebben a folyamatában azonban – az előbbieik alapján – helyet kell biztosítani a polgári kezdeményezésnek is.

H. Zillessen egyik tanulmányában a polgári kezdeményezéseket ugyan-csak a képviseleti demokráciával szemben megnyilvánuló fenntartások jeleként fogja fel. (Bár a 80-as évek NSZK-jában a szavazásokon résztvevők 90%-a hagyományos pártokra adta le voksát, mégis feltűnő, hogy a polgári kezdeményezések mozgalmakban résztvevők száma meghaladta a bejegyzett pártok tagjainak számát [1,7 millió].) E fenntartások a következő kérdések mentén foglalhatók össze.¹⁶

1. Ma már közhely, hogy a kései kapitalizmus, azaz a gazdaság és a magánélet egyre több területén beavatkozó szociális állam időszakában illuzórikussá válik állam és társadalom szétválasztása. Ezzel egyidejűleg azonban kérdésessé válik, hogy az állampolgároknak a közügyekbe való *tartalmi beleszólása* nélkül megőrizhető-e a szabadság és az autonómia.

2. Kétségbe vonható a döntési folyamatok *racionalitása* is, amennyiben a képviselők és a képviseltek elégtelen kommunikációs viszonya okán a döntéshozók fontos adatokat és tényeket figyelmen kívül hagynak, holott a megvitatásra váró gondok bonyolultsága egyre nő.

3. A szakkérdésekkel foglalkozók részleges autonómiára tesznek szert, ami gyengíti a képviselők ellenőrzési funkcióját s ezzel együtt – egyes részterületeken – az állampolgárok politikai hatalmát, sőt, magát a képviseleti elvet. A végrehajtó hatalom, a kormányzat és a közigazgatás túlhatalma olyan erős, hogy kommunális szinten is érezteti hatását: a közigazgatási szervek valójában már döntésre megérett, kész javaslatokat tesznek le a helyi önkormányzatok asztalára, mely utóbbiak így – egyebek mellett információk hiányában – már aligha dolgozhatnak ki alternatív megoldásokat. A politikai döntések így jólszervezett érdekszövetségek kezébe kerülnek, melyek azonban szokásosan önállósulnak tagjaik érdekeitől. További gond az érdekszövetségekkel az, amit M. Olson igen eredetien mutatott ki, hogy ti. segítségükkel nemigen lehet *általános* érdekeket képviselni, illetve érvényre juttatni.¹⁷ Ennek ellenére a polgári kezdeményezéseket is az érdekszövetségekhez kell számítani – mint azt K. von Beyme teszi. Emellett több érv is szól. Az NSZK-ban pl. már a 70-es években megalakult az „egycélú” csoportok átfogó szervezete, a Polgári Kezdeményezések Központi Szövetsége; Franciaországban és az NSZK-ban a környezetvédők a hivatalos politika színpadára léptek; az új társadalmi mozgalmak befolyási területei (adó-, kül- illetve belpolitika, társadalmi tervezés) és címzettjei (parlament, kormányzat/közigazgatás, igazságszolgáltatás, pártok, közvélemény, nemzetközi szervezetek) gyakran egybeesnek az érdekszövetségeikkel (melyekkel esetenként együtt is működnek) – ugyanakkor nincsenek olyan szigorú legitimációs kényszernek alávetve, mint a hagyományos érdekmegjelenítő csoportok.¹⁸

Mindezek alapján Zillessen arra a következtetésre jut, hogy az egyre

inkább elszaporodó polgári kezdeményezéseket és engedetlenségi akciókat annak jeléseként kell felfognunk, hogy a képviseleti demokrácia – tiszta formájában – nem képes az összérdek kibontakoztatására és megvalósítására. Szükség van tehát az egyének és kisebb csoportok érdekeinek reintegrálására, „a társadalmi szükségletek és a politikai illetékességek közti szükség-szerű közvetítés javítására”¹⁹, a polgároknak az akaratkialakítás folyamatában való közvetlen részvételére. Ezt a feladatot látják el szerinte az új társadalmi mozgalmak. Nem mintha az új mozgalmak mindenkor a társadalmi „összérdeket” képviselnék. A képviseleti rendszer *racionalitását* azonban fokozzák azáltal, hogy a döntéshozókat folyamatosan szembesítik a polgárok szükségleteivel, hogy intenzívebbé váljanak a parlament és a közigazgatás külső társadalmi kapcsolatai, s végül hogy „általános”, „hosszútávú”, „nem-materiális” érdekek is bekerülhetnek a politikai egyezkedés vérkeringésébe.

Több kutató azonban, köztük M. Kaase²⁰ és O. W. Gabriel²¹ empirikus kutatások alapján cáfolja azt a feltevést, hogy a polgári kezdeményezések elszaporodása a politikai rendszer válságának, azaz a pártpolitikából való tömeges kiábrándulásnak volna köszönhető. Ennek bizonyos jelei csak az Egyesült Államokban és talán Angliában mutatkoznak. Gabriel szerint az új mozgalmak intézményesedésében – legalábbis az NSZK-ban – a politikai kultúra demokratizálódása fejeződik ki. A polgári kezdeményezések kibontakozása ugyanis itt időben egybeesik a helyi-községi önkormányzatok politikai jelentőségébe vetett hit megnövekedésével.²² Gabriel tételét más adatok is alátámasztják. Az egykori NSZK-ban a polgári kezdeményezések 75%-a 1970 után alakult meg, amikor Willy Brandt kormányprogramként hirdette meg a „Mérészeljünk több demokráciát!” jelmondatot, s Heinemann köztársasági elnök – a nagykorú állampolgár felvilágosult eszményére hivatkozva – 1973-ban díjat adományozott számukra.²³

Tovább árnyalja a képet J. Raschke azon megállapítása, hogy a poszt-indusztériális társadalom nemcsak az új mozgalmak alapját teremti meg, hanem azokat a szolgáltatói csoportokat is, melyek erősítik a növekedésbarát rétegeket, s ezáltal nagymértékben polarizálja a társadalmi rétegeket.²⁴

C. Offe szerint a modern jóléti állam még egy további dimenzióban is polarizálja a lakosságot azáltal, hogy politikája „a döntések olyan területeire is kiterjed és összpontosít, melyek esetében nem feltételezhető a 'többség-hez' és a 'kisebbséghez' tartozók érdekei intenzitásának azonos eloszlása”.²⁵

E társadalmi polarizálódás integrációs gondokkal párosul, hiszen az átmenet az osztálypártokról a néppártokra azzal a következménnyel járt, hogy számos szociális (perem-)csoport érdekei kihullottak a képviselet rostáján. Ezek a „képviseletben tátongó lyukak” teremtenek mozgásteret az új társadalmi mozgalmak számára.²⁶

Gyengíti illetve korlátozza a politikai rendszer autonómiáját a választók egyetértéséért folyó intézményesített konkurenciaharc is. Ennek súlyos következményei vannak: 1. a jövedelmi és fogyasztási szükségleteknek elsődlegességet kell biztosítani, holott számos probléma csak e szükségletek részleges korlátozása révén volna kezelhető; 2. pillanatnyi szükségletek válnak uralkodóvá – a problémákat így csak „a jövő kárára” lehet megoldani; 3. a kormányok számára roppantul nehéz a nemzetközi követelmények mögé

utasítani a nemzeti érdekeket, pedig a problémákat gyakorta ésszerűbb volna nemzetközi viszonylatban kezelni; 4. a politikusok késztetve érzik magukat, hogy a nyilvánosság előtt folyó vitákban alacsony színvonalú, inkább az indulatokra apelláló megnyilatkozásokkal igyekezzenek közérthetőek lenni, ami felidézi a problémák alacsony színvonalon való *kezelésének* veszélyét – holott az ügyek egyre bonyolultabbá válnak és egyre magasabb színvonalú megoldásokat igényelnek; 5. az állandó gazdasági expanzió követelménye csillapíthatatlanul fokozza az állami kiadásokat – anélkül, hogy a bevételek fedeznék azokat.²⁷

Az a szociális erőter, melyben az új társadalmi mozgalmak működnek, a következőképpen írható le. A jobboldal–baloldal fogalmi dimenziójában elmondható, hogy a posztmateriális értékek hordozói inkább baloldali és baloldali liberális körökből, míg az antimodernisták inkább jobboldali (tradicionalista-konzervatív) körökből kerülnek ki. A materializmus–posztmaterializmus-dimenzióban pedig az állapítható meg, hogy az antimodernista értékmenták inkább a materializmus-tengelyhez számíthatók, míg a nőmozgalmakban és a természetvédőknél posztmateriális értékek keverednek antimodernista preferenciákkal.²⁸

Az új társadalmi mozgalmak *céljait* általánosságban erőteljes expresszivitás, alulról kezdeményezett és véghezvitt reformok, a kommunikatív racionalitáson²⁹ alapuló „második társadalom” igényeinek az állammal és a gazdasággal szembeni érvényesítése jellemzi.³⁰

Az új társadalmi mozgalmak tevékenységének kifejezetten demonstratív és figyelemfelhívó jellege láttán felmerülhet a kérdés: vajon e mozgalmak nem kérdőjelezik-e meg – legalábbis bizonyos értelemben és mértékben – a demokrácia alappillérének tekinthető *többségi elvet*? S ha beigazolódna ez a gyanú – vajon milyen következtetéseket kell vagy lehet ebből levonniuk a politika „csinálóinak” illetve az iránta érdeklődőknek? E tanulmánynak nem célja az ezekre a kérdésekre adható válasz részletes kimunkálása. Inkább választípusokat ismertetek, s csak óvatosan jelzem, hogy számomra melyik megoldáskísérlet látszik védhetőnek.

A többségi elv történetére vonatkozó klasszikus kutatások³¹ arra a következtetésre jutottak, hogy a többségi elv alkalmazása időben nem esik egybe a demokratikusnak tekinthető politikai rendszerek uralomra jutásával. Periklész halotti beszéde³² bizonyítja, hogy már Athén ismerte és alkalmazta a többségi elvet. Rómában az egyes választókerületeken (tribusokon) belül érvényesítették, ugyanakkor vétő- s intercessziós jogokkal korlátozták. Platón azon érv alapján, hogy az államvezetéshez szükséges tudás és a morális belátás csak nagyon kevesek által megszerezhető, élesen elutasította a többségi elvet.³³ Ezzel szemben Arisztotelész azt hangsúlyozta, hogy a sokaság az ismeretek terén felülmúlja az egyéneket.³⁴ Cicerótól eredeztethető az a különböző politikai irányzatok által egyaránt hangoztatott panasz, hogy a demokráciában a szavazatokat számlálják, nem pedig mérlegelik.³⁵ Machiavelli is azt hangoztatta, hogy a többségi elvet alá kell rendelni az észelvnek.³⁶ Bár „a kisebbségnek a többséget kell követnie” elve az európai középkorban egyre inkább széleskörű elfogadásra talált, de ez nem homályosította el eredeti célját: az *egyhangúlag* meghozott döntés elérését. Gro-

tius és Locke azonban már úgy fogalmazhatott, hogy a többséget természetűtől, azaz ésszerűen belátható okoknál fogva illeti meg az egész közösség képviselőének a joga, mivel csak az az emberi közösség maradhat fenn, amelyben „a többség határozatát tekintik az egész határozatának”, „mert ahol a többség nem kötelezheti a többieket, ott nem cselekedhetnek egy testként”³⁷. Rousseau új fejezetet nyit a többségi elv kritikájának történetében, a többséget ruházza fel a hobbesi szuverén korlátlan, *oszthatatlan* (!), átruházhatatlan, abszolút jogaival, miközben a kisebbségről kiderül: *tévedett* saját érdekeit illetően, sőt, még csak jogvédelemért sem folyamodhat senkihez, hiszen egyrészt a társadalmi szerződés alapja az, hogy tagjai teljesjoggal lemondanak önmagukról és minden jogukról, másrészt a főhatalom a részeit alkotó egyénekből áll – ezért aztán nem is lehet az övékével ellentétes különérdeke, következésképpen az alattvalók nem is szorulnak rá vele szemben biztosítékokra – annak ellenére sem, hogy a kormányzatok mint különös akaratok megtestesítői esetenként „elfajulhatnak”.³⁸ Ezek a gondolati elemek a demokrácia decizionista-totalitárius felfogása előtt egyengették az utat.³⁹ Tocqueville a többségi elv elitariánus kritikáját fogalmazta meg és szolgáltatott érveket a többségi elv későbbi konzervatív bírálói számára, amidőn a többségi határozathozatal gyakorlatával szemben azt a vádat fogalmazza meg, hogy nem képes hatékony kisebbségvédelemre és zsarnoki módon megsemmisíti az egyéniséget.⁴⁰ E konzervatív kritika egészen F. A. von Hayek valamint a Gordon Tullok és James Buchanan nevével fémjelvezhető „public choice” iskola⁴¹ neoliberális gazdaságelméletéig követhető fegyellemmel.

A 20. század számos filozófiai irányzata elutasítóan nyilatkozott a többségi elvről. Ortega y Gasset⁴² és Martin Heidegger⁴³ a „tömegtársadalom” jobboldali kritikájába csomagolta ellenvetéseit, míg a baloldali elkötelezettségű Frankfurti Iskola egyik legjelentősebb alakja, Max Horkheimer a gazdasági elitek működtette propagandatechnikák által manipulált, „elállított” közvélemény minden eleven, „nem konform” szellemiséget elnyomó túlerejének veszélyeire hívta fel a figyelmet – így fogalmazva újra Tocqueville ellenvetéseit.⁴⁴

A többségi elv működésének egyik feltételét már Locke is a többséget és a kisebbséget egyaránt kötelező alapkonszenzus meglétében, a legfontosabb jogi és értékpreferenciák közös vállalásában látta. A kisebbség csak ebben az esetben lehet biztos abban, hogy alapjogait, illetve -meggyőződéseit a mindenkori többség tiszteletben tartja. Ugyancsak adottnak kell lennie a társadalmi-gazdasági-kulturális homogenitás egy bizonyos minimumának is, máskülönben nem várható el a kisebbségtől, hogy önként aláveti magát a saját érdekeivel ellentétes intézkedéseknek. A többségi elv továbbá nem alkalmazható strukturális (vallási-etnikai-társadalmi) kisebbségekre; nem lehetséges pl. népszavazás kiírása arról, hogy egy országban élő kisebbségi népcsoportnak biztosítsák-e az alapjogokat vagy sem. A többségi elv tehát nem használható fel aktuális kisebbségi helyzetek megörökítésére (pl. úgy, hogy egy törvényes választásokon győztes párt eltörli a szabad parlamenti választásokat). További feltétel volna, hogy a polgárok nagyjából hasonló *intenzitással* kövessék érdekeiket az alternatívákról rendezett szavazá-

sokon: a többség közönyén megbukott, erősen érintett kisebbség könnyen megkérdőjelezheti a többségi elv általános alkalmazhatóságát (ahogy azt pl. a környezetvédő mozgalmak teszik). Hasonlóképpen nem megengedhető visszafordíthatatlan és módosíthatatlan döntéseknek a többségi határozatok általi keresztülerőltetése; ez ellentmondana a többségi elv azon tilalmának, hogy kisebbségi véleményeket megakadályozzanak abban, hogy egyszer többségi nézetekké válhassanak.⁴⁵

A politológiai-szociológiai irodalom ugyanakkor jelezte, hogy a modern posztindusztriális társadalmakban esetenként – mégpedig a törvényesség megsértése nélkül – csorbát szenvednek a többségi elv imént említett működési feltételei. Ezek a jelenségek végzetesen összekapcsolódnak a tömegpártok és a kormányzati bürokráciák szervezeti dinamikájának Max Weber⁴⁶ és Robert Michels⁴⁷ által elemzett hatásaival. Eszerint a tömegpártok individualizálják és a passzív véleményfogyasztó szerepére kárhoztatják a választókat, míg egy kisszámú és összetételében a társadalom rétegzettségét kevésbé híven tükröző vezető elit a pártokban a szavazásra bocsátott személyi és szakkérdéseket csaknem korlátlanul ellenőrzése alatt tartja. Ezeket a megfigyeléseket Niklas Luhmann abban a sommás ítéletben összegzi, hogy a többségi elv alkalmazása aktivizálja ugyan a választópolgárt, de oly módon, hogy egyúttal kizárja az igazán lényeges döntésekből és információkból, melyek egy erőteljesen elkülönült és általa messzemenőkéig ellenőrizhetetlen szakapparátus illetékességi körébe tartoznak.⁴⁸

A szavazatokért versengő pártok számára elsődrendű követelmény a *jelen* többségének megnyerése, melynek a mindenkori politikai „piachoz” igazodó opportunisták „platform”-pártok felelnek meg a legsikeresebben – így azonban a döntések következményei és várható mellékhatásai könnyen „el-felejtődnek” vagy a hallgatás kódjába burkoltatnak.⁴⁹

Veszélyeztetni látszik a többségi elv széleskörű elismertségét az a – főként újbaldoldali teoretikusok által emlegetett – tendencia, hogy a közös meggyőződés és hagyományok világa már oly mértékben sorvadásnak indult, hogy többé nem szolgálhat az egyre bonyolultabbá váló szociális viszonyok és gyakorlatok közös, megkérdőjelezetlen, egyúttal emocionálisan is támogatott alapjául. Habermas (és K.-O. Apel) ezért a hiányzó közmeg egyezést nem az életformák és az értékpreferenciák szintjén, hanem olyan gyakorlati viták intézményesítése révén vélik újra és újra helyreállíthatónak, melyek a politikai akaratokat hordozó különböző szükségletek *egyetemesíthetőségét* firtatják azon az alapon, hogy vajon a szóban forgó döntéssel és annak várható következményeivel *minden érintett* egyet tudna-e érteni.⁵⁰

A modern kapitalista állam – állítja C. Offe – a társadalmi élet olyan területein is beavatkozik, melyeken „nem feltételezhető, hogy a 'többség' és a 'kisebbség' tagjainak érdekintenzitása egyenlően oszlana el”⁵¹. Ráadásul a már említett korporatiztikus érdekegyeztető mechanizmusok kezdik háttérbe szorítani a többségi döntéseket, melyeknek nem kedvez az olyan nemzetkefeletti képződmények térnyerése sem, mint amilyen pl. az ENSZ, a Nemzetközi Valutaalap vagy éppen a Világbank.⁵²

E jól ismert nehézségekhez G. Sartori még egyet hozzász. Meggyőzően bizonyítja ugyanis, hogy a többségi döntést egy belső ellentmondás feszí-

ti, az ui., hogy a kollektív döntések *belső költségei* (= időveszteség, fáradtság, alacsony hatékonyság stb.) és *külső kockázatai* (= önkényes hatalomgyakorlás, korrupció, szakértelem hiánya stb.) fordítottan arányosak. Ez azt jelenti, hogy minél nagyobb a döntésben résztvevők száma, annál inkább csökkenek a döntésből fakadó külső kockázatok, de növekszenek a belső költségek. Az optimális megoldás megtalálása tehát igen nehéz. További gondot jelent még, hogy – játékelméleti fogalmat használva – a többségi döntések ún. zérus összegű játszmák (azaz a többség nyer, a kisebbség veszít). Talán ennek megsejtését jelenti, hogy a döntéshozó grémiumokban csak látszólag alkalmazzák a többségi szabályt; valójában e testületek tagjai pozitív végeredményű játékokra törekszenek (ahol végül minden résztvevő nyer) az egyhangú szavazás segítségével. Ezt úgy érik el, hogy a résztvevők elvárják, hogy ha egy számukra kevésbé hűsbavágó kérdéskörben alkalmazkodnak mások elvárásaihoz, akkor később a számukra igazán fontos témában mások alkalmazkodnak hozzájuk („elnapolt egyenértékű szolgáltatás”).⁵³

Napjainkban a többségi elvet, mint ismeretes, egy további kihívás is éri: a polgári engedetlenségi akciókra gondolunk. Az új társadalmi mozgalmak némelyike ugyanis bizonyos szociális-ökológiai-politikai vonzatú, egy kisebb-nagyobb közösség jövőjét befolyásoló törvény vagy kormányzati határozat – vélt vagy valós – igazságtalanságára általában alacsonyabb szintű jogi normák illetve előírások szándékos, nyilvános (gyakran előre bejelentett), felelősségtudattól áthatott fellebbező célzatú megszegésével irányítják rá a közvélemény (és a törvényhozás) figyelmét. „Az erőszakmentes ellenállás végső soron arra irányul, hogy tömeges ellenállás révén keresztülvihetetlené tegye a többség által elhatározott jogtalanságot, és hogy az önként magára vállalt hátrányok segítségével meggyőzze a többséget arról, hogy jogtalanságot cselekszik. Célja tehát a *többség megnyerése*”⁵⁴. Ezeket a – gyakran csak szimbolikus és teljesen erőszakmentes – normaszegő akciókat igen eltérően ítélik meg. Egyesek az egész jogrend felbomlasztásától, a társadalom anarchiába taszításától tartanak⁵⁵, mások az engedetlenséget az emberi jogok megsértése esetén egyenesen kötelességként írják elő⁵⁶, vagy, mint Gandhi, elidegeníthetetlen emberi jogként tartják számon.

Más lapra tartoznak az egyébiránt roppantul figyelemre méltó kelet-közép-európai tapasztalatok, melyek azt mutatják, hogy a polgári engedetlenség a jogtalanság állapotából – más kedvező előfeltételek esetén – a jog uralma, illetve „a kormányzat törvényességének” irányába hajthatja a folyamatokat.⁵⁷ Ez azonban nem a polgári engedetlenség tipikus esete. Az erőszakmentes, a közösség jogérzékéhez fellebbező ellenállás jogát bizonyos feltételek teljesülése esetén elismerő teoretikusok abból indulnak ki, hogy e sajátos érdekérvényesítési forma „csak egy egészében ép jogállam feltételei mellett” gyakorolható: az „elkövetők” elismerik a fennálló demokratikus jogrend törvényességét, csak egy meghatározott törvényt vagy határozatot ítélnék meg az alkotmányban lefektetett alapelvekkel összeférhetetlennek.⁵⁸ Ezen értelmezés szerint a polgári engedetlenség a jog öntisztító-önkorrigáló-önmegújító funkcióját segíti ellátni. Ezenkívül az engedetlenségi akciók csak akkor nevezhetők igazolhatónak, ha csak akkor kerül sor rájuk, ha 1. a felháborodást kiváltó rendelet valóban súlyosan jogsértő és potenciálisan

sok állampolgárt érint; 2. a jogorvoslat minden törvényes lehetőségét eredménytelenül kimerítették és 3. a normaszegő figyelemfelkeltésen illetve ellenálláson kívül nincs más megoldás. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az engedetlenségi akciók gyakran nem a sérelmezett törvényeket magukat szegik meg, hanem valamilyen más jogi normát. Az akciók általában nem az aktuálisan megsértett normák legalitását vonják kétségbe, mint Antigoné, hanem a kormányzat egyes határozatainak jogalapját.

Láttuk tehát, hogy a polgári engedetlenség a politikai rendszer alapjául szolgáló igazságosság-felfogáshoz fellebbez, és – bár többségi döntést bírál – végső soron a *többség reflexióját* kényszeríti ki arról, hogy az érintett kisebbség követelései nem igazolhatók-e a közösen vallott alapelvek fényében. A nyilvánossághoz intézett felhívás – és nem fenyegetés! – morális fedezete a normaszegők arra való készségében van, hogy ha a többség elutasítja követelésüket, vállalják tettük jogi következményeit. A polgári engedetlenség tehát valahol a legális tiltakozás és az erőszakos ellenállás között foglal helyet.⁵⁹ Ezért a polgári engedetlenség olyan plebiszciter érdekevádolási aktivitásként fogható fel, amely abba kíván beleszólni, hogy milyen (gyakran az állampolgárok figyelmű illetve érzékenységi küszöbe alá szorított) témák váljanak többségi megvitatás és döntés tárgyává.

Niklas Luhmann rendszerelméleti megalapozottságú jogszociológiája mutatja, milyen roppantul nehéz a jogos/jogtalan és a kormányzat/ellenzék bináris kódjaira épülő jog illetve politikai rendszer természetes ellenállását csillapítva „új” politikát csinálni – és bármiféle értelmes modernizációs alternatívát szembeállítani a funkcionális differenciálódás belső követelményeivel.⁶⁰ Luhmann ki is mondja e szemlélet végkövetkeztetését: a mégoly szimbolikus és korlátozott normaszegés a „kizárt harmadik”, a „parazita” helyzetébe hozza az új társadalmi mozgalmak szereplőit.⁶¹

Habermas szerint viszont a modern jog nem ennyire zárt rendszer. A nagy világképek összeomlásával az alkotmányok és más jogszabályok roppantul erős legitimációs elvárásnak vannak kitéve. A luhmanni „eljárások általi legitimáció” nem elégséges, mivel az „alkotmány olyan elvek alapján kell, hogy igazolható legyen, melyek érvényessége nem függhet attól, hogy a pozitív jog összhangban van-e velük, vagy sem. Ezért a modern alkotmányos állam csak akkor várhat el polgáraitól törvényekkel szembeni engedelmességet, ha és amennyiben elismerésre méltó elvekre támaszkodik, melyek fényében azután legitimként lehet igazolni – vagy adott esetben illegitimként elvetni – azt, ami legális.”⁶²

Ezzel a gondolatmenettel visszautasítható az a gyakorta hangoztatott vád, hogy a polgári engedetlenség a kisebbség diktatúráját valósítaná meg a többség felett. De nyitva marad a kérdés: vajon hogyan integrálható a demokratikus viták által reflexívúvá vált, ugyanakkor roppantul bonyolult polgári társadalom?

Ezen irodalmi áttekintés után röviden összegezném saját álláspontomat a polgári engedetlenséggel kapcsolatban.

A polgári engedetlenség jelenségekörét három fogalom segítségével szeretném megközelíteni. Ezek a következők: érintettség, a többségi elv rész-

leges felfüggesztése és nyilvános viták kikényszerítése a lehetséges általános érdekről.

Vegyük sorra ezeket a szempontokat.

1. A polgári engedetlenséget leszűkíteném a modern alkotmányos, parlamentáris demokráciák korszakára anélkül, hogy tagadnám ezen akciók történeti előfutásainak fontosságát. (Itt a passzív ellenállás olyan különböző formáira gondolok, mint Mahatma Gandhi mozgalma vagy az ismert magyarországi nemesi ellenállás.) Alkotmányos demokráciákban a polgári engedetlenség az új társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódik. Ezeket a mozgalmakat nagyon általánosan úgy lehet jellemezni, hogy a nyugati típusú gazdasági-technológiai növekedés káros mellékhatásaira hivatkozva az emberi együttélés és gazdálkodás új formáit kutatják. Az engedetlenségi akciókat egy-egy olyan kormányzati döntés váltja ki, amelybe bizonyos csoportok nem tudnak beleyugodni, mert úgy érzik: a döntés általános emberi, illetve alkotmányos jogokat sért. Ezek a csoportok ugyanakkor kisebbségi helyzetben vannak, hiszen minden kormányzati vagy önkormányzati döntés többségi elhatározásnak számít. Az engedetlenségi akciókban résztvevők el is ismerik ezt a kisebbségi helyzetüket, de úgy gondolják, hogy mégis az ő érdekeik esnek egybe az egész közösség (akár az egész emberiség) érdekeivel (gondoljunk például az atomerőművek ellenzőinek érveire). Erre a következtetésre érintettségük alapján jutnak: aki látja, hogy lakóhelye közvetlen közelében szándékoznak atomerőművet építeni, nyilvánvalóan jobban fog aggódni, mint az az állampolgár, aki több száz kilométerre lakik a tervezett létesítménytől.

2. Ez a szempont szorosan kapcsolódik a többségi elv problémájához. A polgári engedetlenségi akciók kétségkívül újra felvetik a többségi elvvel szembeni régi panaszt: azt ugyanis, hogy a többségi szabály a szavazatokat számlálja, nem pedig mérlegeli. A polgári engedetlenség a többség közönyével az érintettek olyan általános érdekeit szegezi szembe, mint az élet tisztelete, a béke, a biztonság, a következő nemzedék iránt érzett felelősség és így tovább.

3. A polgári engedetlenség tehát az a végső eszköz, amit egy – a fennálló alkotmányos jogrendet egyébként elismerő, sőt, azt számonkérő – érdekeiben mélyen érintett kisebbség abból a célból vesz igénybe, hogy figyelemfelkeltő akciójával mintegy fellebbezzon a többség igazságérzetéhez, azaz hogy elindítson egy vita-folyamatot egyrészt a civil társadalom tagjai, másfelől pedig a civil társadalom és a kormányzat között arról, hogy vajon az engedetlenséget kiváltó rendelkezés, határozat vagy törvény nem sért-e általánosítható, tehát elvben mindenki által elfogadható – és elfogadandó – érdekeket.

Az akciók során gyakran kerül sor alacsonyabb rendű jogszabályok tudatos és tervezett áthágására. Azt azonban világosan látni kell, hogy az akcióknak általában *nem* ezekkel az áthágott jogszabályokkal van bajuk, hanem egy bizonyos jogsértőnek tartott törvénnyel vagy határozattal.

Megítélésem szerint a polgári engedetlenség egy kialakult, szilárd alkotmányos demokráciában, ahol a politikai kultúra magas fokon áll, elfogadható mint az érdekképviselőlet illetve az érdekebevédozás egyik sajátos for-

mája. Hiszen ezek az akciók csaknem kivétel nélkül erőszakmentesek és nyilvánosak. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a polgári engedetlenség nem horgonyozható le a jogrendszerben: képtelenség törvényben biztosítani a törvényszegés lehetőségét. S ez nem is csoda: látnunk kell, hogy a polgári engedetlenség az önszervező civil társadalom védekezését jelenti az állami-közigazgatási bürokrácia beavatkozásaival és természetes nehézségeivel szemben. Éppez ezért lehet fontos szerepe az engedetlenségnek és más új típusú társadalmi mozgalmaknak bizonyos felvilágosítási folyamatok beindításában, mégpedig mind a „fent”, mind a „lent” cselekvők köreiben, a civil társadalom és az államhatalom kétirányú kapcsolatrendszerének kibontakoztatásában, megszilárdításában.

*

Fentebb villanásszerűen felvetődött már a magyarországi engedetlenségi akciók megítélésének problémája. Címszószerű rövidséggel szeretném felvázolni a nyugat-európai és a hazai polgári engedetlenségi mozgalmak között tapasztalható különbségeket.

Polgári társadalom és gazdaság in statu nascendi. A kivételesen kedvező nemzetközi feltételek, valamint Kelet-Európa gazdasági összeomlása olyan helyzetet idéztek elő, melyben a több mederben folyó magyar reformmozgalmak illetve -kezdeményezések számára lehetővé vált a jogállamiság alkotmányos és intézményi alapjainak megteremtése. A demokratikus átalakulás támogatottsága igen széleskörű, viszont nagymértékben nő az elégedetlenség a régi-új intézmények és a politikai szintér működésével szemben. Egyre inkább érezhetővé válik ugyanakkor, hogy társadalmunk egyes rétegei (elsősorban a gyári munkásság) képviselet nélkül maradnak. Ezen egyelőre nem képesek változtatni az önkormányzatok sem.

Korai néppártosodás. A parlamentbe bekerült pártok közül egyedül a Független Kisgazdapárt képvisel többé-kevésbé világosan körülhatárolható társadalmi rétegeket, a többi párt – kinyilatkoztatott szándéka szerint – az egész magyar társadalom érdekképviseletét szeretné felvállalni. Ez önmagában nem hiba, csakhogy ez a folyamat – a régi politikai rendszer földcsuszamlásszerű összeomlása következtében – nálunk túlságosan gyorsan, azaz az eltérő érdekek világos artikulációja és ütköztetése nélkül – bizonyos tekintetben az emberek feje fölött, azaz nem a valóságos érdektagoltságnak megfelelően – játszódott le. Így az állampolgári azonosulás túlnyomórészt indulati-emocionális szinten ragadt meg, illetve egy igen nagyszámú és elég heterogén összetételű tömegnél el sem vezetett ilyen azonosuláshoz. E rétegek most úgy érzik: teljesen kirekesztődnek a szükségletek megmértetésének terepéről.

„Jogteremtő” engedetlenségi akciók. Magyarországon a polgári engedetlenség meglehetősen elszigetelt és valóban nagyon kisszámú csoportok illetve egyének ügye volt és maradt. A Kádár-korszakban elsősorban a katonai szolgálat megtagadásának szórványos eseteit, később pedig a demokratikus ellenzék harcát a szabad sajtóért lehetne az engedetlenség ama formájához sorolni, mely az alkotmányban rögzített emberi jogok gyakorlati megvalósí-

tásáért száll síkra. A rendszerváltás óta talán csak egy ide tartozó akcióso-
rozatról hallhattunk: a Magyar Október Párt sátoros demonstrációjáról.

Értelmiségi különérdekek felülreprezentáltsága. Az új többpárti parla-
ment két legnagyobb pártja tipikusan értelmiségi érdekeket követ.⁶³ Lénye-
gében mind az MDF, mind az SZDSZ visszariad egy erős tulajdonos polgári
réteg kialakulásának hatékony és bátor elősegítésétől, illetve ezt a folyama-
tot mindegyikük a saját szája íze szerint kívánja „vezényelni”. Ezzel pedig –
akár akarják, akár nem – fenntartják a társadalom felülről irányítottságának
legfőbb elemeit. Ez természetesen táptalajt kínál a visszaélések és főként
újfajta félf feudális viszonyok újrateremtődése számára és roppant mértékben
gátolja a civil társadalom – s ezzel az állampolgári öntudat – kibontakozását.
A párton belüli áramlatok minden különbsége ellenére az MDF a magyar
keresztény középosztály kialakításán fáradozik, míg az SZDSZ a klasszikus
liberális értékpreferenciák megrendülésétől tart abban az esetben, ha a Kis-
gazdapárt reprivatizációs elképzelései valósulnának meg, s nemrég egy tel-
jességgel irracionális kárpótlási javaslattal állt elő, mely egyáltalán nem al-
kalmas a tulajdonszerzés lehetővé tételére. Ugyanakkor – megítélésem sze-
rint – súlyos veszélyt hordoz magában a földművelésből élők részarányának
várható nagymértékű növekedése is. (Ismeretes, hogy Magyarországon az –
elsősorban az örökösödési törvény és az ipar csekély felszívóképessége okán
– egyre inkább felaprózódó föld a II. világháború előtt nem volt képes el-
tartani ilyen számú földművelő réteget.) Ez a foglalkoztatási szerkezet meg-
ítélésem szerint teljességgel képtelen lenne megfelelni a modern világtársa-
dalom szigorú követelményeinek, és gazdaságpolitikailag is hibás alkalmaz-
kodási stratégiát testesítene meg (már most is láthatóak a túltermelési vál-
ság jelei a mezőgazdaságban).

Gazdasági indíttatású engedetlenség. Ide a taxisdemonstráció nagy vissz-
hangot kiváltott akcióorozatát, valamint a Kisgazdapárt által támogatott
szimbolikus földvisszafoglalásokat sorolnám. Természetesen ez utóbbi enge-
detlenségi formák nehezen különböztethetők meg az előbbiektől (így pl. jó-
gilag kimutatható igazságtalanság kiküszöbölésének szükségességére hivat-
koznak), mégis nyilvánvaló, hogy az engedetlenség elsősorban gazdasági ér-
dekeket ért sérelmekből fakad. Ezt a nyugati minta tárgyalásakor nem ta-
láltuk meghatározó mozzanatnak. A taxisblokádnak méretei és a közben meg-
sértett jogok jellege sokakban azt a benyomást keltették, hogy ebben az
esetben nem is a polgári engedetlenség egy formájáról van szó, hanem kö-
zönséges bűncselekményről. Ezzel a megítéléssel nem tudok egyetérteni (hi-
szen az akcióban résztvevők mindenki által ellenőrizhető módon nem az
általuk megsértett alkotmányos jogokat támadták, hanem egy kormányzati
döntést), mégis az eset súlyos válságtendenciára mutat rá. Arra ugyanis,
hogy a gazdasági elégedetlenség olyan méreteket ölthet hazánkban, ami –
nem szándéka szerint, hanem a körülmények kedvezőtlen együtthatására –
maga alá temetheti a nehezen kivívott demokráciát.

Ezért rendkívül fontos volna alulról kiépíteni a hatékony érdekvédelem
intézményeit, melyeket tárgyalófélül a kormányzat is elfogadhatna. Úgy tű-
nik ugyanis, hogy míg a polgári engedetlenség Nyugaton jól körülírható kor-
mányzati döntések igazságosságát firtatja, addig nálunk inkább akut, elmér-

gesedett válságtendenciákra mutat rá olyan indulatokat felszítva, melyek szétfeszíthetik az alkotmányos rend kereteit. A harc nem a civil társadalom önállóságának megőrzéséért, hanem egyrészt a pusztta túlélésért, másrészt a gazdasági-hatalmi pozíciók újraelosztásáért folyik.

A „gazdasági indíttatású engedetlenség” szereplői nem posztmateriális értékeket vádolnak be parlamenten kívüli eszközökkel, s a gazdasági növekedéssel kapcsolatos kritikával sem azonosulnak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a gazdasági indíttatású engedetlenségi akciók ne volnának besorolhatók a polgári engedetlenség kategóriájába: „deviáns” vonásaik inkább térségünk súlyos, a nyugati problémáktól sokban különböző gondjaira vetnek éles fényt. A modernizáció tipikus gondjai még előttünk vannak.

Hiányzó alapkonszenzus. A gazdasági válsághoz ma Magyarországon *motivációs válság*⁶⁴ is járul, ami azt jelenti, hogy a széles értelemben vett kulturális rendszer (aminek bizonyos tekintetben a pártok által terjesztett eszmék is tartozékai) nem képes olyan érték- és magatartásminták követésére, amelyek a társadalom széles rétegeinek egyetértésére, azaz „követnikészségre” találhatnának. A motivációs válság azonban a gazdasági válsággal „párosítva” rendkívüli mértékben felidézi a legitimációs válság veszélyét, azaz a kormányzatba vetett bizalom megrendülését. A legitimációs válság kirobbanása eddig az államszocialista rendszer kirívó bűnei és hibái okán volt elkerülhető, a fokozódó gazdasági és politikai feszültségek azonban lassan felélhetik a parlamentáris demokrácia bizalmi tartalékait. Ezt a fenyegető veszélyt kellene elkerülni a demokratikus intézmények és cselekvési keretek (köztük a polgári engedetlenség!) messzemenő tiszteletben tartásával, nehogy az indulatok magával a parlamentáris berendezkedéssel és a piacgazdaság kapitalista modelljével forduljanak szembe. A motivációs válság ugyanis általános értékválságot (anómiát) is jelent, ami annak a jele, hogy társadalmunkban ill. a politikai rendszert alkotó pártok között – itt nem elemezhető okokból – *nincs alapkonszenzus*. Ez azt jelenti, hogy hiányoznak a többségi elv kisebbségeket is kötelező erejének fentebb ismertetett feltételei. A szó normatív értelmében vett konszenzust viszont olyan helyzetben, ahol sem ideológiai, sem vallási rendszerek nem integrálják már a társadalom *egészét*, csakis állandó érdekegyeztető viták segítségével lehet megteremteni.

Jegyzetek

1. Papp Zsolt, *Hétköznepok és filozófiák*, Bp.: Kossuth, 1983., uő., *Konszenzus és kihívás*, Bp.: Kossuth, 1985.; Szabó Máté, *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*, Bp.: Gondolat, 1985., uő., „Politikai ökológia: Az alternatív mozgalmak ambivalens ’társadalomelméletéhez’”, in: uő. (szerk.), *Politikai ökológia*, Bp.: Bölcsész Index Centrál Könyvek, 1989. 7–40. o.; uő., „Új társadalmi mozgalmak – a társadalmi mozgalmak új típusai?”, in: uő. (szerk.), i.m. 149–174. o.
2. Vö. Karl-Werner Brand, Detlef Büsser, Dieter Rucht, *Aufbruch in eine andere Gesellschaft: Neue soziale Bewegungen in der BRD*. Frankfurt/M.–New York: Campus Verlag, 1986. 36. sk. o., valamint Joachim Raschke, *Soziale Bewegungen: Ein historisch-systematischer Grundriss*, Frankfurt/M.–New York: Campus Verlag, 1985. 11. o.
3. Szabó Máté, „Politikai ökológia: Az alternatív mozgalmak ambivalens ’társada-

- lomelméletéhez', in: uő. (szerk.), *Politikai ökológia*, id. kiad. 11. o. Vö. még: Karl-Werner Brand, *Neue soziale Bewegungen*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982. 7., 25. o.
4. A továbbiakban erősen támaszkodom Joachim Raschke, *Soziale Bewegungen: Ein historisch-systematischer Grundriss* c. művének id. kiadására, mégpedig elsősorban a 254–285., a 322–336., valamint a 411–436. oldalakra.
 5. Ld. a 2. sz. jegyzetet.
 6. Ez a gondolat éppúgy megtalálható Max Webernél (ld. „A tudomány mint hivatás” c. tanulmányát in: uő., *Allam, Politika, Tudomány*, Bp.: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1970. 126. skk. o.), mint Karl R. Poppennél (ld. *A historicizmus nyomorúsága*, Bp.: Akadémiai Kiadó, 1989).
 7. Ld. ennek bemutatását: R. Inglehart, „Wertwandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten”, in: Helmut Klages, Peter Kmieciak (szerk.), *Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel*, New York: Campus Verlag, 2. kiad. 1981. 279–316. o.
 8. Franz Lehner, „Die 'stille Revolution': Zur Theorie und Realität des Wertwandels in hoch-industrialisierten Gesellschaften” c. tanulmányában (in: H. Klages, P. Kmieciak (szerk.), i.m. 317. skk. o.) módszertani kifogásokat támasztott Inglehart téziseivel szemben. Eszerint Inglehart tézise inkonzisztens elméleti alapokon nyugszik. Ez ugyanis *egyrészt* abból a maslow-i tételből indul ki, hogy az emberek alapvető fiziológiai szükségleteik kielégítése után fordulnak kulturális, esztétikai, szellemi értékek felé. Másrészt Inglehart kutatásai során azt a szocializációs irányt vélte felfedezni, miszerint az elsődleges szocializáció tartósan kihathat az egész életpálya értékvonásainak alakulására. Csakhogy Maslow azt hangsúlyozza, hogy az egyén értékválasztásaiban *alkalmazkodik* mindenkor társadalmi-gazdasági helyzetéhez, míg a szocializációs elmélet *stabil* értékpreferenciákról beszél.
 9. Ld. Max Weber, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest: Gondolat, 1982. 7–290. o.
 10. Jürgen Habermas ezirányú kutatásainak legfontosabb dokumentumai a következők: *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 1969.; „Einleitung” az általa szerkesztett *Stichworte zur 'Geistigen Situation der Zeit'* c. kötethez, Frankfurt/M.: Suhrkamp 1979. 7–35. o.; „Die Moderne – ein unvollendetes Projekt”, in: uő. *Kleine politische Schriften I-IV*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1981., valamint *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1981. 2. köt. 576. skk. o.
 11. Vö. J. Habermas, „Einleitung”, i.h., 26. o.
 12. J. Habermas, „Új társadalmi mozgalmak”, in: Szabó Máté (szerk.), i.m. 182. o. Ld. *Theorie des kommunikativen Handelns*, id. kiad., 2. köt. 576. o.
 13. Vö. K.-W. Brand, *Neue soziale Bewegungen*, id. kiad., 144. o.
 - 13a Claus Offe, „Zu einigen Widersprüchen des modernen Sozialstaates”, in: uő., *'Arbeitsgesellschaft': Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt/M.-New York, 1984. 323–339. o.
 14. Vö. Sebastian Haffner, „Die neue Sensibilität des Bürgers”, in: Bernd Guggenberger, Udo Kempf (szerk.), *Bürgerinitiativen und repräsentatives System*, 2. átdolg. és bőv. kiad., Opladen: Westdeutscher Verlag, 1978. 83. skk. o.
 15. Vö. Bernd Guggenberger, „Wie repräsentativ ist die 'Repräsentative Demokratie'”, in: B. Guggenberger – U. Kempf (szerk.), i.m. 183. sk. o.
 16. Vö. Horst Zillesen, „Bürgerinitiativen und repräsentative Demokratie”, in: Guggenberger – Kempf (szerk.), i.m., 112. skk. o.
 17. Mancur Olson Jr., *A kollektív cselekvés logikája*, Szociológiai Füzetek 29. köt. Bp. 1982. „Ha egy nagy csoport tagjai – racionálisan cselekedve – személyes jólétük maximalizására törek-szenek, akkor *nem* próbálják megvalósítani közös vagy csoportcéljaikat. Pontosabban: csak akkor tesznek kísérletet erre, ha kényszerítik őket, vagy ha valamilyen, a közös vagy csoportcélok realizálásától jól megkülönböztetett, külön ösztönzést helyeznek kilátásba számuk-ra – azzal a feltétellel, hogy hozzájárulnak a csoportcélok elérésével járó költségek vagy terhek viseléséhez. Az effajta nagy csoportok – kényszer vagy az előbb említett külön ösz-tönzők alkalmazása nélkül – szervezeteket sem fognak létrehozni közös céljaik megvalósítása érdekében. A fenti megállapítások akkor is érvényesek, ha a csoporton belül általános egyet-értés uralkodik a közjót és elérésének módozatait illetően”, Olson, i. m., 9. o.
 18. Klaus von Beyme, *Interessengruppen in der Demokratie*, 5. átdolg. kiad., München: R. Piper & Co. Verlag, 1980. 88. skk. o. A mai érdekszövetségeknek a képviseleti demokráciában

- játszott szerepét a hatvanas évek közepétől beinduló ún. *neokorporatizmus*-irodalom tárgyalja. P. C. Schmitter „Still the Century of Corporatism?” (in: F. B. Pike, T. Stritch [szerk.], *The New Corporatism*, London, 1974.) c. tanulmányának megjelenése óta a korporatizmus-vita nemzetközivé terebélyesedett. (Lásd ehhez Bruszt Lászlónak, Lengyel Lászlónak és Papp Zsoltnak a *Medvetánc* 1983/4–1984/1-es számában közzétett tanulmányait is.) R. G. Heinze a neokorporatizmus-elméletek legfőbb érdemét abban látja, hogy az állam és az érdekszövetségek közötti viszonyt egyirányúként elképzelő *pressure group*-koncepciókkal szemben az érdekcsoportok valós, kétoldalú dinamikájával számolnak: egyrészt valóban nyomást gyakorolnak az államra, másrészt viszont igen fontos funkciókat *át is vesznek* attól. Ld. Rolf G. Heinze, *Verbändepolitik und „Neokorporatismus”: Zur politischen Soziologie organisierter Interessen*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1981. 84. o. Ezt hangsúlyozza Philippe C. Schmitter is, „Neokorporatismus: Überlegungen zur bisherigen Theorie und zur weiteren Praxis” c. tanulmányában in: Ulrich von Alemann (szerk.), *Neokorporatismus* Frankfurt/M.–New York, 1981. 63. sk. o. A neokorporatív érdekkialkudási mechanizmusokat többen „az osztálykonfliktus megbéklítésének egyik formájaként” értékelik, amikor – a rendi állam modelljeitől eltérően – a tőke és a munka nagy érdekszövetségei közötti intézményesített, gyakran az állam által kezdeményezett együttműködésről beszélhetünk (ld. K. von Beyme, „Der liberale Korporatismus als Mittel gegen die Unregierbarkeit?”, in: U. von Alemann [szerk.], i. m. 86. o.).
19. H. Zillesen, i. m. 119. o.
 20. Ld. Max Kaase, „Legitimationskrise in westlichen demokratischen Industriegesellschaften: Mythos oder Realität?”, in: H. Klages – P. Kmiecik (szerk.), i. m. 328. skk. o.
 21. Oscar W. Gabriel, „Bürgerinitiativen in der Kommunalpolitik – Entstehungsbedingungen und Aktionsformen”, in: B. Guggenberger–U. Kempf (szerk.), i. m. 257. skk. o.
 22. Vö. uo. 258. o.
 23. Vö. Udo Kempf, „Bürgerinitiativen–Der empirische Befund”, in: B. Guggenberger–U. Kempf (szerk.), i. m. 310. skk. o.
 24. Vö. J. Raschke, i. m. 418. o.
 25. Claus Offe, „Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung?”, in: Bernd Guggenberger–Claus Offe (szerk.): *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie: Politik und Soziologie der Mehrheitsregel*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1983. 168. o.
 26. Vö. J. Raschke, *Soziale Bewegungen*, id. kiad., 430. o.
 27. Vö. Peter Graf Kielmansegg, „Demokratieprinzip und Regierbarkeit”, in: Wilhelm Hennis, Peter Graf Kielmansegg, Ulrich Matz (szerk.), *Regierbarkeit: Studien zu ihrer Problematisierung* id. köt., Stuttgart: Klett-Cotta 1977. 129. sk. o.
 28. Vö. K.-W. Brand, *Neue soziale Bewegungen*, id. kiad., 174. skk. o.
 29. A fogalom kifejtését ld. Jürgen Habermas, „Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához” c. tanulmányában in: *Magyar Filozófiai Szemle* XXX. évf. 1-2 (1986) 175–200. o., illetve Papp Zsolt, „A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig: Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről”, in: Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla, *Modern polgári társadalomelméletek*, Bp., 1987. 51. skk. o.
 30. Vö. J. Raschke, *Soziale Bewegungen*, id. kiad., 420. o., valamint J. Habermas, „Új társadalmi mozgalmak”, i. h.
 31. Ld. Otto von Guericke, „Über die Geschichte des Majoritätsprinzips”, *Schmollers Jahrbuch* 1915. 39. évf., 2. füzet, 565. skk. o., valamint Georg Simmel, „Exkurs über die Überstimmung”, in: uő., *Soziologie*, 1908. 186–197. o.
 32. Vö. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború története*, Bp.: Európa, 1985. 146. o. (II. 37)
 33. „...az államformákat illetőleg a meghatározó szempontnak nem a soknak vagy kevésnek, sem az önkéntességnek vagy erőszakosságnak, sem pedig a szegénységnek vagy gazdagságnak nem szabad lennie, hanem egy bizonyos tudásnak...” A tömeg azonban nem képes a tudás megszerzésére, ezért az államvezetés kevesek dolga. Ezért Platón elutasítja a jogállamiság elvét is: „A legjobb azonban nem az, ha a törvények uralkodnak, hanem az, ha belátással rendelkező, királyságra teremtett férfiú uralkodik”, mivel a törvények nem képesek szabályozni az egyedi kérdéseket. A vezetőnek egyébként nem kell a vezetettekkel elfogadtatni döntéseit (mint ahogy az orvos sem győzi meg betegét rendszabályai helyességéről). Platón, *Az államférfi*, in: *Platón Összes Művei*, III. köt., Bp.: Európa, 1984. 99–109. o. (292c–297b). Vö. még uő., *Állam, PÖM* II. köt., 398–410. o. (489b–494a)
 34. Arisztotelész, *Politika*, Bp.: Gondolat, 2. kiad. 1984. 151–153. o. (1281a-b)

35. Cicero, *De res publica*, VI. 1
36. Machiavelli, Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről, in: *Niccolo Machiavelli művei*, I. köt., Bp.: Európa, 1978. I. 9. 119. o.
37. John Locke, *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*, Bp.: Gondolat, 1986. 107., 108. o.
38. Vö. Jean-Jacques Rousseau, A társadalmi szerződés, in: uő., *Válogatott filozófiai írások*, Bp.: Helikon, 1978. 573., 478. 481., 550. o.
39. Ld. Werner Kágy, „Rechtsstaat und Demokratie: Antinomie und Synthese”, in: Mehdi Tohidipur (szerk.), *Der bürgerliche Rechtsstaat* 1. köt., Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 1978. 127. skk. o.
40. Vö. Alexis de Tocqueville, *A demokrácia Amerikában*, Bp.: Gondolat, 1983. főként a 212–222., 225., 229. oldalak.
41. A „public choice” irányzat egy Condorcet által felfedezett paradoxon újrafelidőzéséből kiindulva azt állítja, hogy a kettőnél több alternatívát lehetővé tevő döntési helyzetekben, az egyének preferenciáinak erős szórása esetén nem konstruálható meg a többségi szabály alapján kizárólagos érvényre számot tartó, igazságos döntés, hacsak nem parancsol a társadalom egy része a többinek. Ezért az iskola olyan választási módszert javasol, amely nem azt firtatja, hogy a választó egy bizonyos intézkedés vagy alternatíva mellett vagy ellen foglal-e állást, hanem hogy milyen összeget (adót) volna hajlandó fizetni az általa preferált opcióért. Vö. Urs-Müller Plantenberg, „Mehrheit und Minderheiten zwischen Macht und Markt”, in: B. Guggenberger, C. Offe (szerk.), i. m. 304. sk. o. A Condorcet-féle paradoxon leírása megtalálható Ágh Attila, *A polgári demokrácia mítosza és valósága* (Bp.: Kossuth, 1986 124. sk. o.) c. könyvében.
42. Ortega y Gasset, *A tömegek lázadása*, Írás Könyvkiadó, Bp., 1943.
43. Martin Heidegger, *Lét és idő*, Bp.: Gondolat, 1989
44. Vö. Max Horkheimer, *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, Frankfurt/M.: Fischer Verlag, 1974. 35–41. o.
45. Vö. Heidrun Abromeit, „Mehrheitsprinzip und Föderalismus”, in: B. Guggenberger–C. Offe (szerk.), i. m., 134. sk. o.
46. Ld. Max Weber, *Állam, politika, tudomány*, Bp.: id. kiad., 385. skk. o.
47. Ld. Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Kröner Stuttgart, 1957
48. Vö. N. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Luchterhand Neuwied am Rhein und Berlin 1969. 176. skk. o.
49. Vö. C. Offe, „Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung?”, i. h. 165. o.
50. Habermas és Apel politikai etikájáról ld. Felkai Gábor, „Ideális beszédhelyzet és egyetemes kommunikációs közösség”, *Medvetánc* 2-3 (1988) 33–78. o., uő., „Die transzendentalpragmatische Freilegung der normativen Dimension von Sprechakten: Karl-Otto Apels Entwurf einer Argumentationsethik”, in: Jeff Bernard, János Kelemen (szerk.), *Zeichen, Denken, Praxis*, Wien–Budapest: Österreichische Gesellschaft für Semiotik / Institut für Sozio-Semiotische Studien 1990. 73–109. o.
51. C. Offe, „Politische Legitimation...”, i. h. 168. o.
52. C. Offe, u. o. 172., 173. o.
53. Vö. Giovanni Sartori, „Selbsterstörung der Demokratie?”, in: B. Guggenberger, C. Offe (szerk.), *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie*, id. kiad., 83–107. o.
54. Wolfgang Sternstein, „Keine Macht für niemand!”, in: B. Guggenberger, C. Offe (szerk.), i. m. 287. o.
55. Ezt a szempontot bírálja Kis János, *Vannak-e emberi jogaink?* (2. átdolg. kiad., Magyar Füzetek könyvei, 11. köt. 1988. 110. skk. o.) c. monográfiájában.
56. D. Thoreau, *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, Bp.: Európa 1990.
57. Ld. Tamás Gáspár Miklós, „Engedetlenség és törvényes kormány – avagy: az ellenzékiesség alapjai”, *Élet és Irodalom* 1989. márc. 17. 3. o.
58. Vö. J. Habermas, „Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat”, in: uő., *Die neue Unübersichtlichkeit: Kleine politische Schriften V.*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 1985. 87. o., továbbá John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard College, 1971. VI. 55.
59. Vö. J. Rawls, uo.
60. Vö. N. Luhmann, „Alternatívok alternatíva nélkül”, in: Szabó Máté (szerk.), i. m. 187–189.

- o., uő., „Widerstandsrecht und politische Gewalt”, in: uő., *Soziologische Aufklärung* 4. köt., Opladen: Westdeutscher Verlag, 1984.
61. N. Luhmann, *Ökologische Kommunikation*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1986. 234. o. (21. lj.). Idézi Günter Frankenberg, „Unordnung kann sein”, in: Axel Honneth et alii (szerk.), *Zwischenbetrachtungen. Im Prozess der Aufklärung: Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1989. 701. o. Frankenberg joggal jegyzi meg, hogy Luhmann „autopoietikus rendszerei nem engednek meg cselekvéseméletileg megragadható politikai kreativitást”, holott ezen elmélet szerint a szociális rendszerek elvben minden lehetőséget magukban foglalnak, melyek szelektív kiküszöbölésével határozzák meg magukat.
62. J. Habermas, „Ziviler Üngehorsam...”, i. h. 85. o.
63. Az itt következő megítélést Jandó Miklós történész-filozófus barátommal folytatott beszélgetések során tettem magamévá.
64. A kapitalista társadalom válságtendenciáiról id. J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt/M. Suhrkamp Verlag 1973. c. alapművét.

Bozóki András

Felkai Gáborhoz lenne kérdésem. Nagyon érdekes volt a tipológia, a gazdasági típusú engedetlenség problémájának a felvetése. A kérdésem az, hogy nem látsz-e itt morális megokoltságot a gazdasági indokoltságú engedetlenségek esetében. Illetve ezt egyáltalán kritériumnak tartod-e, vagy sem?

Felkai Gábor

Kicsit sommásan azt mondhatnám, hogy a gazdasági típusú engedetlenséget én úgy értem, hogy nincs mögötte különösebb politikai tartalom. Nincsenek mögötte a nyugaton jól ismert posztmateriális és egyéb értékek, hanem egyszerűen a gazdasági harc egy formájaként látom egy olyan társadalomban, amely társadalomban még mindig nincs civil társadalom. Tehát én a taxisblokádot a gazdasági harc egy részének tekintem, és nem látok benne morális megokoltságot. Itt a gazdasági harc egyik formájáról van szó. Ez a gazdasági harc része, úgy gondolom.

Szabó Máté

A mozgalom fogalmáról, a sajtóban megjelent véleményekről adott ideológiakritikai áttekintést Bozóki András. Amit Bozóki András mondott a mozgalomról, annak alapján nem lehet megállapítani, hogy a polgári engedetlenség mennyiben mozgalom vagy mennyiben nem az. A polgári engedetlenség lehet egyéni és csoportos – de semmiképpen nem a résztvevők számától függ a meghatározása.

Nálunk Magyarországon és a „bolsevizált” Kelet-Európában ez inkább politikai kulturális berögzöttség, hogy a mozgalom, az a nagy mozgalom nagy "M"-mel. Az a mozgalom, ahol sok ember vesz részt. Kis csoport is alkothat mozgalmat, ha van egy meghatározott társadalmi minősége. A polgári engedetlenség nem tökéletesen bürokratikus szervezett, mint egy párt vagy más formális szervezet. De a polgári engedetlenség nem is teljesen amorf tiltakozás. Tehát tulajdonképpen itt a tömeget és a mozgalmat mint kétféle társadalmi tevékenységi formát kell elkülöníteni. A tömegselektívben sosincs állampolgári engedetlenség, csak a társadalmi mozgalomban.

Még egy módszertani megközelítési szempont. A taxisblokádnak megközelítésénél a tiltakozás és a mozgalom rossz értelemben asszociálódik. Erre van egy történeti példa. A hatvanas években az Egyesült Államokban voltak faji megmozdulások, amikor az üzleteket kifosztották és rendőröket vertek. Akkor, utána, volt egy hatalmas tiltakozáskutatás, protest-kutatás. Mindenki azzal foglalkozott, hogy mi a tiltakozásnak a gyökere. Ez nem a társadalmi mozgalmaknak a kutatása, és nem a társadalmi mozgalmaknak a problémája. A társadalmi mozgalmakhoz hozzátartozik valamiféle kollektív identifikáció, valamiféle akár társadalomváltoztató utópia, vagy társadalmi változtató célkitűzés, de semmiképpen nem arról van szó a társadalmi mozgalomban, hogy egy csomó ember összejött, és többé-kevésbé spontán indítékokból üzleteket vernek szét vagy embereket vernek meg vagy békés dolgokat is cselekszenek. Érdekes lenne a Bozói András kutatásbeli megközelítésében elválasztani egymástól a tiltakozást és a tömegcselekvést, ami az általa idézett sajtóvitában összekeveredett.

De szerintem nem az a tudományos probléma, hogy hogyan nevezzük meg „egy szóval” a taxisblokádot. Ezt nem lehet megmondani egy kifejezéssel, tehát nem érdemes erre kitalálni egy új állampolgári engedetlenségi formát, mint azt Bozói megpróbálja. Vagy azt mondani, hogy ez nem állampolgári engedetlenség, hanem valami más. A taxisblokádban nagyon különböző és eltérő szintű tiltakozási formák, társadalmi cselekvési formák ötvöződtek össze. Ami szerintem a legkevésbé van jelen, az a társadalmi mozgalom. Valami minimális szervezettség ugyan van, de nem mozgalmi jellegű. A taxisok vonatkozásában van egy társadalmi hálózat, amit a gazdasági és professzionális érdekei és a kommunikációs csatornáknak a megléte kialakít. A mozgalmakutatásban van egy olyan megközelítés, amit úgy hívnak, hogy a forrásmobilizációs elmélet. Ez megpróbálja a különböző társadalmi csoportoknak az esélyeit a tiltakozásra mennyiségi módon összehasonlíthatóvá tenni. Tehát például az ő esetükben a kommunikációs rendszernek a megléte, tehát az, hogy van egy CB-rádiós rendszerük, az egy óriási forrás volt arra, hogy gyorsan mobilizálják az erőiket. Ez más foglalkozási csoportnál nem lehetséges. De ettől ez még nem egy társadalmi mozgalom. Ezt ne tévesszük össze azzal, amikor van egy előzetes szervezettség, előzetes társadalmi diszkussziók vannak arról, hogy mit változtassunk meg a társadalmon, milyen változtatást érünk el a társadalomban, ami a társadalmi mozgalmak jellegzetessége.

A taxisblokádnak így tulajdonképpen bizonyos értelemben spontán tömegreakció, amit egy roppant jó kommunikációs hálózat és egy társadalmi hálózat reagál le először. És erre a reakcióra, erre a közvetlen és spontán reakcióra ráépülnek különböző más társadalmi, cselekvési formák. Így például ilyenek a különféle spontán tiltakozási formák, a hajléktalanoké, a szegényeké, a nyugdíjasoké, amelyeket Hobsbawm a *Primitív lázadók*ban és más mozgalmatörténészek a XIX.–XVIII. század éhségkonfliktusaiban, éhséglázásaiban elemeztek. Amikor is a szegény néprétegnek a korai urbanizáció idején volt valami elképzelése arról, például, hogy mi az igazságos ár. A kenyérnek megvan az igazságos ára, és ha ezen változtatnak, szétverik a péküzletet, széjjelosztják a kenyeret és a gazdagok ellen mennek. Egy ilyen tí-

pusú tiltakozás is volt a taxisblokád peremén, és ezek a dolgok összekapcsolódtak egy érdekes, és mondhatni, egyedi konstellációban. Ehhez járult még a különféle politikai szervezetek (kormány, pártok, szakszervezetek) gyors és hisztérikus reagálása, amely az ellenmozgalmaktól a manipulációig és a felkelésre való felhívásig terjedt.

Bozóki András

Köszönöm, mert egy-két fontos dolgot mondtál. Másrészt a kritikád egy része nem ellenem irányult, hanem azok ellen, akikkel én is vitatkoztam. Tehát valójában engem erősített. Én sem hiszem azt, hogy a tiltakozás és a mozgalom ugyanaz lenne, vagy azonosítható lenne. Én úgy vélem, hogy több mozgalmi elem felbukkant itt, de nem lehet mégsem mozgalomnak nevezni, mint ahogyan, mondjuk, a messianisztikus andalúziai anarchisták vagy itáliai lazaretisták törekvései sem nevezhetők mozgalomnak. A spontán, rövid időhatárok közé szűkített lázadásnál ezzel a bizonyos forrásmobilizációval párosulva, én úgy gondolom, hogy a mozgalmi elemek megtalálhatók. Te viszont, ahogy kivettem az érvelésedből, ezt egyértelműen nem tekinted mozgalomnak.

*Ismeretlen hozzászóló**

Bátorkodom azt fölvetni, hogy amikor a blokád kirobban, akkor nemcsak én, de tudjuk, hogy a Fórum is azzal érvelt, hogy itt egy még meg nem szilárdult új rendszer elleni mozgolódásról vagy lázadásról van szó. És a taxisblokádot azért kellene elítélni, mert a fordulat időtállósága szenved csorbát, ha nem óvjuk meg a társadalmat a lázadástól. Tudnillik hogy egy időben, egy ponton annak a mozgalomnak, amely a rendszerváltást eredményezte, véget kell vetni. És amennyiben egy új társadalom született, akkor mindaz, ami ennek az új társadalomnak az intézményrendszerét látszik megingatni, azon az alapon ítélandó el, hogy a régi rendszert állítja, ahogy a kommunisták mondták régen, objektíve a régi rendszer visszaállítására törekszik. A Fórum sértődöttsége nem kis mértékben ebből táplálkozott, és a Kis János-féle bejelentés, ami a taxisblokádnak napján volt, az a kormányellenes támadás azért tűnt a Fórum számára unfair dolognak, mert egy társadalmi válságot, az új rendszer társadalmi válságát akarja az SZDSZ kihasználni a hatalom megszerzése érdekében. Én azt szeretném megkérdezni az előadóktól, az előadók valamelyikétől, hogy erre a problémára mit szól. Nagyon sokan érveltek akkor így, hogy éppenséggel a változások ellen, a változások megszilárdulása ellen van a taxisblokádnak, és így módon érthető a

* Elnézést kérünk attól a hozzászólótól, aki az alábbi kérdést fölvette; személyét sem a magnófelvétel alapján, sem a résztvevők segítségével nem tudtuk azonosítani. – A szerk.

Csurka-féle megnyilvánulás, hogy itt néhány Mercedestulajdonos meg akarja úszni azt, hogy bajban van az ország. Tehát néhányan ki akarnak mászni a bajból, a többséget pedig hagyják, hogy abban a mocsokban vagy a nehézségekben lábáljon tovább.

Bozóki András

Azt hiszem, ezt két síkon lehet megválaszolni. Egy elvi síkon, hogy egyáltalán milyen mozgalom volt ez. És egy nagyon pragmatikus politikai síkon. Ha tisztán elvi síkon nézzük, hogy mi volt ez a mozgalom, mi ellen irányult, kinek a nevében léptek fel, akkor azt hiszem, tévedés volt úgy értelmezni, hogy ez az ellenzékét támogatja a kormány ellen. Tévedés volt ezt az alulról kirobbanó tiltakozást, ezt az alulról jövő robbanásszerű elkeseredett mozgalmat – ha mozgalomnak nevezhetjük – pártpolitikai dimenzióban elhelyezni. Mert nem lehet azt mondani, hogy ez az ellenzék mozgalma volt a kormány ellen, vagy az ellenzéki értékeket vállalta volna ez a mozgalom a kormánnyal szemben, hanem az egész politikai establishment, az egész politikai elit ellen irányult. Empirikus vizsgálatok kimutatták, hogy az emberek nem igazán tudnak különbséget tenni a kormány és a parlament között. Hogy egy számadatot mondjak, például a Fidesz szavazóinak harminc százaléka azt hiszi, hogy a Fidesz kormányon van. Az SZDSZ szavazóinak is körülbelül a harminc százaléka azt hiszi, hogy az SZDSZ a kormánykoalíció tagja. Tehát ez azt mutatja, hogy azért az állampolgárok tudatában a kormány és a parlament nem vált olyan élesen el egymástól. Tévedés úgy értelmezni ezt, mint amelyik egyik politikai erőt támogatja a másikkal szemben. Ez az általános, az elvi válaszom.

A másik válasz viszont egy nagyon is napi, politikai pragmatikus helyzethez kapcsolódik, amittől nem tekinthetünk el. Ez a nyilatkozat pénteken délelőtti tizenegy és féltizenkettő között hangzott el. És előtte egy órával jelentette be a belügyminiszter, hogy az Árpád-hídon erőszakkal fog föllépni a taxisok ellen. Az SZDSZ úgy érezte, úgy érezhette (és utólag Horváth Balázs belügyminiszter ezt be is ismerte egy későbbi nyilatkozatában) hogy valamilyen módon föl kell lépnie az ellen, hogy itt erőszakos rendőri beavatkozásra kerüljön sor. Azt lehet vitatni természetesen, hogy ez helyes volt-e, hogy ez ellen föl kell-e lépni, vagy nem. Mert hiszen egy jogállamban elvileg a rendőrségnek az a feladata, hogy föllépjen a blokádnak résztvevőivel szemben. De utólag már lehet tudni, hogy a rendőrségét mozgósították, elhatározták, hogy tizenkettőkor megtisztítják a hidakat, és Horváth Balázs egy héttel később adott nyilatkozatából az derül ki, hogy annak a hatására állt el az erőszakos beavatkozástól, hogy az SZDSZ a tüntetők mellé állt. Tehát ennek az a haszna volt, hogy elkerülte az erőszakos összetűzést.

Szekfü András

Szociológus vagyok, és több apró megjegyzést szeretnék tenni. Elnézést, ha ezek nem állnak össze egy átgondolt gondolatmenetté. Az egyik magáról a címről jut az embernek az eszébe: a polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. Én fordítva is föltenném ezt a kérdést, hogy az alkotmányos demokráciáknak milyen kötelező magatartásformákat kell betartaniuk ahhoz, hogy ők alkotmányos demokráciáknak minősülhessenek, és hogy ezért velük szemben elemezni lehessen a polgári engedetlenség helyét. Tudnillik az rendben van, hogy Magyarország bizonyos értelemben egy alkotmányos demokrácia, ha még tökéletlen is, vagy afelé halad. Ugyanakkor ha megnézzük azokat az alkotmányos demokráciákat, amelyekkel szemben ez a polgári engedetlenség korábban másutt, más formákban, más országokban megnyilvánult, akkor óriási különbséggé látjuk azt, hogy mennyivel több mechanizmusuk van ott a pályakorrekcióra, mennyivel több a visszacsatolási lehetőség, az érdekegyeztetési lehetőség és így tovább. Akkor ezzel be lehet csatlakoztatni ezt a gondolatmenetet abba a ma már közhelyszerű gondolatmenetbe a taxisblokádnak kapcsán, hogy itt az engedetlenségnek, az elégedetlenségnek a mértéke, ez a hirtelen kirobbanása okvetlenül valamiféle hiányosságokkal is összefügg a másik oldalon, ha úgy tetszik az alkotmányos demokrácia oldalán. Valamiféle hiányosság tapasztalható volt, és csak ezzel összefüggésben tudjuk elhelyezni azt is, ami az alkotmányos demokráciával szemben történt.

A másik megjegyzésem az ehhez a mostani délutáni szociológiai eszmecseréhez kapcsolódik és a mozgalomnak, az egyéninek és a tömegesnek a fogalmaihoz. Itt a dolog attól vált kulcskérdéssé, hogy vita tárgyát képezte: a polgári engedetlenség mennyiben lehet tömeges jelenség, mennyiben lehet mozgalmi jelenség, mennyiben egyéni, és a motivációja lehet-e pusztán gazdasági érdek, vagy pedig ennek a motivációnak szükségszerűen egy, úgy mond, magasztos erkölcsi megfontolásnak kell lennie. Elnézést kérek, hogy itt kritikusan fogalmaznék, de valahol én nagyon életidegennek érzem ezt az egész diszkussziót ebben a formában, ahogy itt elhangzott. Persze rögtön mondanám a megközelítésmód mentségére, hogy természetes, hogy egy filozófikus, szociológikus, tudományos megközelítés életidegen, hiszen milyen más legyen, hiszen fogalmiságra és elvont általánosításra törekszik. De azért másfelől, nagyon közel van hozzánk a taxisblokádnak, de azért én okvetlen idevenném a Duna-mozgalmakat, a bős-nagymarosi protestet is, amiben személyesen volt szerencsém résztvenni és ennek a mozgalomnak a vezérkarát valahogy belülről látni. Tehát amikor két ilyen egészen konkrét dolog ennyire kézzelfogható közelségben van hozzánk, akkor illene, hogy ezeknek a konkrétumai valahogy beletüremkedjenek a tudományos absztrakció elvont világába és egy kicsit életszerűbbé tegyék.

Rengeteg megjegyzés kínálkozik, hiszen gondolom, a jelenlévők közül is sokan elmentek hidakhoz, blokádkhoz. Sokan ott voltak a bős-nagymarosi tüntetéseken, egyéb ilyen megmozdulásokon. Az egyik dolog az egyénnek és a tömegnek a – ha szabad így mondani – dialektikájához. Ugyanis

vegyük észre, hogy ahol tömeg van, ott káosz is van. Hiába akar Horváth Balázs káosz helyett Európát, aztán a végén ő is megfordította, hogy Európa helyett káoszt akarunk. Hát káosz, az volt! Az egyén, aki benne van egy ilyen tömegben, az hosszú ideig azt hiszi, hogy ő másokkal együtt cselekszik, és akkor egyszer csak előfordulhat vele az, hogy hirtelen ő elkezd kilógni a tömegből. Ez többféle módon megtörténhet. Vagy úgy, hogy valami olyasmit csinál, hogy a többiek nem mennek utána. Vagy úgy, hogy őt egy kamera kiemeli a tömegből, és attól kezdve ő egyénként azonosíthatóvá válik. Vagy úgy, hogy őt a rendőrök kiemelik a tömegből, és attól kezdve egy egyéni esetté válik, egy bűnesetté, egy őrizetbe vett valakivé, aki hiába hitte azt, hogy ő egy tömeg tagjaként, egy kollektív felelősségnek a részese. Attól kezdve egyéni felelőssé válik, hogy így kiemelték a tömegből bármelyik módon. Ahogy ez így egyénivé válik, úgy szűnik meg a védettség, amit a tömeg nyújtott. Úgy válik másféle mérlegelésnek a tárgyává az egész. A totális kommunikáció, ami rátelepszik egy ilyen eseményre, az ennek különleges súlyt ad. Hiszen gondoljunk bele, hogy ki az, aki közülünk a taxisblokádról első kézből vagy hiteles élményekből tud képet alkotni. Milyen kevés a hiteles élményünk és milyen sok az, amit a tömegkommunikációból tudunk. Viszont, ha a tömegkommunikáció rátelepszik egy ilyen diffúz mozgalomra, akkor iszonyú önmegtartóztatás kellene a részéről, hogy a hitelességet olyan módon tudja ellenőrizni, hogy azért később is felelni tudjon. A tömegkommunikáció felelősségét, úgy emlékszem, senki nem vetette fel, legkevésbé a kormányzat oldaláról. Olyan konkrét példákat mondanék például, hogy talán emlékeznek rá, hogy Práger György kiemelt négy fiatalembert, akik oda mentek a televízióhoz és azt mondták, hogy mi taxisok vagyunk. És akkor kamerát adunk nekik, mondta a műsorvezető. Természetesen megszólalhattak. És akkor kiderült, az első megszólalásban kiderült, hogy a négy közül csak egy taxis, de az se szervezett taxis, hanem ilyen szervezeten kívüli úgynevezett mezítlásbas taxis. Különböző olyan dolgokat mondtak, amik kiválóan alkalmasak voltak rá, hogy lejárassák ezt a tiltakozást vagy mozgalmat vagy akciót, amit akárcsak akarunk. És ebben most én azt az egy mozzanatot szeretném kiemelni, hogy Práger György csak úgy, így provokatív céllal elkezd, hogy na és arról mi a véleménye, hogy egy jugoszláv autóbusz bele-rohant a taxisokba. És akkor erre az egyik ott mond valamit, hogy hát ilyen előfordul. Azóta sem tért rá senki vissza tudtommal, hogy történt-e ilyen esemény, hogy jugoszláv autóbusz belerohant a taxisokba. Feltételezem, hogy nem történt, mert azért ez egy eléggé súlyos esemény lenne ahhoz, hogy nyoma maradjon. Ugyanakkor a tömegkommunikáció arra sem tért vissza, hogy azt közölje, hogy az ilyen és ilyen riportunkban elhangzott feltételezés, hogy egy jugoszláv teherautó belerohant a blokádos taxisokba, téves információ alapult. Tehát itt a tömegkommunikációnak a Tamás Gáspár Miklós által javasolt több oldalúvá tételéhez én azért azt okvetlenül hozzátenném, hogy olyan értelemben kéne ezt a többoldalúsítást véghezvinni, hogy megszűnjön ez a fajta helyzet, hogy az egyes csatorna az A televízió. Már a kettős csatorna sem A televízió.

Tehát, ha belegondolunk, ez nagyban súlyosbította az adott helyzetet. És végül még a taxisoknak a mozgalom vagy nem mozgalom-jellegéhez sze-

retnék annyit elmondani, hogy nehéz ezt a határt meghúzni, hogy itt most milyen szervezettség volt, mi a mozgalom, mi nem. Ugyanis a taxisok is egy társadalmi tanulási folyamaton mentek át. A blokád után valahányszor beültem egy taxiba, mindig megkérdeztem, hogy és uram, Ön ott volt a blokád? Na és mit szól hozzá? Sajnos, ez a fajta résztvevő szociológia a viteldíj emelkedésével egyre drágábbá vált az idők folyamán és ezért nem tudtam kellő gyakorisággal művelni, de megkérdeztem tőle, hogy ott volt-e és hogyan vélekedik róla. És elmondta, hogy ő ott volt és mit csinált, és elmesélt ilyen csodálatos taxis erényeket, hogy ők megszervezték, hogy a XVII. vagy hanyadik kerületben hogyan kapjon kenyeret egy egész lakókörzet és ők vitték ingyen a kenyeret. És így tovább. De engem nem is annyira ez érdekelt, hanem az, amit ő elmondott arról, hogy hogyan jött létre ez a furcsa taxis összetartás. Ugyanis nem tudom, hogy emlékeznek-e rá, hogy néhány hónappal a taxis blokád előtt volt egy taxis incidens. Amelyikben egy taxist, aki oda rendelésre ment, valamilyen vendéglő előtt, egy rendőr elkezdte igazoltatni, meg felfírni azért, mert állítólag rossz helyen parkolt. A taxis vitába keveredett és így tovább. És a dolog ott vált általánossá, hogy a taxis beleszólt a CB-jébe, hogy fiúk, gyertek segítsétek, itt egy rendőr valamit akar velem csinálni. És erre odagyűltek a fiúk, a taxisok, és a rendőr, miután látta, hogy percek alatt többszáz taxi ott – azt hiszem, a Mártírok útja környékén – összegyűlt, ezek után a rendőr is valahogy egészen más-hogy kezdett el viselkedni. Még egy ilyen előzmény van, ha emlékszünk rá. Illetve több sajnos, amikor megtámadtak taxisokat, fegyveres támadás ért taxist, akkor is a taxisok óriási számban gyűltek össze. Korábban, akkor, amikor egy szovjet szökött katona egy taxist leállított és megölt, az antenájukon gyászszalaggal közlekedtek a taxisok. Ez még az örekszerben történt. Tehát egy olyanfajta tanulási folyamat zajlott le a taxisokban, amelyik rádobhentette őket arra, hogy milyen lehetőségeik vannak. Milyen erő rejlik abban, hogy ők a CB-vel kapcsolatba tudnak lépni egymással. Hogy ettől ők mozgalommá lettek-e, ezt nem tudom. Ezek azok a konkrét életszagú apróságok, amiket itt a vitából hiányoltam.

És végül még egy megjegyzés a gazdasági, vagy az erkölcsi motiváció kérdéséhez. Hát kérném szépen, abban a pillanatban, amikor én gazdaságilag motiválva vagyok, hát nincs az az ember, akiben ez erkölcsi arculatot ne öltene. Azonnal erkölcsi arculatot ölt ez a dolog. Csak valami parnasszusi magasságból letekintve lehet azt mondani, hogy eddig gazdasági a motiváció és onnantól kezdve erkölcsi. Vasárnap este, amikor megoldódott a dolog, tehát egy nagy fellélegzés volt, a Margit-hídi blokádnál egy taxis nekem elmagyarázta, hogy szerinte ők miért győztek. Azt mondja, hogy uram, mi nem azért győztünk, mert most kevesebb lett a benzinnek az ára. Ez egyáltalán nem biztos, lehet, hogy több lesz. De nincs módjuk rá, hogy beleszóljanak. És mostantól kezdve automatikusan fog változni a benzin ára, ha a világpiaci ára így megy, akkor fölmege, ha úgy, akkor lemege. Most ne a dolognak a naivitására figyeljünk, mert azért tudjuk, hogy ez nem ilyen egyszerűen vált automatikussá. De szerintem ez az ember kifejezetten egy erkölcsi, politikai, politikai gazdaságtani, egy nagyon komplex és összetett motivációt fogalmazott meg az ő harcuknak a céljáról, az eredményéről, akármiről. És

ez messze túlmegy azon, amit általában gazdasági motiváció címen szoktak összefoglalni. Úgyhogy ebben az összefüggésben az, hogy most ez polgári engedetlenség vagy nem, és hogy alkotmányos demokrácia vagy nem, az egy kicsit azért kicsúszik a kezünkől és talán egy árnyaltabb, analitikusabb elemzést kívánna, mint amivel eddig szolgálni tudott ez a konferencia. Köszönöm.

Nagy Endre

Csak két megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik dolog az, hogy alkotmányos demokrácia-e, vagy sem. Ez azért elég egyszerűen eldönthető. Ha különbséget teszünk, mondjuk, demokratikus alkotmány és demokratikus társadalom között, és másrészt, ha elővesszük azt a könyvet, amit itt árulnak, Hans Kelsent Bibó István fordításában, akkor megtudhatjuk azt, hogy a vélt értelemmel szemben mi egy cselekmény objektív értelme, azt a jog megmondja. Tehát, hogy itt összeülünk és beszélgetünk egymással és vitatkozunk, fölállunk, leülünk. Hogy ez egy klub-e, vagy a magyar parlament, ez azon dönthető el, hogy a jog meghatározza, hogy egy parlament milyen eljárási módokon jön létre és hogyan van meghatározva. Tehát ebből következik az, hogy lehet, hogy a mi alkotmányos demokráciánk sok kívánnivalót hagy maga után, de a jog megmondja, ez úgy jött létre, ahogyan az alkotmányos parlamentáris demokráciának létre kell jönnie. Tehát ez egy eldöntött kérdés.

Most a gazdasági érdek és a morál kapcsolatáról. Tegyük különbséget aközött, hogy egy gazdasági érdeket ideológiailag fölstilizálunk vagy csinálunk egy moralizáló ideológiát hozzá, amit egyébként Max Weber úgy nevez, hogy ez a tulajdonképpeni közönséges gazdasági érdekintenció. Tudnillik a morál abban különbözik a közönséges gazdasági érdekintenciótól, hogy az univerzális standardokra hivatkozik. Tehát az univerzális standardokra hivatkozás azt jelenti, hogy amikor én küzdök az én partikuláris érdekemért, azért küzdök, mert azt olyan morális norma alá tudom vonni, amelynek én mindenki más számára érvényességet tulajdonítok, és így a magam számára is. Ez a dolog persze a taxisblokádnak kapcsán is érdekes, mert ha jól értettem, nagyjából az a vélemény kristályosodott ki, hogy ez tulajdonképpen egy gazdasági érdekindíttatású mozgalom volt, ami persze teljes mértékben ambivalens vagy polivalens képződmény volt. Ez nem óvhat meg bennünket attól, hogy hol máshol, ha nem itt, a polgári engedetlenség kapcsán kell megpróbálni azt, hogy szételemezzük, hogy mennyiben volt forradalom, puccs vagy polgári engedetlenség. A taxisblokádban, amelyet alapvetően én is gazdasági indíttatásúnak tartok, megtalálható volt egy olyan mozzanat, amin lehet vitatkozni, hogy vajon a gazdasági érdek követelése nem ment-e túl a partikuláris gazdasági érdekkövetelésen. És amennyiben erre történtek kísérletek, vajon nem a közönségességnek az állapotával vagy helyzetével van dolgunk? Tudnillik ne felejtjük el, a taxisok azt mondták, megértve ezt a mély közgazdasági összefüggést, hogy mi nem csak magunkért harcolunk, mert ha

benzináremelkedés lesz, ez be fog „gyűrűzni” a többi árba is. Azt már nem tették hozzá, hogy az infláció elleni védekezésnek még egyéb módjai is vannak, amit még ki lehet próbálni. De ebben mindenesetre azon lehet vitatkozni, hogy ez az érdek legalább intencionálisan nem célozta-e meg, hogy itt tulajdonképpen ők az összmagyar társadalom bizonyos érdekeiért szálltak síkra. Én nem hajlanék nagyon erre a felfogásra.

A polgári engedetlenség jogász szemmel

Györgyi Kálmán

Dogmatikai megfontolások a polgári engedetlenség büntetőjogi megítéléséről*

Köszönöm szépen a megtisztelő felkérést, aminek örömmel tettem eleget, mert mint a jogi kar oktatója így kifejezhetem a rokonszenvem a Bibó István Szakkollégium iránt. Szakmai szempontból viszont egy kicsit bizonytalan vagyok. Nem hiszem, hogy a büntetőjogász fellépése ezen az összejöveten igazán rokonszenves lenne, és azt se hiszem, hogy az itt szereplő témának a sokoldalú megvilágításához igazán eredeti szempontokkal járulhatnék hozzá. Ha azt a bölcsességet, aminek az elmondására itt készülök, röviden össze szeretném foglalni, akkor ez úgy szólna, hogy ami bűncselekmény – az bűncselekmény. De attól tartok, hogy ennyire nem egyszerűsíthetem le a föladatomat, és talán attól is félek, hogy ez a válasz az itteni szerepléssel kapcsolatos várakozásokat se elégítené ki.

A polgári engedetlenség fogalma természetesen definícióra csábít, aminek egy jogásznak nem is volna szabad ellent állnia. Adok is egy ilyen. Egy néhány éve olvasott munkában ezt találtam: a polgári engedetlenség szabályok demonstratív semmibevétele jelenti, abból a célból, hogy a demonstrálók felhívják a figyelmet visszásságokra, vagy pedig meghatározott politikai célok elérése végett. Keményebb megfogalmazásban ugyanez abból a célból, hogy állampolgárokat vagy állami szerveket szabad döntésükben megakadályozzanak, vagy egyenesen valamire kényszerítsenek. Azok az események, amelyek erre az itt citált definícióra indították a szerzőt, a következő az NSZK-ban lezajlott események voltak. (A mű egyébként '86-ban jelent meg.) Tehát ezek az események a Pershing 2 rakéták felállítása ellen útakadályok építése Mutlangenben, továbbá területfoglalási akció, a dragani atomhulladékfeldolgozó felépítésének megakadályozására, a frankfurti repülőtér blokádja. Népszámlálási törvény elleni kampány, válaszdadások megtagadása. Adósztrájk a magas védelmi kiadások miatt, valamint egy érdekes tiltakozási mozgalom: az atomenergia elleni tiltakozás okából megtagadták a villanyszámlák kifizetését. Hát ez volt az a tényeggyűttes, amiből az előbb említett szép definíció kisarjadt. Ebből a ténybeli összeállításból lehet látni, hogy itt elég sokféle dolog keveredik. Biztos, hogyha a jog oldaláról közelítem, akkor egész más megítélés alá esik a villanyszámla ki nem fizetése, vagy a kérdezőbiztossal szembeni hallgatás, mint az az eset, amikor a frankfurti repülőtérre blokádolt alkalmazzák, vagy pedig útakadályokat létesítenek Mutlangenben. Én ezekkel a polgári engedetlenség gyűjtőfogalma alá vont jelenségekkel kapcsolatban tulajdonképpen olyanfajta különbségtételt tekintenék jogosnak vagy indokoltnak, amely az egyes intézkedések ellen protestáló akciót megkülönbözteti az egészét opponálótól. Tehát az egész rendszer megkérdőjelezésétől, de hozzá kell tennem, hogy a büntetőjog

* Rövidített változata megjelent a *Beszélő* 1991. március 16-i számában

szempontjából ezek a fajta megkülönböztetések igazán kevés gyümölcsöt ígérnek. Mert a még oly jól sikerült definíció sem fog bebocsátást nyerni a büntetőjog fogalomrendszerébe, és ilyen minőségében, tehát hogy polgári engedetlenség, jogi hatása nem lesz.

Annyit azonban e körben még hadd mondjak el, hogy egy másik, nekem nagyon rokonszenves szerző szerint a büntetőjog a polgári engedetlenségnek a mostoha nővére. Mércéje annak, hogy a kitűzött politikai célok érdekében meddig mennek el, és az engedetlenek mennyire vállalják a jogi szankciók alkalmazását. Hisz az engedetlenség kifejezése abban is megnyilvánulhat, hogy a jogrend által arra a magatartásra ígért szankciót az akcióban résztvevők látványosan elvállalják, és így a maguk értékrendjét szembeállítják a jog értékrendjével. Nyilván abban a reményben, hogy a végén az fog kiderülni, hogy az ő értékrendjük fölötté áll a jogi szabályozás alapjául szolgáló értékrendnek. De én ezzel a fogalom körüli téblábolásomat be is végezném, és egy a számomra biztonságosabb területre térnék át, a büntetőjog területére.

A büntetőjog az emberi cselekményeket alapvetően két csoportra, két részre osztja. Ezek egyrészt a jogellenes, másrészt pedig a nem jogellenes cselekmények. A büntetőjog azt posztulálja különféle ideológiákkal és különféle indokrendszerekkel, hogy a jogellenes cselekmények rossz cselekedetek. Abból indul ki, hogy az erkölcsi fensőbbiséggel rendelkező, mert a közösség, a társadalom érdekét kifejező állam erre hivatott szerve, a törvényhozó által elkerülendőnek nyilvánított magatartás tanúsítása közösségi érdeket sért, és mint ilyen rossz. Tehát a büntetőjog értékrendjében a büncselekmény elkövetője rossz cselekedetet hajt végre, és a jót megtestesítő, hozzátehetném, hogy a közjót megtestesítő állam és jog és az az ellen felázadó, rosszat elkövető tettes képlete az, amelyben a büntetőjog igazán jól érzi magát. És hozzá kell tennem, hogy a büntetőjog egész rendszere csak ebben a képletben tud igazán hatásosan működni. Minden olyan esetben, amikor ez a két alapvető tétel bármilyen okból megkérdőjeleztetik, akkor a büntetőjog kicsit olyan területre terelve érzi magát, ahol már elbizonytalanodik. A büntetőjog legkeményebb próbája az, hogyha a cselekmény, büncselekmény éppen az államnak a jóságát, éppen az államnak az erkölcsi felsőbbrendűségét, tehát a közérdeket képviselő jellegét kívánja megkérdőjelezni. De ez a kérdés és ez az egész kérdéssor, amit itt próbáltam fölvezetni, inkább a büntetőjog problémáit illő távolságból figyelő szemlélőt foglalkoztatja, vagy foglalkoztathatja, mert a büntetőjog normális működésében túl nagy gondot nem okoz. Az, hogy a büntetőjog jogellenes és nem jogellenes cselekményekre osztja az emberi magatartásokat, természetesen nem jelenti azt, hogy a nem jogellenes cselekmények egyszerre erkölcsi jóként lennének posztulálva.

Ez csak annyit jelent, hogy a büntetőjog sajátos szempontjai, megközelítése folytán ezek kívül rekednek a büntetőjogi értékelésen. Tehát a jogellenes cselekmény a büntetőjog szempontjából biztos rossz. A nem jogellenes lehet közömbös, vagy lehet egyenesen kívánatos. Az európai kontinensen létrejött büntetőjogok többek között a magyar büntetőjog is a *nullum crimen sine lege* elve alapján áll. Ezt itt a kontinensen először az 1789-es dek-

larációban írták le. A lényege az, hogy csak ez lehet bűncselekmény, amelyet a törvény kifejezetten ilyenként definiál, és ennek a definíciónak a bűncselekmény elkövetését megelőzően kell megtörténni. Tehát utólag nem lehet valamiről kijelenteni, hogy az elkövetéskor bűncselekmény volt. És legfőképpen nem lehet valami olyasmiről kijelenteni, hogy bűncselekmény, ami előzőleg nem volt meghatározva a törvényben. Ahhoz tehát, hogy egy bűncselekmény létrejöjjön, kell egy a büntetőtörvényben adott leírás vagy fogalmi meghatározás. Ezt a büntetőjogászok törvényi tényállásnak nevezik. Azok a cselekmények, amelyek a törvényi tényállásban adott általános leírásnak, absztrakt leírásnak megfelelnek, általában bűncselekmények lesznek. Ez azt jelenti, hogy a törvényhozó akarata szerint ezek annak minősülnek. Leegyszerűsítve: a tényállásszerű cselekmény, ami tehát ennek az absztrakt leírásnak megfelel, az tipikusan bűncselekmény.

Ebben természetesen benne van az is, hogy nem mindig. Lehetnek olyan kivételes, tehát a gyakorlatban ritkán előforduló körülmények, amelyek a tényállást megvalósító cselekménytől mégis el fogják vitatni a bűncselekményi minőséget. Ezeket alapvetően két csoportra lehet fölosztani. Egyik része az ilyen ritkán előforduló okoknak a cselekmény jogellenességét zárja ki. Ez azt jelenti, hogy a cselekmény megfelel annak, ami a törvényben le van írva, ami a törvényben általános ismérvekkel megfogalmazást nyert, azonban az adott esetre valamilyen különleges engedő szabály mégis megengedi ennek a tanúsítását. Ilyenfajta rendelkezést, mintegy a büntetőjog saját tökéletlenségét bevallandó, a büntetőtörvények is szoktak tartalmazni. A büntetőtörvények is tartalmazznak olyan okokat, amelyek az általában megtiltott magatartást arra a különleges szituációra megengedetté teszik. A legismertebb ilyen tétel a jogos védelemre vonatkozik. Ennek a képlete úgy fest, hogy általában ölni nem szabad. Ha az életemre törnek, akkor ölhetek, ha ez a saját védelmemhez szükséges. Tehát így, erre a képletre épül fel minden olyan rendelkezés, amely az általában tiltott magatartást az adott esetben mégis megengedetté teszi. Vannak a büntetőjog területén kivüleső engedő szabályok is, amelyek az egyébként jogellenes cselekményt az adott helyzetre mégis megengedhetővé teszik. Így például a gyülekezési jognak a törvényes gyakorlása nem jogellenes, mert ha emberek köre, egy rendezvény résztvevői a gyülekezési jog törvényes föltételeinek megfelelően járnak el, akkor egy számukra a jog által biztosított szférában mozognak, és ha a cselekményük az adott esetben bele is illene valamilyen törvényi tényállásba, emiatt a különleges engedély miatt ez nem lesz jogellenes.

A másik csoportja azoknak az okoknak, amelyek az egyébként bűncselekménynek minősülő magatartásoktól ezt a minőséget elvitatják, olyan jogellenes cselekményekre vonatkozik, amelyek tanúsítójának, tehát a mű szerzőjének ez okból szemrehányás nem tehető. Itt a jog megértő. Itt a jog abból indul ki, hogy az emberi magatartás tanúsítója az ember, akivel szemben csak meghatározott mérték szerint lehet elvárásokat tanúsítani. Tehát a jogba ütköző cselekményről annyit mondanak ki, hogy ez jogellenes, de annak, aki ezt tanúsítja, ezt mégis megbocsátják, elnézik. Vagy azt mondják, hogy nem lett volna elvárható az adott esetben a jogszerű magatartás tanúsítása. Ilyen eset a legismertebb talán az, amikor az ember téved, és ezt a tévedést

a jogrendszer a tettes javára értékeli, úgy is, hogy emiatt adott esetben bűncselekmény nem lesz megállapítható. A mi magyar büntetőjogunk ismer egy sajátos büntethetőséget kizáró okot, ez pedig a cselekmény társadalomra veszélyességének a csekély foka. Abba nem akarok belemenni, hogy ez a fogalom hogyan nyert bebocsátást a magyar törvényhozásba és az államilag hitelesített magyar büntetőjogi ideológiába és közgondolkodásba. Mindenesetre ez itt ma Magyarországon tételes jog. Ez a szabály azt mondja, hogy a törvény szerint nem büntethető, ha a cselekmény beleillik egy tényállásba, de a cselekmény oly csekély fokban veszélyes a társadalomra, hogy a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen. Ez a rendelkezés látszólag kitűnő harci terepet kínál az állami értékrenddel szemben a maguk értékrendjét felvonultatóknak, hiszen a politikai tartalmú cselekvésnél az akció résztvevői szívesen formálhatnak jogot arra, hogy valójában az általuk tanúsított magatartás az, amely a társadalom javát szolgálja. Az ilyen argumentációnak a sikere a büntetőjogi rendszerben azonban csekély, ugyanis a tényállás meghatározása egy előrehozott állami értékelést jelent, annak a kinyilvánítását, hogy a törvényhozó szerint az a cselekmény tipikusan a társadalomra veszélyes, azaz a közre veszélyes, ami a tényállásban le van írva. És ezt a fajta értékelést a jogalkalmazó sikerrel nem teheti a felülvizsgálata tárgyává.

Egyedül annyit jelent ez a büntető-törvénykönyvünk 28. szakaszában elhelyezett rendelkezés, hogy ha azon a körön belül a cselekménynek a következményei jelentéktelenek, akkor a büntetéstől el lehet tekinteni. Tehát tulajdonképpen a nagyon kis sérelmet okozó cselekményre vonatkozik, de nem azt jelenti ez a szabály, hogy az egész norma alapjául szolgáló erkölcsi értékelést itt most felül lehetne bírálni. És most kezdek közeledni ahhoz, amit előrebocsátva elmondtam. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnám, hogy a polgári engedetlenség elnevezéssel illetett cselekményegyüttes épp annyi eséllyel kopogtat bebocsátásért a büntetőjogilag jogellenes cselekmények közé, mint bármilyen más emberi magatartás vagy bármilyen más tünetegyüttes. A büntetőjog ezzel a fogalommal így külön nem tud mit kezdeni. Legfeljebb ha büntetőjogi felelősségrevonásra kerül sor, akkor a büntetés kiszabásánál szorgosan számbaveendő körülményeknél, például a cselekmény motívumánál, a cselekmény körülményeinél, vagy a cselekmény következményeinél jöhet mindez szóba. De nem annak az eldöntésénél, hogy valósult-e meg bűncselekmény. Egy további és igazán nem könnyű kérdésről szeretnék itt még szólni. Nevezetesen arról, hogy az, hogy valamely cselekmény bűncselekmény-e, vagy sem, nem elhatározás kérdése. Ez egybeesése egy általános definíciónak egy alávonható életbeli magatartással. A jogászok szokták használni azt a kifejezést, hogy szubszumpció, ez azt jelenti, hogy egy absztrakt norma alá egy konkrét cselekmény vonható-e. Egy olyan gondolati művelet, amihez semmilyen hatóságnak nem kell működni. Ez az emberi gondolkodásnak a következménye, és hogyha ennek a gondolkodásnak a szabályait megtartják, akkor egy ilyen következtetésre el lehet jutni. Tehát annak az érzékeltetésére törekszem, hogy a bűncselekményi minőség, hogy tényleg létrejött-e bűncselekmény, az önmagában nem igényli semmifajta hatóságnak a működését, Az életben persze ahhoz, hogy a megvalósult bűn-

cselekményt felelősségrevonás kövesse, mindig kell a hatóságoknak a működése. Hát el kell rendelni egy nyomozást, annak a végén összejön valami. Abból csinálnak egy vádiratot, a vádirat kerül a bíróság elé, a bíróság megállapít egy tényállást, aztán bűnösséget mond ki és büntetést alkalmaz. Ehhez mind akaratú aktusok kellenek a hatósági eljárásban résztvevők részéről. De ahhoz, hogy azt meg lehessen állapítani az elfogulatlan külső szemlélő által, hogy valami bűncselekmény vagy nem, ahhoz igazában procedúrára nincs szükség. Tehát nem elhatározás kérdése az, hogy valami bűncselekménynek minősül-e vagy sem. Az viszont elhatározás kérdése, hogy a gyakorlatban ennek a konzekvenciáit alkalmazzák-e.

A jogalkotó egyébként nagy figyelemmel követi – legalábbis Euópára majdnem általánosan lehet ezt mondani – az ilyen polgári akciókat, és gyakran sürgős törvényalkotással reagál. Az 1968. évi és részben '69-be nyúló diákmegmozdulásokat követően új demonstrációs büntetőjogot csináltak Európa számos államában. Amikor az emberek rájöttek, hogy az ilyen tömegmegmozdulások résztvevőit videózzák, akkor elkezdtek álarcot viselni, és egy országban a törvényhozó magát ezt az álarcos megjelenést beleírta egy tényállásba. Tehát önmagában az vált büntetőjogilag jogellenes cselekménnyé, hogyha valaki egy ilyen demonstrációban úgy jelent meg, hogy ő ott személyében nem ismerhető fel, álcázta magát. A témának a felértékelődését mutatja az, hogy az irodalomban ezt az egész témát demonstrációs büntetőjognak kezdik nevezni, erről könyveket meg tanulmányokat írnak. Az viszont már nem sajátos büntetőjogi, hanem inkább egy gyakorlati bűnüldözési jogalkalmazási szempont, hogy a tömeges megmozdulások esetén az állam hogyan képes realizálni az általa alkotott jogrendet. Tehát hogyan realizálhatja a büntetőjog szabályok megsértéséből fakadó büntetőjogi igényét. Itt elsősorban a tömegesség az, amely adott esetben a büntetőjogi szankció alkalmazását tényleg lehetetlenné, nagyon nehezíti, jogalkalmazás esetén tulajdonképpen többé-kevésbé önkényes kiválasztás alapján történő eljárássá teszi. És az pedig már a jogon kívüli, vagy legalábbis a büntetőjogon kívüli szférákba vezethet, hogy a felelősségrevonás gyakorlati nehézségeivel összefüggő, vagy pedig egyéb szempontok indítják-e a törvényhozót olyan intézkedésre, amely végül is a büntetőjogi felelősségrevonás mellőzésével járó megoldást hozhat. Én ennyit szerettem volna ehhez a témához mondani. Köszönöm szépen a figyelmet.

Halmi Gábor

Engedetlenség – morál – jog

A „taxisbloká” nem mindennapi jelensége nemcsak a politika, de számos tudományág képviselőinek fantáziáját megmozgatta már. Az itt következők egy jogász töprengései, melyeket azok az értékelések indukáltak, miszerint e három október végi nap lényegében a világtörténelem azon, ősidők óta ismert jelenségének mai megnyilvánulása, melyet általában a nép ellenálláshoz való jogának vagy másnéven engedetlenségi jognak szokás nevezni.

Az első kérdés, vajon létezik-e valamiféle társadalmi rendszerektől független fogalma a hatalommal szembeni engedetlenségnek, és ha igen, mi annak a tartalma? Azt gondolom, egy jogásznak rögtön az elején érdemes kizárni vizsgáldása köréből az ellenállás legradikálisabb változatát, azt, mely a társadalmi rendszer egészének megváltoztatását célozza. Ennek jogi szempontú elemzése terméketlen, mert ebben az esetben az egész adott jogrendszerrel szembeni támadásról van szó, amellyel szemben persze az érthető módon védekezik, hiszen egyetlen társadalmi rendszer sem engedi meg saját forradalmi felszámolását. Legalitást és legitimitást a forradalmak mindig csak a létrejövő új jogrendszertől kaphatnak. Maradjunk tehát az adott társadalmi berendezkedés kereteit szétfeszíteni nem kívánó engedetlenségnél.

Kétségtelen, hogy az ebben az értelemben vett ellenálláshoz való jog már a kora középkortól kezdve jogi kategóriává is válik azáltal, hogy sok helyen törvényekbe is foglalják. Bibó István és Szűcs Jenő munkáiból is tudhatjuk, hogy Európában ennek alapja az az Ulpianustól eredő római jogi maxima volt, miszerint a hatalom eredeti birtokosa a nép, mely hatalmát utóbb átruházta az uralkodóra. Az uralkodót pedig egyfajta hűbéres „szerződés” formájában erkölcsi erővel kötötte az augustinusi *pax, justitia, pietas* megvalósítása. Az ezt megszegő tyrannust jogszerűen lehetett trónjától megfosztani. Ez a kvázi szerződéses viszony fejeződik ki az Aranybullában, természetesen azzal a megszorítással, hogy az „ellenállás és ellentmondás” joga csak a *corpus politicum* akkori tagjait, a nemesi nemzethez tartozókat illette meg. De ez a felfogás tükröződik abban a II. Lajos özvegyének, Marie de Hongrie-nak tulajdonított mondásban is, mely szerint a helytartónak csak addig lehet igaza, amíg jól mennek a dolgok, hiszen a helytartó nem a saját jogán, hanem a szuverén jogán, annak bizalmából kormányoz.

A polgári forradalmakat követően az engedetlenségi jog látszólag csak annyiban változik, hogy immáron más erkölcsi értékek védelmét szolgálja, és ennek megfelelően elnevezése is kiegészül a polgári jelzővel. Ezt tűnnek igazolni Henry Thoreau-nak, a múlt század amerikai gondolkodójának *A polgári engedetlenség iránti kötelességről* című esszéjében olvasható szavai: „Vajon az állampolgárnak akár csak egy pillanatra vagy bármily csekély mértékben át kell engednie lelkiismeretét a törvényhozóknak?... Egyetlen

pillanatra sem tekinthetem saját kormányomnak azt a politikai szervezetet, amely egyúttal rabszolgatartó kormány. Mindenki elismeri... azt a jogot, hogy megtagadja az engedelmisséget s ellenálljon a kormánynak, ha zsarnokoskodása vagy tehetetlensége már felettébb nagy és elviselhetetlen... Mármost, ha azt mondaná nekem valaki, hogy az a kormány [ti. az 1775-ös Függetlenségi Háború idején – H. G.] azért volt rossz, mert megvámolt egyes külföldi árukat, amelyeket a kikötőbe szállítottak, nagyon valószínű, hogy ebből nem csinálnék nagy hűhót, hisz én ezek nélkül az áruk nélkül is megvagyok. Minden gépezetnek van bizonyos súrlódása, de az ebből származó előny esetleg kiegyenlítheti a hátrányokat. Mindenesetre nagy véték emiatt ekkora lármát csapni. De ha a súrlódás szert tesz valamilyen gépezetre, ha az elnyomás és rablás szervezetté válik, akkor azt mondom, szabaduljunk meg ettől a gépezettől... A kormányhatalomnak nem lehet teljes joga személyemre és vagyonomra, hanem csak annyi, amennyit átruházok rá.”

Úgy gondolom, a hasonlóságok mellett maga a szöveg is utal bizonyos alapvető újdonságokra. Mindenekelőtt arra, hogy az engedetlenség alanya az alattvaló helyett immár az állam fennhatósága alá tartozó, az egyenlő jogokkal bíró állampolgár. Az engedelmisség megtagadására jogot biztosító legfontosabb ok Thoreau példája szerint is éppen a jogegyenlőségnek és az ezen alapuló emberi jogoknak az állam általi megsértése. *Értekezés a polgári kormányzatról* című munkájában John Locke is ahhoz köti a nép ellenállásának jogosságát, ha a kormányzat a beléje vetett bizalommal ellentétesen cselekszik, pl. meghamisítja a választások szabadságát, megsérti az emberek tulajdonát, vagy igazságtalan erőszakot alkalmaz. Ebből az is következik, hogy azokat a polgári társadalom keretében időről időre felbukkanó jobb- vagy baloldali szélsőséges mozgalmakat, melyek a fennálló rendszer ellen indulnak harcba, nem tekinthetjük a polgári engedetlenség megnyilvánulásainak.

De az sem lehet véletlen, hogy Thoreau felfogásában a pusztá gazdasági célok nem hatálytalanítják a törvény betartásának kötelezettségét, nem igazolhatják az engedetlenséget. Mára, mikor a polgári demokráciák rendelkeznek a gazdasági érdekek érvényesítésének kifinomult és hatékony rendszerével, még inkább igaz, hogy erre nem terjedhet ki az engedetlenség. Ilyen körülmények között az ellenállás joga az olyan konfliktusok megoldásának eszköze marad, melyek valamely általános erkölcsi értéket vagy emberi jogot sértenek, és ahol nincs esély a sérelem megszüntetésére a törvény megszegése nélkül. Vagyis az engedetlenség feltételezi, hogy a tiltakozás törvényes lehetőségeit már kimerítették, de azok nem vezettek eredményre.

Az ezt követően alkalmazott eszközök jogellenességét pedig nem szünteti meg az a körülmény, hogy a jogot megsértő az ellenállás jogát gyakorolta. Sőt, a modern engedetlenségi mozgalmak képviselői büszkén vállalják magatartásuk jogellenes voltát és annak következményeit. De még a jogellenessé nyilvánított engedetlenségi cselekmények is csak akkor érdemlik ki ezt a minősítést, ha az másoknak kisebb jog- és érdekséreelmet okoz, mint amekkorát el kíván hártani.

A középkorhoz hasonlóan kivételesen a modern jogrendszerek is élnek az engedetlenség formálisan jogszerűvé minősítésének módszerével, de ép-

pen a rendszer egészének védelmében. Így került be az NSZK 1949-es alap-törvényébe az a szabály, amely minden németet feljogosít az ellenállásra azzal szemben, aki az alkotmányos rend megbontására törekszik, ha más eszköz igénybevételére nincs lehetőség. Feltehetően hasonló megfontolások vezették a magyar alkotmányozót is, amikor az 1989. októberében módosított alkotmányszövegbe iktatta a hatalom erőszakos megszerzésének vagy gyakorlásának, illetve kizárólagos birtoklásának tilalmát. A német megoldástól eltérően azonban a magyar az ilyen törekvésekkel szemben is csak törvényes fellépést enged meg.

Nézzük meg most már, hogyan értékelhető az elmondottak fényében a magyarországi taxisbloká?

Mint köztudott, a megmozdulást az váltotta ki, hogy a kormány – saját korábbi kijelentéseit meghazudtolva – radikálisan fel kívánta emelni a benzin árát, amivel egy meghatározott foglalkozási csoport, a személy- és teherfuvarozók létalapját azonnali veszélybe sodorta. Ilyen helyzetben a már működő polgári demokráciákban az érintett csoportok a gazdasági érdekérvényesítés intézményrendszeréhez fordulnak sérelmeik orvoslására. Magyarországon ennek hiányában a magát megszervezni képes foglalkozási csoport a lakosság nem jelentéktelen részének támogatásával gazdasági céljai érvényesítésének olyan jogellenes módját választotta, amellyel mások jogait, köztük személyes szabadságát is súlyosan megsértette.

Kézenfekvőnek tűnhet hát a következtetés: nem minősíthető polgári engedetlenségnek, ami ebben a három napban történt, viszont az elkövetett jogsértések felelősségrevonás után kiáltanak. Azt gondolom, nem ilyen egyszerű a helyzet. Mint igyekeztem bizonyítani, a modern jogrendszerekben polgári engedetlenségről valóban nem lehet beszélni akkor, ha a sérelem par excellence gazdasági jellegű, hiszen ezek orvoslására más intézmények hivatottak. Ahol ezek az intézmények még nem működnek, az állam akkor cselekszik erkölcsösen és bölcsen, ha ennek hátrányos következményeit nem az állampolgárookra hárítja, s minthogy a jogsértés tényén változtatni nem áll módjában, közkegyelmet gyakorol, és a rendelkezésére álló minden eszközzel siettetni és segíti a konfliktusok folyamatos kezelésére és feloldására képes intézményrendszer létrejöttét.

Úgy gondolom azonban, érdemes általánosabban is felvetni a kérdést, mit tehetünk mi, állampolgárok, ha az állam egy intézkedését politikailag hibásnak, értelmetlennek, elavultnak stb. tartjuk? Elméletileg legalább háromféle választási lehetőségünk van:

a) Harcot indítunk a „rendszer” ellen, amely ilyen igazságtalanságot megenged.

b) Annak az egy intézkedésnek, törvénynek stb. figyelmen kívül hagyására szólítunk fel.

c) Elfogadjuk az intézkedést, törvényt stb., de politikai, jogpolitikai harcot hirdetünk annak megváltoztatására.

Az első megoldást, mint a társadalmi rendszer megváltoztatására való törekvést hagyjuk figyelmen kívül. A polgári engedetlenség szempontjából nem jön figyelembe az elégedetlenségek döntő többségében alkalmazott harmadik variáció sem, hiszen itt nem szenved csorbát az állami működés

elemi feltétele, a közhatalmi döntések kötelező jellege, hiszen az állampolgárok nem sértik meg a törvényt, jöllehet annak érvényét kétségbe vonják. Ugyancsak indifferens az engedetlenség szempontjából azok magatartása, akik megsértik ugyan az állami akarat kifejeződését, de nem azért, mert kétségbe vonnák annak érvényét.

Az engedetlenség terrénuma tehát a másodikként említett lehetőség, vagyis hibásnak stb. tartott állami intézkedés figyelmen kívül hagyása. Arra a kérdésre, hogy ezt megtehetjük-e, s ha igen, milyen feltételekkel, a jogpozitivisták és a természetjogi felfogás homlokegyenest eltérő választ ad. A jogpozitivisták szerint a pozitív jog önmagában kötelez. Hans Kelsen pl., aki a jog kötelező erejét annak hierarchikus felépítéséből vezeti le, *Tiszta jogtanában* elutasítja a jog hatályának bármilyen okból történő felfüggesztését. A jogi pozitívizmus tehát teljes mértékben tagadja az engedetlenségi jogot.

Ezzel szemben a hagyományos természetjogi felfogás értelmében „mesterséges” törvények soha nem kötelezhetnek olyasmire, ami ellentétben állna a morál „természetes” törvényeivel. A természetjogászok szerint a hatalom birtokosainak minden körülmények között tiszteletben kell tartaniuk az ember természetes jogait, hiszen azok felfogásuk szerint nem emberi alkotások. A természetes jogok megsértése súlyos szerződésszegés a hatalom részéről, ami mindig jogossá teszi az ellenállást.

Számomra leginkább az a köztes út látszik járhatónak, amit, úgy tűnik, Kis János is választott *Vannak-e emberi jogaink?* című könyvében. Eszerint léteznek nem kodifikált morális jogok, amelyek adott esetben erősebbek lehetnek a legális kötelezettségeknél. Léteznek olyan tartalmi követelmények, amelyeket a jogalkotásnak ki kell elégítenie ahhoz, hogy a jogszabályok morális értelemben is kötelező erővel bírjanak. Ellentétben azonban a természetjogi megközelítéssel, úgy gondolom, nem mondhatjuk azt, hogy az immorális törvények automatikusan érvénytelenek, vagyis az engedetlenséghez való jog nem jelent egyszersmind felmentést e törvények megsértésének következményei alól. Másfelől a morális jogaira hivatkozótól elvárható, hogy megkísérelje törvényes úton orvosolni sérelmét. Ha pedig ez eredménytelen, az engedetlenségnek érvelőnek kell lennie, vagyis a jog megsértése igazolásra szorul.

Ugyanakkor jogi kötelezettségeink teljesítésének erkölcsi alapja van. Vagyis a jogi kötelezettségeket addig vagyunk kötelesek követni, amíg nincs morális alapunk azok megtagadására. A legitimitás kérdése éppen azoknak az erkölcsi alapoknak a kérdése, amelyeken a jogi kötelezettség nyugszik.

A mostanában oly sokat emlegetett jogállamnak pedig éppen abban kell különböznie abszolút típusú elődjétől, hogy legitimitását nem csupán az államapparátus, hanem a morális jogokkal megáldott polgárok is elismerik. Márpedig az alkotmányos állam csak akkor tudja megvalósítani természetes törekvését, hogy szélesítse azok körét, akik legitimitását elismerik, ha tiszteletben tartja polgárai erkölcsi jogait.

Király Tibor

A polgári engedetlenség és a büntetőjog

Tisztelt Hallgatóság!

1. A mondandóm Önöknek talán kissé tanárosnak fog látszani, mert a jelenségeket, fogalmakat mint jogi jelenségeket igyekszem megmagyarázni, ismert jogi kategóriákban elhelyezni. Teszem ezt azért is, mert gondolom, a megtisztelő meghívás e körbe nekem mint büntetőjogásznak szól, akitől tehát a polgári engedetlenségnek e szemszögből való szemrevételezését várják.

A régi jogász diákok között az egyik tanárról az a történet járta, miszerint a vizsgán ezt kérdezte: „Kolléga úr, ha Ön az utcán jár, sétál, mit lát?” Erre azt a feleletet várta: „Jogalanyokat és tárgyakat.” Valóban: a minket körülvevő világot a jog alapján is értelmezhetjük, és az embert mint jogalanyt látjuk, aki a dolgokkal, más emberekkel jogviszonyba kerül. Az emberi magatartás (cselekvés, nem-tevés) a jog szempontjából lehet: kötelező, tilos, megengedett, közömbös. – Ha akár csak olyan köznapiságokra gondolunk, mint a közúti közlekedés vagy a családi élet, könnyen találunk bennük az említett négy csoportba eső valamilyen magatartást.

Talán elmondható, hogy a demokratikus társadalomban és államban a polgári, politikai, gazdasági, kulturális jogok szférájában csökken az, ami kötelezően előírt vagy tiltott, és növekszik, ami megengedett vagy közömbös. (Más szférákban azonban, mint pl. a közlekedés, a környezetvédelem, a génsebészet, a veszélyes üzemek, amelyek tehát a tudományos-technikai fejlődés területére esnek, éppen hogy növekszik a szabályozottság mértéke – de ezeket itt most a vizsgáldásban figyelmen kívül hagyhatjuk.)

Ami a polgári engedetlenséget illeti: az a jog logikája szerint jellegétől függően beletartozhat a megengedett vagy közömbös (esetleg csak megtúrt) magatartások körébe (mint pl. a csendes, erőszakmentes bojkott-akciók), de lehet belőle bűncselekmény is.

2. A büntetőjog a bináris rendszerek közé tartozik, vagyis arra a kérdésre, bűncselekményt követett-e el valaki vagy sem, csak „igen”-nel vagy „nem”-mel válaszolhat, és emiatt is a büntetőjogot rideg, kíméletlen eszköznek tartják. Ám míg sokan a polgárok közül benne minden társadalmi baj egyetemes gyógyító eszközét (panaceáját) vélik felfedezni, és tőle várják az üdvöt, mások (jogászok, társadalomtudományban jártasak) inkább az eszköz alkalmazása iránti kétségeiknek adnak hangot és a büntetőjogot szívesen nevezik a hatalom „ultima ratio”-jának.

A büntetőjog bináris ridegsége ellenére megtalálták humanizálásának a módszereit. Ama XVIII. századi fölfogással szemben, amely szerint a bűncselekményt feltétlenül követnie kell a büntetésnek, felfedezték e szigorú kapcsolat fellazításának, sőt megszakításának módját. Idetartozik a feltételes elítélés, a próbára bocsátás, a gyógyító-nevelő intézkedések, amelyek ki-

váltképp a fiatal tettesek esetében váltak alkalmazhatókká. Nálunk az 1908. évi Btk. novellája volt e téren az úttörő jogalkotás, bevezetvén a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését és a fiatalokúak különleges bánásmódjának lehetőségét. Ezzel előállt az az állapot, amelyben a bűncselekményt nem követte feltétlenül a tényleges büntetés. Miután azóta a büntetőjog csak gazdagodott az olyan eszközökkel, amelyek lehetővé teszik a büntetés mellőzését, a büntetőjog és intézményei fölött kritikát gyakorlók úgy vélik, hogy a társadalomban kialakult egy szekunder (nem jogi) normarendszer a büntetőjog alkalmazásáról, amely éppen privilégiumokat biztosít privilegizált csoportok számára.

3. A büntetőjog alkalmazása némely hatóságok (rendőrség, ügyész) számára törvényi parancs, amit a törvény egyebek között így fejez ki: „A büntető ügyekben eljáró hatóságok az e törvényben (büntető eljárási törvényben) megállapított feltételek fennállása esetén kötelesek a büntető eljárást lefolytatni.” Ez az ún. officialitás (hivatalból való eljárás elve), aminek logikai ellentétje, ha az eljárás csak magánkezdeményezésre indulhat. (A magyar jogban az ún. magánindítvány és magánvád tartozik ebbe a kategóriába.) A legalitás pedig büntetőjogi értelemben az a követelmény, hogy minden bűncselekmény miatt az elkövető személyére való tekintet nélkül a büntető eljárást meg kell indítani és le kell folytatni. A legalitás elve történeti eredetét tekintve a klasszikus büntetőjogi szemléletet követő büntetőjogból levezetett tétel. A büntetőjog ugyanis azt parancsolja, hogy az elkövetőt (lázádot, gyilkost, tolvajt stb.) büntessék meg. E normából vezethetjük le azt az általános tételt, amely szerint tehát minden bűncselekmény elkövetőjét meg kell büntetni. Ez a büntetőjogból származtatható követelmény azonban csak a büntető eljárás által realizálható, mert hiszen a büntetőjog büntető eljáráson kívül nem hozható mozgásba, nem kelthető életre. Ezért a legalitás megjelenik az eljárási jogban, azt követelve tehát, hogy minden bűncselekményt derítsenek fel és üldözzenek.

A most említett követelmények teljes megvalósítása azonban nem lehetséges. Egyfelől mindig marad egy fel nem derített mezőny, az ún. latens bűnözés, tehát a hatóságok tudomására nem jutott bűncselekményeké. Másfelől a rendőrség különböző okok miatt nem is indít eljárást elkövetett bűncselekmények miatt: erőit a jelentékeny, közfelháborodást kiváltó bűncselekmények felderítésére összpontosítja, a kisebb ügyek feljelentőit elhesegeti, a reménytelen ügyekben (pl. mint a vasúti rongálások) igazán nem is nyomoz. A szelekció különösen akkor erős, ha a bűnözés mértéke és az apparátus létszáma között aránytalanság jön létre.

4. Mit mond ez a polgári engedetlenségről? Mihelyt az közvádra üldözendő bűncselekménnyé nyilvánítható és tömeges méretű, a legalitás követelménye aligha érvényesíthető. Ekkor működésbe lép a szelekció: egyes személyek vagy csoportok kiemelése és mások bántatlanul hagyása. Elég általános és ismert jelenség ez: amint a büntető hatalom gyakorlására hivatott szervek térben és időben koncentrált tömegjelenséggel találkoznak, amit a tételes jog szerint bűncselekményként kell kezelniük, a büntetőjogot válogatva veszik igénybe: a vezetőkre, vagy tetszés szerint kiválasztott boldogtalanokra sújtanak le. (1956 után is szelektáltak: az „ellenségtől” megkülön-

böztették a „megtévedt” dolgozókat.) Az ilyen felelősségre vonás, ítékezés, a példa statuálása ellentétes a büntetőjogi legalitás elvével és más elvekkel is, és az elrettentésen, a megfélemlítésen kívül másra aligha szolgál.

A büntetőjogot és a büntető igazságszolgáltatást igazán nem is a tömegek által, hanem elszigetelt egyedek, kisebb csoportok által elkövetett bűncselekményekre méretezték. A büntetőjog és büntető igazságszolgáltatás benuitán áll az ilyen jelenségekkel szemben, és kénytelen szelektálni, de így is az esztelen megtorlás csapdájába eshet. Vagy keresnie kell büntetőjogon kívül eső politikai megoldást.

5. Tárgya szerint a következő mondandóm nem is tartozik szorosan ide. A kriminológiának egyik több áramlatú irányzata, a kritikai kriminológia rámutat arra, hogy a büntetőjog teremti a bűnözőt (büntetőjog nélkül nincs bűncselekmény és nincs elkövető), és emiatt sincs a büntetőjognak létjogosultsága. Az elítélés, tettesség, bűnösség, bűnözővé nyilvánítás, ami egy hosszú szelekció eredménye, címke, amely elkülöníti az uralkodó normákat követő társadalom tagjaitól a deviánsokat. Ha e felfogásnak hitelt adunk, de enélkül is, felismerhetjük, hogy a polgári engedetlenségben olykor a tételes jog és büntetőjog által el nem fogadott elvek követése fedezhető fel.

Van-e a büntetőjogon kívül más korlátja a polgári engedetlenségnek? – Miután most azon vagyunk, hogy a jogrendszert és ezen belül a büntetőjogot hozzáigazítsuk a civilizált nemzetek által követett elvekhez, ezek között kereshetjük az irányadó elveket.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) a jog uralmát az emberi jogok védelmére hivatottnak nyilvánította, kimondván többek között preambulumban: „...nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás elleni lázadásra kényszerüljön”. Ugyane Nyilatkozat a 29. cikkének (2) bekezdése emígyen szól: „Jogainak gyakorlása és szabadságainak élvezete tekintetében senki sincs alávetve más korlátozásnak, mint amelyet a törvény kizárólag mások jogai és szabadságai elismerésének és tiszteletben tartásának biztosítása érdekében, valamint a demokratikus társadalom erkölce, közrendje és általános jóléte jogos követelményeinek kielégítése érdekében megállapít.” E gondolatokkal egyezően nyilatkozik a gyűlekezősi jogról a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966) 21. cikkében: „A békés gyűlekezős jogát el kell ismerni. E jog gyakorlását csak a törvényben megállapított olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban az állam biztonsága, a közbiztonság és a közrend, illetőleg a közegészség, a közérkölc vagy mások jogai és szabadsága, védelme érdekében szükségesek.”

Meggyőződésem, hogy a polgári engedetlenség gyakorlásának korlátait az idézett elvek között kell keresni.

Földesi Tamás

A polgári engedetlenség – az emberi jogok „mostohatestvére”

I.

A polgári engedetlenség olyan politikai kategória, amelyről – elsősorban külpolitikai tudósítások révén – hallott ugyan a nagyközönség, de pontosabb jelentésével kevésbé volt módja megismerkedni. S ez nem véletlen. A polgári engedetlenség különböző formái az elmúlt évtizedekben a demokratikus országokban jelentek meg, a diktatúrák még „puha”, erodált formájukban is kevésbé alkalmasak arra, hogy teret adjanak ennek a sajátos, ellentmondásos jelenségnek. Ezért a polgári engedetlenség azokhoz a jelenségekhez tartozott, amelyekről Kelet-Európában, s így Magyarországon is, lényegében csak hallottak vagy olvastak, de személyes élményként nem ismerkedhettek meg vele az emberek. Helyénvalónak látszik, hogy mielőtt a polgári engedetlenség rövid történetével, társadalmi szerepével, problémáival és dilemmáival foglalkoznánk, először egy definíciót adnánk, amely alkalmas arra, hogy ezt a kategóriát más, hozzá közelálló, illetve távolabb eső fogalmaktól megkülönböztessük. Alapul John Rawls meghatározását vesszük, amelyet az igazságosságról írt híres könyvében, az *A Theory of Justice*-ben fejtett ki. Rawls szerint a polgári engedetlenség olyan nyilvános, erőszakmentes, a lelkiismeret által meghatározott törvényellenes tevékenység, amely meghatározott jogszabály(ok), illetve kormányzati politika megváltoztatására irányul.¹ Érdemes megjegyezni, hogy noha a polgári engedetlenség értékelése, kezelése körül viták folynak, ezek alig érintik a definícionális jegyeket, vagyis a rawlsi meghatározást a problémával foglalkozó szerzők többsége elfogadja.

Anélkül, hogy a most ismertetett definíciót részletesebben elemeznénk, már az első megközelítésben is kiderült, hogy a polgári engedetlenség *mélyen ellentmondásos* társadalmi magatartás. Egyrésztől ugyanis a polgári engedetlenség jogellenes, tudatosan vállalt szabálysértés, szembenállás, másrésztől viszont annak nem illegális, erőszakos válfaját képviseli, hanem egy magas moralitás kifejeződése, amely belülről vezérelt és tudatosan vállalja a jogsértésért járó büntetést. Ennyiben joggal feltételezhetjük, hogy a polgári engedetlenség egy *atipikus* társadalmi jelenségcsoport, amely kivételt képez a nálánál sokkal általánosabb konformista vagy egyéb okokból motivált jogkövetések, illetve az ugyancsak általánosabb olyan bűncselekmények között, amelyeket elkövetőjük abban a reményben tett meg, hogy büntetlen marad.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan alakulhatott ki és vált jelentőssé – legalábbis az országok egy részében – a polgári engedetlenség, foglalkoznunk kell kialakulásának rövid *történetével*. Sokak szerint a polgári engedetlenség jellegzetesen modern társadalmi termék, amely csak a XIX., de főleg a XX. században jelenhetett meg, mert előfeltételez egy legalábbis részben konzek-

vens demokratikus társadalmat, amelynek alkotmányos rendje és még inkább politikai gyakorlata tolerálja és eltűri a polgári engedetlenséget. Úgy gondolom, hogy ez a feltételezés lényegében helyes, ám ebből mégsem következik, hogy a polgári engedetlenségnek ne lettek volna olyan ideológiai, politikai és jogi előzményei, amelyeknek befolyásuk volt arra, hogy ez a jelenségcsoport a későbbiekben kibontakozzék, s amelyekre a polgári engedetlenség teoretikus hívei joggal támaszkodhattak.

A polgári engedetlenség leglényegesebb eleme, hogy az az *engedetlenség egy válfaja*, ezért az előtörténet lényegében azt tartalmazza, hogy hogyan válhatott a múltban – legalábbis az engedetlenség egy része – *legitimé*. Az engedetlenség ugyanis általában lényegénél fogva, amióta a társadalom az emberre válás során döntő fordulatot jelentő elemi normákat elfogadó embercsoporttá, közösséggé vált, illegitim. Illegitimé az teszi, hogy a társadalmi elvárásoknak, a közösség érdekének általában a normakövetés felel meg, a normaszegés tehát rosszállást, súlyosabb esetben büntetést, megtorlást kiváltó magatartás.

A normáknak, és különösen a később kialakuló jogi normáknak, akkor nőtt meg a jelentőségük, amikor az ókori társadalmakban az uralmi, alárendeltségi viszonyok kialakulásával a hatalom kevesek, sőt nem egyszer zsarnokok kezében összpontosult. A jogszabályok ezekben a társadalmakban legalább kettős szerepet játszottak. Egyrésztől hozzájárultak az adott társadalom működéséhez, s ennyiben biztosították fennmaradásukat, másrésztől – már ahol valóban betartották őket – korlátot is jelentettek a királyi hatalom vagy a zsarnok számára, mert elvileg a törvények azokat is kötötték. Ezért hirdethette Arisztotelész, felismerve a hatalommal járó morális veszélyeket, hogy a törvény és ne a népek uralkodjanak. Bonyolultabbá tette a törvények értékelését, hogy a konkrét társadalmi-történelmi körülmények között nagyon ellentétes tartalmú jogszabályok is létrejöttek, és ugyanez a sokrétűség mutatkozott alkalmazásuknál. Tekintettel arra, hogy az ókori társadalmak világképeiben a vallási elem dominált, csakhamar megszületett az a később természetjogivá vált felfogás, amely különbséget tett isteni törvények és az azokat jól-rosszul visszatükröző földi törvények, az isteni akarat és a földi törvényhozói akarat között. Ez azt a dilemmát hozta létre az ókori görög filozófusok számára, hogy kell-e a törvényt mindenáron, még rossz törvény és helytelen alkalmazás esetében is követni, kell-e engedelmeskedni az ilyen törvénynek? Ezzel a dilemmával küzd Szókratész a rá kirótt igazságtalan halálbüntetéssel kapcsolatban. Álláspontja kettős: egyrészt aláveti magát a halálos ítéletnek, mert meggyőződése szerint a társadalom csak akkor marad fenn és nem lesz az önkény áldozatává, ha az emberek akkor is elfogadják a törvényt, ha az rossz, illetve igazságtalan velük szemben. Ez a halált is vállaló konzekvencia azonban nem akadályozza meg abban, hogy bíráinak azt is mondja: „Istennek jobban fogok engedelmeskedni, mint nektek”.²

Az utóbbi gondolat már utal arra, hogy hogyan lehet elvileg a törvénnyel szembeni engedetlenséget megalapozni: az emberek által alkotott törvény legalitása és legitimitása szétválasztható. A legalitás és legitimitás csak akkor fedi egymást, ha a földi törvény lényegében egybeesik az isteni

törvénnyel. Az engedetlenség elvi alapja tehát az, hogy divergencia esetén az Istennek és az isteni törvénynek kell engedelmeskedni, ami a földi törvénnyel szembeni engedetlenséget foglal magában. Ezt a gyakorlatot követte az őskereszténység, amikor nem volt hajlandó a római isteneknek is áldozni.* Az itt jelentkező ellentmondásnak csak látszólagos megoldását jelenti az a sokat idézett krisztusi gondolat, hogy „add meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené”. Ennek a követelménynek ugyanis csak akkor lehet teljes egészében eleget tenni, ha az Isten és a császár egymástól eltérő és egyszerre teljesíthető dolgokat követel az embertől. Ha azonban az Isten (adott esetben a keresztény vallás) pont az ellentétét várja el, mint amit a császár parancsol, nevezetesen azt, hogy csak egy istent tiszteljen és ne többeket, akkor nem lehet mindkettőjüknek megadni, ami jár nekik. Ebben az esetben az ún. „clausula Petri” alkalmazandó, amely szerint „Istennek jobban kell engedelmeskedni, mint az embernek”.

Ezért a kereszténység, amely más vallásokhoz hasonlóan rendkívül fontos erénynek tartja az engedelmességet, s elvileg a keresztény ember alapnormájává teszi az erkölcsi és vallási rend követését (gondoljunk az eretneknek vagy a lázadók megítélésére), az engedelmességet mégsem tekinti abszolút erénynek.**³ Ennek az alapgondolatnak a jegyében ír Aquinói Tamás, aki ugyancsak alapvető értéknek tartja az engedelmességet, arról, hogy „az embernek az emberi hatalom birtokosait csak annyiban kell követnie, amennyiben azt az igazságosság rendje megköveteli. Ha a hatalom nem jogos, vagy igazságtalanságot parancsolnak, az alattvalók nem kötelesek azt követni”.⁴ Aquinói Tamás gondolatának kiindulópontja, hogy az államhatalomnak korlátai vannak, s ha azokat átlépi, az engedetlenség indokolt. Az idézetből kiderül az is, hogy tulajdonképpen két esetben kerülhet sor az erkölcsös normaszegésre: egyrészt akkor, ha maga a hatalom illegitim, másrészt akkor, ha a hatalom ugyan jogszerű, de maga a konkrét intézkedés igazságtalan. A később „jus resistendi”-nek nevezett ellenállási jog tehát egyrészt a zsarnoksággal szemben áll fenn, másrészt az egyébként legális hatalom rossz rendelkezéseivel szemben. Külön kiemelendő, hogy az érvelésnél jelentős szerepet kap az igazságosság, amelynek hiánya jogosít fel engedetlenségre. (Itt Aquinói Tamás az ágostoni hagyományt követi. Szent Ágoston az igazságtalan államot latrociniumnak, azaz latrok bandájának nevezte.)

Jelentős szerepet játszik az engedetlenség gondolata a reformáció megalapozóinál. S ez ismét nem véletlen. A reformáció legitimitása elvileg arra épül, hogy lehet jogszerűen, a pápával, illetve a császárral szemben engedetlenné lenni. Luther szerint az államoknak kötelessége, hogy polgárai számára bizonyos alapjogokat biztosítsanak, köztük a lelkiismereti és vallásszabadságot. Ha ezt nem teszik, helye van az engedetlenségnek, méghozzá *lelkiismereti alapon*. Nem tekinti engedetlenségnek azt, ha az állam olyasmit

* A történelem sajátos ironiája, hogy a római császárság rendelkezése nem volt híján bizonyos toleranciának, mert ugyanakkor megengedte a saját isten(ek) tiszteletét is.

** Így pl. a mohamedán vallásban maga a vallás elnevezése egyrészt az Istennek való teljes átengedést, másrészt a földi hatalomnak való engedelmesség kötelezettségét jelenti.

ír elő, amelyhez a császárnak nincs joga. A németekhez intézett figyelmeztetésben („Warnung an seine lieben Deutschen”) arról ír Luther, hogy a katonák ne kövessék a császárt az evangélikusok elleni harcban, hagyják őt egyedül a csatamezőn.

Ebben a kérdésben Kálvin lényegében egyetért Lutherrel. Gondolatmenetének egyik sajátossága, amely később az amerikai függetlenségi háborúban is megjelenik, hogy a zsarnokkal szembeni ellenállás joga a keresztények erkölcsi kötelessége. Itt az ellenálláshoz való jog már nemcsak legitim, hanem túllépi a jogosultság határait, kötelességgé válik.

A filozófia történetében azonban nemcsak a későbbi polgári engedetlenség egyes elemei épülnek ki (az engedetlenséghez való jog, az igazságtalansággal való szembenállás, a lelkiismereti alapon történő tiltakozás), hanem létrejön az ellentétes koncepció is, amely előfutára azoknak a nézeteknek, amelyek a jelenkorban tartják elfogadhatatlannak (rendszerint pozitívista alapon) a polgári engedetlenséget. Az ellenzők közé tartozik elsősorban Hobbes, aki a legalitás és legitimitás teljes egybeesését próbálja megalapozni. Mivel alapfeltételezése szerint az emberek lényegében rosszak, ezért csak külső kényszerrel tarthatók kordában. Ezt a kényszert az abszolút monarchia biztosíthatja leginkább, hiszen jobb, ha az emberek csak egyetlen embertől félnek, ahelyett, hogy mindenkitől félnének.

A törvény a hobbesi értelmezésben maga a nyilvános lelkiismeret, s ezért a polgároknak nincs joga, hogy egyéni lelkiismeretüket szembeállítsák a törvénnyel, bírálva azt és nem engedelmeskedve annak. Szerinte az Istennek való engedelmesség nem játszható ki az állam iránt tanúsított engedelmisséggel szemben. Egy keresztény államban ezek sohasem kerülhetnek konfliktusba egymással.

A legalitás és legitimitás elválaszthatatlanságának hobbesi gondolata sem a maga korában, sem az azt követő évszázadban nem vált elfogadottá. A felvilágosodás gondolköre számára, amely objektíve maga is a szellemi ellenállás egy sajátos és hatékony válfaja volt, az ellenállási jog hobbesi elutasítása idegen maradt. Mégis a hobbesi gondolat – legalábbis konklúziójában, elvonatkoztatva az abszolút monarchiára való épüléstől – tükrözte azt, hogy az ellenállási jog középkori és újkori megközelítése között lényeges különbségek vannak. R. Dreier mutat rá arra, hogy az ellenállási jog középkori értékelése bizonyos okok miatt megalapozottabb, mint az újkori. A középkorban ugyanis egyértelműen elfogadták a természetjog prioritását az állami joggal szemben. Ennek következtében az engedetlenség ekkor nemcsak morális alapokon nyugodott, hanem elvileg jogiakon is. Ha ugyanis a természetjog maga is jog, sőt magasabbrendű, mint a hatályos jog, akkor a természetjogi alapon történő ellenállás jogilag is megalapozott.⁵

Nem így az újkorban, amelyet egy sajátos ellentmondás jellemez. A felvilágosodás ugyanis egyrészt a természetjog fénykorá, bár ez a természetjog már egyre inkább nem isteni alapú, hanem az emberi természet racionális vonásaira épül. Másrészt azonban a természetjog ebben a korban már nem funkcionál jogként, s így az ellenállás joga csak morális alátámasztást nyer.

Az ellenállási jog, illetve az engedetlenség joga a továbbiakban is első-

sorban ott jelentkezik, ahol szükség volt a valóságos gyakorlati szembenállás ideológiai megalapozására. T. Jefferson az amerikai függetlenség érdekében nyúl vissza a reformáció hagyományaihoz. Híres mondása a „Rebellion to Tyrans is obedience to God”, a kálvini gondolat dialektikus parafrázisa, amelyben ismét tükröződik az, hogy az engedetlenség bizonyos esetekben nemcsak jog, hanem kötelesség.

Az engedetlenség joga azonban korántsem maradt pusztá ideológia, hanem ismétlődően testet öltött a különböző lázadásokban, felkelésekben, függetlenségi harcokban. A hatalom reflexiója ezekre a mozgalmakra minden eltérés ellenére lényegében közös volt. A különböző hatalmak veszélyeztetve érezve uralmukat, sohasem fogadták el az ellenállási jog ilyen típusú realizálását. Mindez szorosan összefügg azzal is, hogy az ellenállás gondolata a fejlődés ellenére is sok szempontból differenciálatlan marad, elsősorban az alkalmazható eszközök tekintetében. Az engedetlenség az esetek túlnyomó többségében erőszakos formát öltött, s előkészítése általában titkos volt. Az erőszakmentesség gondolata ugyan mélyen gyökeredzik a kereszténységben, s levezethető bizonyos alapértékekből és alapgondolatokból, de politikai alkalmazhatósága az akkori időkben teljesen illuzórikusnak látszott, figyelembevéve az engedetlenség letörésére alkalmazott igen kegyetlen büntetési eszközöket. John Rawls szerint ennek egyik alapoka az volt, hogy a középkorban az ellenállási jog csak általános követelmény formájában fogalmazódott meg, de hiányoztak azok az intézmények, amelyek mellett az engedetlenségi jog demokratikus formában érvényesülhetett volna. A modern konstitucionalitás egyes alapelvei, mint például a népszuverenitás, a hatalom megosztása, a szabad választások, a középkori konstitucionalitásban ismeretlenek voltak.⁶

Mindezek alapján a modern társadalmak létrejöttét megelőző időkben a következő ellentmondás érvényesült: a különböző államhatalmak egy része, sőt zöme, valamint az általuk alkotott jog meghatározott része legális volt, de illegitim, míg az ezekkel szemben tanúsított általában kivételszerű ellenállás, illetve engedetlenség zömmel legitim volt ugyan, de illegális. Ebben a szóhasználatban az illegalitás kettős jelentést hordoz, nemcsak azt, hogy a hatalommal és a törvénnyel szembenálló, hanem azt is, hogy titkos, föld alá szorított.

Ahhoz, hogy az engedetlenségnek egy eddig lényegében nem ismert formája, a *polgári engedetlenség* létrejöhesse és érvényesülhessen, demokratikus, alkotmányos, az emberi jogokat elismerő, a hatalom megosztását alkalmazó államok kialakulására volt szükség. Ez a folyamat az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában lényegében a XVIII. század második felétől indult meg és a XIX. és XX. században teljesedett ki.

De hát miért van szükség egyáltalán legitimizált engedetlenségre, ha a politikai intézményrendszer demokratikus, ha a jogállamiság érvényesül, az emberi jogok és az igazságosság hatja át a jogrendszert? Úgy gondolom, hogy ez a kérdés erősen költőinek, vagy ha úgy tetszik, absztraktnak tűnik mindazok szemében, akik tisztában vannak a történelmi realitásokkal, a demokratikus államok és jogrendszerek ellentmondásosságával és problémáival. Az igenlő válasz ugyanis egyrészt arra épül, hogy az államok demokra-

tizálódása egy bonyolult és ellentmondásos folyamat, amelynek során számos állam úgy volt demokratikus, hogy alkotmánya és tényleges gyakorlata, tevékenysége számos vonatkozásban még antidemokratikus maradt, másrészt arra, hogy egy viszonylag konzekvensen demokratikus felépítményű és alkotmányú állam is hozhat olyan intézkedéseket, törvényhozó szervei alkothatnak olyan jogszabályokat, amelyek igazságtalanok, sőt a demokratikus fölépítésű rendszer ellen hatnak. Így fordulhat elő, ahogy arra Tamás Gáspár Miklós is rámutatott, hogy valaki egyszerre egy meghatározott jogi intézkedés ellensége és ugyanakkor az Alkotmány barátja. S tulajdonképpen ebben van a polgári engedetlenség történelmileg szinte egyedülálló volta, hogy elkövetői egyszerre jogellenesek és mégis jogkövetőek, rendszerellenesek – amennyiben engedetlenek – és mégis a rendszer igazi hívei. Ez az ellentmondásosság lesz egyébként okává annak, hogy a polgári engedetlenség különböző formáit az érintett társadalomban rendkívül ellentétesen ítélik meg, aszerint, hogy melyik oldalt tartják dominánsnak és milyen jövőbeli következményeket implikálnak az engedetlenségből.

A most leírt ellenmondásosság tükröződik H. D. Thoreau XIX. század közepén írt művében, amelyet a polgári engedetlenség teoretikusai klasszikus könyvnek tartanak. Thoreau az észak-amerikai Egyesült Államokban élt, abban az országban, amely demokratikus köztársaság formájában védte meg függetlenségét, alkotta meg demokratikus alkotmányát, kiegészítve az emberi jogokkal, és mégis Thoreau meghirdeti a polgári engedetlenséget, a kormányzattal szembeni ellenállást. Teszi ezt azért, mert ugyanez az ország ekkor még nem törölte el a rabszolgaságot, hódító háborút folytat a nép akarata ellenére Mexikóval szemben. Ezért azt hirdeti, hogy „jobb lenne a nem többségi, lelkiismereti kormány, mint a jelenlegi, hogy elsősorban emberek legyünk, s csak másodsorban alattvalók, hogy nem annyira a törvényt, hanem az igazságot kellene tisztelni”. Thoreau szerint ma „mindenki elismeri a forradalomhoz való jogot, de célszerűnek egy vértelen forradalmat javasol, az adófizetés megtagadása révén, és ha az adónemfizetést börtönnel büntetik, akkor ezt bátran vállalni kell és fel kell szólítani másokat is, hogy így cselekedjenek. De már egyetlen példa is forradalmasíthat. Ezt a bebörtönzést nem kell szégyelleni, mert „egy olyan kormány uralma alatt, amely bárkit az igazságosságért bebörtönöz, az igaz embernek börtönben a helye”⁷.

Thoreau tisztában van azzal, hogy polgári engedetlenséget csak egy kisebbség fog tanúsítani, ám a kisebbség választhat két attitűd között. „A kisebbség tehetetlen, amíg a többséghez igazodik. Így még csak nem is kisebbség, de ha teljes súlyával operál, akkor ellenálhatatlan. Ha az állam az elé az alternatíva elé kerül, hogy minden igaz embert börtönben tartson, vagy hogy abbahagyja a háborút és megszüntesse a rabszolgaságot, nem fog habozni, hogy melyiket válassza.”⁸ Noha ez utóbbi kijelentés jókora optimizmusról tanúskodik, amelyet a történelem nem igazolt vissza, a thoreau-i elképzelésekben és az azt kiváltó okokban már megtalálhatók a XX. századi polgári engedetlenség főbb vonásai. A polgári engedetlenség gondolatát az váltja ki, hogy az államrendszer demokratikus, ám súlyos következtetlenségekkel terhelve, s a polgári engedetlenség nyilvánvaló célja az állam konzekvensen demokratikussá tétele. Új és tipikusan modern a többségi elv bí-

rálata Thoreau-nál. Ez a típusú legitimitás, vagyis hogy a hatalmat az teszi létjogosulttá, hogy a többség akarátát fejezi ki, többségi választáson alapul, az ókorban, középkorban, de még az újkor legnagyobb részében is ismeretlen. Thoreau helyesen ismeri föl, hogy a többségi elv legitimmé teszi ugyan a hatalmat, de ez a legitimitás nem abszolút, hanem relatív. Más szóval: nem ad olyan felhatalmazást a kormány, de akár a parlament számára, hogy bármit megteheszen, bármilyen törvényt hozhasson, amely a többségnek érdekében áll, vagy amellyel a többség egyetért, figyelmen kívül hagyva a kisebbség véleményét és jogos érdekeit. Novum Thoreau-nál az is, hogy inadekvátnak tartja az erőszak alkalmazását egy demokratikus kormánnyal szemben, még akkor is, ha annak magatartása vagy egyes törvényei súlyosan kifogásolhatók.* Ezzel a gondolatával utat nyit a későbbi erőszakmentes mozgalmak számára. Aki elolvassa Thoreau könyvét, annak számára világossá lesz, hogy mennyire elhamarkodott és leegyszerűsítő az a feltételezés, hogy az erőszakmentesség egyben a kontemplatív belenyugvást, a harcról való lemondást jelenti.

Thoreau víziója az erőszakmentes polgári engedetlenség *lehetőségéről és szükségességéről* főleg a XX. században vált valóra. Helyhiány miatt csak utalásszerűen jelezzük a polgári engedetlenség néhány jelentősebb megnyilvánulását. Lényeges eltéréseik ellenére közös jellemzőjük, hogy olyan társadalmakban jönnek létre, amelyeknek demokratikus államberendezkedésük van, de ez a demokrácia – egyes vonatkozásaiban – „féloldalas”, vagy pedig következetes ugyan, de egyes konkrét intézkedései ellentmondva a politikai rendszer lényegének, mégis kellő alapot szolgáltatottak a polgári engedetlenségre. Gandhi modellértékű és úttörő jellegű erőszakmentes ellenállás-mozgalma egy olyan nemzetközösség keretén belül jött létre, amelyben Anglia egyszerre volt demokrácia és gyarmattartó hatalom. Gandhi erőszakmentes mozgalma teljesen hatástalan lett volna egy fasiszta hatalom ellen, s a mozgalom értékelői rámutattak arra is, hogy az ellenállás azért válhatott nyilvánossá és országos, illetve nemzetközi hatásúvá, mert az angol liberális sajtó a demokratikus rendszer részeként nyilvánosságot biztosított számára, és a parlament sem kerülhette el, hogy időközönként ne tárgyalja az erőszakmentesség ellen alkalmazott kirívó erőszak eseteit. S végül, ami a legfontosabb, a széleskörű indiai polgári ellenállás, ha nem is egyetlen tényezőként, de lényegesen hozzájárult India függetlenné válásához.

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, hasonlóságok találhatók a Martin Luther King által vezetett, lényegében erőszakmentes polgári ellenállási mozgalomban. (Martin Luther King Gandhi mellett a polgári ellenállás „gyakorlati klasszikusa”). Az Egyesült Államok néhány déli államában (elsősorban Alabamában) az 1960-as években lejátszódó antiszegregációs polgári ellenállási mozgalmat az tette legitimmé, hogy a déli államok egy ré-

* Hogy ez a probléma mennyire aktuális marad a későbbiekben, azt csak egyetlen ténnyel szeretném alátámasztani. Az ENSZ 1948-ban fogadta el az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, amelyből hiányzik a felkeléshez való jog. Eleanor Roosevelt ugyanis rámutatott arra, hogy ha ezt beveszik, akkor nemcsak a diktatórikus, hanem a demokratikus kormányokkal szemben is alkalmazhatják azt.⁹

szének joga negatívan tért el az Egyesült Államok Alkotmányától, olyan hátrányos rendelkezéseket tartalmazott, amelyek súlyosan sértették a színesbőrű lakosság egyenjogúságát, tanulási, házassági és egyéb vonatkozásban. A polgári engedetlenséget tehát az tette létjogosulttá, hogy egy alapjában demokratikus szövetségi állam keretén belül súlyosan igazságtalan és emberjog-ellenes jogszabályok érvényesültek. Néhány évvel később a vietnami háború elleni tiltakozások, a behívók elégetése (az Irak elleni háborútól eltérően a vietnami háborút nem önkéntesek vívták) azon alapult, hogy sokan a háborút igazságtalannak tartották. A háborúellenes mozgalom tehát tulajdonképpen természetjogi alapon kérdőjelezte meg, hogy joga van-e a demokratikus kormánynak egy igazságtalan háborúban való részvételre kötelezni polgárait.

Lényegében hasonló vonások jellemezték a Német Szövetségi Köztársaságban lezajlott polgári engedetlenségi akciókat. A tiltakozások egyik tárgya a Pershing-rakéták telepítése ellen irányult, ahol a békemozgalom jogászai arra hivatkoztak, hogy igazában nem a békés eszközöket alkalmazó tiltakozók akciói a jogellenesek, hanem maga a telepítés az. Így például H. Schüller-Springorum rámutatott arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaság büntetőjogának 80. §-a szerint aki támadó háborút készít elő, amelyben a Német Szövetségi Köztársaság részt vesz, életfogytiglani büntetést kap, márpedig a Pershing ún. „Erstschlagwaffe” (első csapást mérő fegyver) volt.¹⁰ Ennyiben a Pershing-rakéták telepítése sajátos inkongruenciát eredményezett a Német Szövetségi Köztársaság önmagát a náci politikától markánsan elkülönítő békepolitikáján belül, s egyben sértette – többek között – az emberi jogok egy részét is, az élethez való jogot.

Ugyancsak igazságossági fedezete volt annak a polgári engedetlenségnek, amely a berlini lakáspekulációval kapcsolatban bontakozott ki. Résztvevői alaptalanul igazságtalannak tartották, hogy miközben a jóléti állam nem tudja kellően megoldani számos polgárának lakásproblémáit, a lakások százai állnak üresen.

II.

Habár a társadalomtudományoknak nem feladatuk, hogy közvetlenül aktuálpolitikai kérdésekkel foglalkozzanak, Kelet-Európában és ezen belül Magyarországon nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy hogyan értékeljük a polgári engedetlenség saját területünkön a jövőben esetleg előforduló formáit. Ha ugyanis igaz az a feltételezés, hogy a diktatúrában a polgári engedetlenség rendszeridegen elem, akkor a diktatúra felszámolása után joggal lehet számolni azzal, hogy a demokratikussá váló társadalomban a jogállamiság erősítése közben is létrejöhetnek a polgári engedetlenség különböző formái. Ezért választ kell adni arra is, hogy *pozitív jelenség-e a mi viszonyaink között a polgári engedetlenség, elő kell-e segíteni létrejöttét, s előfordulása esetén hogyan kell kezelni azt.*

A nyugat-európai és amerikai szakirodalom legjobb képviselői egyaránt polgári engedetlenség-pártiak, a polgári engedetlenséget értéknek, egy de-

mokratikus állam integráns részének és morálisan, valamint politikailag megalapozhatónak tekintik. Abban azonban már megoszlanak a vélemények, hogy hogyan oldható meg a polgári engedetlenség – viszonylagos – jogellenessége és a jogrendszer közötti ellentmondás. Rawls, Habermas, Dworkin, Feinberg egyaránt a polgári engedetlenség mellett tör lándzsát, s az előálló jogi konfliktust megoldhatónak vagy legalábbis kezelhetőnek tartják.

Rawls annyira fontosnak tartja a polgári engedetlenség problémáját, hogy igazságosságról írt alapmunkájában elmélete egyik gyakorlati próbájának tartja, hogy igazságossági koncepciója összeegyeztethető-e a polgári engedetlenséggel, illetve a lelkiismereti alapon történő megtagadás egyéb eseteivel. Véleménye szerint a társadalmi szerződésen, azaz közmegegyezésen alapuló igazságos társadalmi rendszer csak akkor őrizheti meg jellegét, ha a lényegi és egyértelmű igazságtalanságok ellen, amelyeknek bekövetkezése alól még egy konzekvensen demokratikus társadalom sem védett, ellensúlyként funkcionál egy olyan intézményes rendszer, amelynek egyik nélkülözhetetlen eleme a polgári engedetlenség. Ezért szemben azokkal a véleményekkel, amelyek szerint a polgári engedetlenség destabilizáló, a demokratikus rendszer alapjait ingatja meg és anarchiához vezet, a következőket írja: „A polgári engedetlenség (egy demokratikus társadalomban), a lelkiismereti okokból történő megtagadás egyike az alkotmányos rendszer stabilizáló erőinek, még ha per definicionem destabilizál is.”¹¹ Ezt azzal indokolja, hogy az igazságtalanságnak való alávetés erősíti azt, a polgári engedetlenség viszont elősegítheti megszűnését.

Habermas álláspontját már annak a tanulmánynak a címe is kifejezi, amelyet a polgári engedetlenségről szóló kötetben írt. Eszerint „a polgári ellenállás a demokratikus jogállam tesztpróbája”. Gondolatmenetének egyik fő következtetése, hogy minél stabilabb egy jogállam, annál inkább engedheti meg magának azt, hogy a polgári engedetlenség különböző formáit elfogadja. „Minden jogállami demokrácia, amely biztos önmagában, a polgári engedetlenséget politikai kultúrája normális, mert szükségszerű részének tekinteti.”¹²

P. Glotz a polgári engedetlenség politikai megalapozásával kapcsolatban megjegyzi, hogy az éppúgy a demokrácia része, mint a parlament vagy a pártok, és nem helyes, ha az állampolgár a választások között néma alattvalóságra, engedelmeskedésre kötelezett.¹³

A polgári engedetlenség jogfilozófiai megalapozását a szerzők általában az emberi jogokra építik, kiemelve, hogy a polgári engedetlenség tulajdonképpen nem más, mint egyes alapvető politikai emberi jogok sajátos realizálása. Dreier szerint a polgári engedetlenség elsődlegesen a vélemény- és gyűlekezési szabadsághoz tartozik, egyrészt azért, mert pl. az üléseztrájk demonstratív véleménynyilvánítás, a különböző jellegű (gyakran betiltott vagy tilos katonai zónát érintő) felvonulások pedig a gyűlekezési szabadság megnyilvánulásai.¹⁴

Bármennyire meggyőzőnek tűnnek is ezek az érvelések, a *polgári engedetlenség kelet-európai alkalmazhatóságának* problémáját csak részben oldják meg. Mégpedig azért, mert a fejtegetésekből kiderült, hogy minél stabi-

labb, tartós történelmi hagyományokkal rendelkezik egy demokratikus állam, annál inkább engedheti meg magának azt a luxust, hogy a polgári engedetlenséget ne utasítsa el vagy ne fogadja fanyalogva, hanem előrevívó, stabilizáló tényezőnek tekintse.

Csakhogt Kelet-Európában, ahol a Rule of Law még csak „in statu nascendi” (születés állapotában) van, éppen ez a stabilitás hiányzik. Más-ként kifejezve: a pártállam egyik jelentős gyengesége éppen az volt, hogy még azokban a rendszerekben is, amelyeket elsődlegesen nem a személyi kultusz félmjelzett, a jogot lényegében pusztá hatalmi eszköznek tartották, amely bármikor félretehető. Ezért tömegméretekben elfogadottá váltak a jogellenes magatartás bizonyos formái, így pl. a vállalatvezetők csak úgy tudták a folyamatos gazdálkodást, termelést biztosítani, ha rendszeresen megszegették a jogszabályokat. Ezért a kelet-európai államok további, jogállami-ság irányába történő fejlődésének egyik kulcskérdése, hogy sikerül-e olyan társadalmi viszonyokat létrehozni, amelyben helyreáll a jog tekintélye, s a jogkövetés válik a sikeres és erkölcsös társadalmi tevékenység modelljévé. (Feltéve persze, hogy ez a kettő egyszerre, együtt lehetséges.) Mindezek alapján a kérdés úgy tehető föl, hogy míg stabil demokratikus rendszerekkel rendelkező államokban a polgári engedetlenség hozzájárul az igazságtalan-ságok korrigálásához, az emberi jogi sérelmek kiküszöböléséhez, a jogállam megerősödését idézi elő, addig Kelet-Európában a polgári engedetlenség, különösen ha széles mértékben terjed el, esetleg ellenkező hatást ér el, destabilizálja a jogállamot.

Ezért a következőkben meg kell vizsgálnunk, hogy megoldható-e vagy esetleg csökkenthető-e az a dilemma, amely a polgári engedetlenség alkotmánytiszteletéből és ugyanakkor *jogellenességéből* fakad. Ez az ellentmondás azonban nemcsak a kelet-európai államok számára jelent dilemmát, hanem a nyugati államok számára is. A nyugati országokban is vannak a polgári engedetlenségnek elvi és gyakorlati ellenzői, akik főként azt állítják, hogy nem helyes és társadalmilag veszélyes bármely típusú jogsértést védelembe venni, még ha annak elvileg morálisan tisztetletreméltó okai vannak is. Az ellenzők zöme egyébként ezt az utolsó mozzanatot is megkérdőjelezi, egy-részt arra hivatkozva, hogy a polgári ellenállás mögött partikuláris érdekek húzódnak meg (a színésbőrűeké, a háborúban részt venni nem akaróké, a lakással nem rendelkezőké stb.), illetve pozitivistá alapon arra is hivatkoz-nak, hogy a jogsértés motivációja tulajdonképpen sokadrangú, mivel a lé-nyeg a szabályszegés (a jogpozitivismus tömör lényegét a „szabály az sza-bály” elv fejezi ki).

Ezért a polgári engedetlenséggel rokonszenvező teoretikusok, külön-ösen a jogfilozófusok és büntetőjogászok, különféle kísérleteket tettek a di-lemma megoldására vagy legalábbis csökkentésére. E kísérletek közül első-sorban a nyugatnémetek a figyelemreméltóak, mivel ebben az országban nemcsak elméleti szinten jelentek meg próbálkozások, hanem a jogrendszer-ben is vannak nyomai a polgári engedetlenség kezdeti legalizálásának. A megoldási kísérletek közül Dreieré a legradikálisabb, aki egyszerűen azt ja-vasolja, hogy az Alkotmányt ki kellene egészíteni egy olyan passzussal, amely az abban foglalt alapjogokat kibővíti a polgári engedetlenség jogával,

s ezzel azt a német polgárok alanyi jogává teszi. Megfogalmazása szerint „mindenkinek joga van egyedül vagy együtt nyilvánosan, erőszakmentesen és politikai erkölcsi indokok alapján egy tiltott magatartást tanúsítani, ha ezzel egy súlyos igazságtalanság ellen tiltakozik, és tiltakozása releváns”¹⁵. Ez a javaslat megítélésem szerint túl radikális, s ezért nem véletlenül még abban a Németországban sem nyert meghallgatást, amely elvileg nem zárkózik el az ellenállási jog bizonyos fajtáinak elismerése elől. Egyetlen állam sem állíthat ki ugyanis egy általános blankó csekket a tiltott magatartások legalizálásáról anélkül, hogy ne veszélyeztetné saját jogrendjének integritását. Mielőtt szemügyre vennénk a kevésbé radikális javaslatokat, érdemes megvizsgálni, hogy milyen vonatkozásban tett engedményt a nyugatnémet állam az ellenállást tanúsítók számára. Itt két, önmagában jelentős lépés történt. Az egyik, hogy a Szövetségi Köztársaság nem ismeri el a német diktatúrák jogának jogszerűségét, és ezért nem tekinti jogellenes magatartásnak sem azt a szabálysértést, amelyet a náci Németországban tanúsítottak, sem azt, amely az NDK jogrendjét érintette. (Természetesen ez nem vonatkozik a közönséges bűncselekményekre.)

A másik lépés az ellenállási jognak az 1960-as évek végén történő Alkotmányba iktatása, amely legalábbis a XX. századi alkotmányok történetében kivételes jelenség. A Szövetségi Köztársaság Alkotmányának 20./4. pontja szerint „minden német jogosult ellenállást kifejezni azzal szemben, aki a rend megbontására törekszik, ha más eszköz igénybevételeére nincs lehetőség”¹⁶. Az adott passzus értelmezéséhez szükséges hozzátenni, hogy az előző három pontban a népszuverenitás elvét szögezik le, valamint azt, hogy az állam demokratikus, alkotmányos köztársaság. Az idézett passzusból azonban kitűnik, hogy az itt védett ellenállás több okból sem esik egybe azzal, amelyet polgári engedetlenség alkalmával tanúsítanak. A szövegből ugyanis kitűnik, hogy itt az ellenállás elsődlegesen nem az állami szervekkel szemben létjogosult, hanem azok ellen, akik ezt az államrendet megdőnteni igyekeznek, és azok ellen is csak akkor, ha más eszköz igénybevételeére nincs lehetőség (átvitt értelmű jogi kifejezéssel: „politikai végszükségben”).

De nem jelent megoldást a polgári engedetlenség legalizálására az az állásfoglalás, amely a diktatúrák jogellenességét legalizálja, mert ez nyilvánvalóan nem vonatkozik a Német Szövetségi Köztársaságban tanúsított engedetlenségre.

Maradnak tehát más megoldási javaslatok. Ezek közé tartozik Rawls egyik gondolata, amely szerint az Alkotmány értelmezésére felhatalmazott bíróságnak (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság) kell a polgári engedetlenséget tanúsítók segítségére sietnie, amennyiben ennek az intézménynek van módja arra, hogy ha a polgári engedetlenség konkrét jogszabályok ellen irányul, kimondja azok alkotmányellenességét.¹⁷

Bármennyire is fontos és tetszetős Rawls javaslata, az igazában nem jogszerűvé teszi a polgári engedetlenséget, s nem eredményez büntetlenséget, hanem sikeressé és eredményessé teszi azt.

Ezért járható útnak látszik a büntetőjogászok javaslata, amelynek egyik kiindulópontja, hogy a polgári engedetlenség tulajdonképpen határeset, a „még nem büntetendő” és a „már büntetendő” között, tehát semmiképpen

sem tekinthető a magatartás tipikus bűncselekménynek. Még fontosabb annak a különbségnek a hangsúlyozása, amely a megrögzött, de akár az alkalmi bűnözők és a polgári engedetlenségben vétkesnek találtak között áll fenn. A különbség lényege, hogy az utóbbiak nemcsak hogy nem bűnözők, hanem az átlagpolgárnál magasabb morálitású, lelkiismeretesebb emberek.*

Mindezek alapján a bíró kötelessége, hogy másként bírálja el a polgári engedetlenkedőket, mint a közönséges bűncselekményt elkövetőket, ami elvileg a korlátlan enyhítést is magában foglalja. Másrészt, ahol ügyészi rendszer érvényesül, az ügyésznek is van bizonyos diszkrécionális joga, hogy az opportunitás nevében eltérjen a legalitástól és az officialitástól, ahogy arra Király Tibor mutatott rá. (A legalitás azt jelenti – némileg leegyszerűsítve –, hogy aki bűncselekményt követett el, azt mindig felelősségre kell vonni, míg az officialitás azt, hogy a bűncselekmények hivatalból üldözendők.)

Meggyőződésem szerint a most felsorolt jogi megoldások önmagukban ugyan értékesek, de az alapl dilemma megoldását igazában nem segítik elő. Azzal ugyanis, hogy a polgári engedetlenség során tanúsított jogellenes magatartásért ne járjon büntetés (pl. azért, mert az ügyész nem emel vádat, a bíró korlátlanul enyhíti a büntetést vagy az elkövetők amnesztiát kapnak), csak egy meghatározott, önmagában lényeges igazságtalanság csökken vagy hárul el, mivel olyan cselekedetekért, amelyekért morálisan, sőt politikailag is elismerés jár, nem büntetnek embereket. Az a probléma azonban nem oldódik meg, hogy a társadalmilag értékes polgári engedetlenség jogsértő, még ha ennek a jogsértésnek a volumenét jelentős mértékben behatárolja az erőszakmentesség kritériuma. (Aligha vonható kétségbe, hogy az erőszakos cselekmények általában lényegesen nagyobb jogsértést eredményeznek, mint az erőszak nélküliek.)

Ez azonban azt jelenti, hogy ha kelet-európai viszonylatban aggódunk a jogállamiság sorsáért, kívánjuk megerősödését, akkor látnunk kell, hogy a polgári engedetlenség jövőben előforduló formái *kettős hatást* fognak gyakorolni. Egyrészt az igazságtalanságokat csökkentve, társadalmi feszültségek megoldását elősegítve hozzájárulnak a demokratikus rend megerősödéséhez, másrészt gyengítik is bizonyos értelemben a Rule of Law-t. A hatalomnak ugyanis ebből a szempontból nincs igazán „jó” megoldása, ha erőszakkal töri le a polgári ellenállást, totalitárius módszereket alkalmaz, ha viszont büntetlenséget biztosít, akkor alapot ad ama Kelet-Európában az utóbbi évtizedekben erősen elterjedt vélekedések továbbélésére, amely szerint kétféle bűncselekmény van. Az egyik, amelyikért jár büntetés, a másik, amelyikért nem, s a kettő közötti határ nem elvi alapokon nyugszik, hanem politikai, illetve büntetőjogpolitikai esetlegességek következménye.

A továbbiakban szeretnék még röviden kitérni a polgári engedetlenség néhány további vitatott pontjára. A polgári engedetlenség egyik általánosan elfogadott kritériuma, hogy hívei súlyos társadalmi igazságtalanságok ellen küzdenek. (Ebből a szempontból másodlagos kérdés, bár gyakorlatilag ko-

* Az utóbbi évtizedekben divatos marxista terminológiával azt is állíthatnánk, hogy a polgári elégedetlenségi mozgalomban résztvevők koruk „nembeli lényegének” megtestesítői.

rántsem közömbös, hogy az igazságtalanság mekkora kvantuma szükséges a polgári engedetlenség adott formájának létjogosultságához. Rawls pl. hangsúlyozza, hogy nem minden igazságtalanság teszi rögtön indokolttá a polgári engedetlenséget, hanem annak csak bizonyos felhalmozódása.) Ami igazán problémát jelent, az igazságosság tudományos verifikálhatósága, másképpen objektivitása. Az elmúlt évtizedekben az igazságosság is azon fogalmak közé tartozott, amelyek ázsioját erősen megviselte, hogy a terminust gyakran hipokrita módon használták, igazságosnak föltüntetve azt, ami korántsem volt igazságos. Az igazságosságról teoretikusan is kevés szó esett, egyrészt azért, mert a marxizmus klasszikusai alacsonyra értékelték az igazságosságot, sőt feleslegesnek tartották azt, másrészt azért, mert pozitivista vagy konzekvencionalista alapon is megkérdőjelezték, egyébként igen szellemes érveléssel, hogy szüksége van-e a jogtudománynak igazságosságra? Úgy vélem, hogy mind a társadalmi igazságosság, mind az egyéni fontos, magatartást orientáló kategória, s ezért még akkor is alkalmazható társadalmi jelenségek – egyik – kritériumaként, ha objektivitása tudományosan nem is verifikálható.¹⁸ De éppen ezért egyet lehet érteni Rawls-szal, hogy szükséges egy – még ha nem is teljes – társadalmi konszenzus arról, hogy mi tekinthető igazságosnak és igazságtalannak, beleértve bizonyos politikai konzekvenciákat is (sőt a politológusok szerint néha egymástól eltérő igazságossági elképzelések alapján is lehet hasonló politikai következtetésekre jutni). Közismert azonban, hogy Rawls igazságossági elmélete az elmúlt húsz évben, megjelenése óta, rengeteg vitát váltott ki, s így sajnos semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy akár jog- és morálfilozófiában, akár a politológiában megközelítően is konszenzus jött volna létre az igazságossági elveket illetően. Még kevésbé keletkezett ilyen konszenzus társadalmi szinten, az emberek igazságossági elképzelései jelenleg is túlságosan divergálnak egymástól. Ugyanakkor nem értek egyet azzal, hogy a fennálló konszenzushiány miatt az igazságosságot ki kellene iktatni a polgári engedetlenség kritériumai közül, elsősorban azért, mert ha nincs is konszenzus az alapelvek egészét illetően, vannak bizonyos részkonszenzusok, amelyek viszonylag szorosabban kötődnek a demokratikus politikai rendszer értékeihez, illetve negatívan megfogalmazva: viszonylag szélesebb megegyezés figyelhető meg a tekintetben, hogy mit kell pl. kirívó igazságtalanságokon érteni.

Jelentkeznek elvi problémák a polgári engedetlenség *erőszakmentes* jellegével kapcsolatban is. Itt a viták lényegében arról folynak, hogy mit kell pontosan erőszakon érteni, hol húzódnak meg az erőszak határai. Az ezzel foglalkozó szerzők erősen hangsúlyozzák, hogy az ellenállás történelmi fő formája az erőszakos ellenállás, az erőszakmentesség tehát kivétel. Sőt, van olyan vélemény is, hogy „az erőszakmentes ellenállás *contradictio in adjecto*, vagyis önellentmondás, nem is ellenállás”¹⁹. Ezzel szemben ennek tükröképe a „minden ellenállás lényegében erőszakos, vagyis kényszerű gyakorló”. Az igazság valahol a kettő között keresendő, egyrészt azért, mert a történelem tanúsága szerint az erőszakmentes ellenállás helyenként jelentős sikereket ért el, lényeges változtatásokat eredményezett, tehát ellenállásként funkcionált. (Lásd pl. a Gandhi-, illetve a King-féle mozgalom relatív eredményességét.) Másrészt helytelen elmosni az ellenállás különböző formái

közötti különbséget, rendkívül konzervatív és rövidlátó az a szemlélet, amely egy csoportba sorolja a terroristákat a polgári engedetlenséget tanúsítókkal. Ami itt igazán kérdéses, az az, hogy a társadalompszichológia megállapítása szerint az erőszaknak valóban különböző formái vannak, a fizikaitól a pszichikai kényszerig, és ezért az erőszakmentesség fogalmának alkalmazásánál tisztázandó, hogy az kiterjed-e a pszichikai kényszertől való tartózkodásra is, illetve harmadik személy mozgásszabadságának korlátozására is. A szerzők jelentős része, így pl. Dreier is azt vallja, hogy a polgári engedetlenség erőszakmentessége nem foglalja magában sem a pszichikai kényszermentességet, sem a harmadik személy mozgásának korlátozásától való tartózkodást. (Néha éppen az utóbbi teszi jogellenessé a magatartást.) A polgári engedetlenség ugyanis valóban alkalmazza a pszichikai kényszer sajátos formáit, pl. akkor, amikor arra kényszeríti a társadalmi nyilvánosságot, hogy foglalkozzék bizonyos alapvető igazságtalanságokkal, társadalmi feszültségek megoldásával.²⁰

Végezetül foglalkozni szeretnék azzal, hogy miért adtam tanulmányomnak az emberi jogok „mostohatestvére” címet? Magam is úgy vélem, hogy egy demokratikus politikai berendezkedésben az embert meg kell, hogy illesse a polgári engedetlenség joga mint alapvető jogosultság. Ennyiben a polgári engedetlenség egy sajátos emberi szabadságjog. Hogy mégis mostohatestvérenek nevezem, azt az emberi jogoktól elválasztó státuszbeli különbsége indokolja. Míg az előbbieket egy demokratikus jogrendszerbe anélkül illeszthetők be, hogy gyakorlásuk jogsérelemmel járna, addig az utóbbi, mivel definicionális jegye a jogellenesség (még ha ez gyakran szimbolikus is), egyelőre nem nyerte el, s a vázolt dilemma miatt kétséges, hogy a jövőben el fogja-e nyerni az emberi jogok státuszát.

Ha most mindezek alapján megpróbálnám összefoglalni, hogy mi tehát a teendő – legáltalánosabb szinten – a polgári engedetlenség ügyében, akkor azt válaszolnám, hogy egyrészt törekedni kell arra, hogy megelőzzük azokat a társadalmi helyzeteket, politikai és jogi deformációkat, amelyek reflexiójaként a polgári engedetlenség különböző formái kibontakozhatnak. Ennek a társadalmi-gazdasági konfliktusok súlyossága miatt csak relatív esélye van. Ha pedig a polgári engedetlenség jelentkezik, akkor úgy kell rá reflektálni, ahogy azt a polgári engedetlenség „megérdemli”. Még akkor is alkalmazni kell a pozitív megkülönböztetést a jogi eljárások során, ha annak óhatatlanul lennének a törvényességet és főleg a jogkövetést negatívan befolyásoló hatásai.

Jegyzetek

1. J. Rawls: *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Suhrkamp, 1979. 401. old.
2. W. Huber: Die Grenzen des Staats und die Pflicht zum Ungehorsam. In *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp, 1983. 108. old.
3. D. E. Arzi: The Application of International Human Rights Law in Islamic States. *Human Rights Quarterly* 1980. 12. sz. 206. old.
4. W. Huber: i. m. 109–110. old.
5. R. Dreier: Widerstandsrecht und ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat. In *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp, 1983. 55. old.

6. J. Rawls: i. m. 423. old.
7. H. D. Thoreau: *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről*. Európa Könyvkiadó, 1990. 6., 8., 10., 22. old.
8. H. D. Thoreau: i. m. 23. old.
9. J. Morsink: The Philosophy of the Universal Declaration, *Human Rights Quarterly*, 1984. 10. 324. old.
10. H. Schüler-Springorum: Strafrechtliche Aspekte zivilen Ungehorsams. In *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp, 1983. 94. old.
11. J. Rawls: i. m. 421. old.
12. J. Habermas: Ziviler Ungehorsam – Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. In *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp, 1983. 32. old.
13. P. Glotz: Am Widerstand scheiden sich die Geister. In *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Suhrkamp, 1983. 9. old.
14. R. Dreier: i. m. 64. old.
15. R. Dreier: i. m. 69. old.
16. *Nyugat-Európa alkotmányai*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988. 322. old.
17. J. Rawls: i. m. 401. old.
18. Földesi Tamás: *Az igazságosság dilemmái*. Kossuth, 1983. 175–183. old., Földesi Tamás: *Jog és igazságosság*. Közgazdasági és jogi Kiadó, 1989. 15–20., 31–48. old.
19. H. Schüler-Springorum: i. m. 76. old.
20. R. Dreier: i. m. 62. old.

Varga Csaba

Polgári engedetlenség

Jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről

Számottevő intellektuális bátorság kell valami új, soha nem volt és ismert állításához. Ugyanakkor nagyfokú intellektuális tisztesség kell valami másutt vagy máskor már megvolt, létrehozott és gyakorolt hazai földön történő meghonosításához. Előbbire is, utóbbira is találhatók sikeres, a vállalkozás kockázataival is felelősen számoló példák. Ugyanakkor az előbbi s az utóbbi körében is előfordulnak meggondolatlan vagy rögtönzésszerű, olykor a blöffölés vagy éppen a megtevesztés határát súroló vállalkozások.

*

Nemcsak meggondolkodtató, de elszomorító, egyben végtelenül lehangoló volt számomra az a kórusszerű összhang, ami amaz októbertévi napokban, még a taxisblokád eseményeinek sűrűjében, s azóta sem szűnő diadalmas megállapításként, a történelemsorozat egészét polgári engedetlenséggé nemisítette, vagy éppen a *jus resistendi* jogiságába emelte. Még pedig megkülönböztetetlenül, vajon egy drasztikus hirtelenséggel, váratlansággal s mértékben bevezetett benzináremeléstől kiváltott megrökönyödésről, tömeges utcára csődülésről és tiltakozásról, szervezett blokáddá növeléssel közutak és forgalmuk országos lezárásáról, következményként óhatatlanul közérdekű üzemek működése bénításáról vagy súlyos zavarásáról; mindezzel milliók mozgásszabadságának lényegi és kíméletlen korlátozásáról, avagy, mögöttes alaphangként, éppen lázadás vagy lázítás logikáját idéző politikai megnyilatkozásokról volt-e szó. A humán tudás itthon ismert és elismert kiválóságai közül számosan szólaltak meg így, vélekedésüket úgyszólván kivétel nélkül a nyugati civilizációban már kivívott értékek magyarországi átültetése, honi talajban kivirágoztatása áldozatos kísérleteként hitelesítve.

Magabiztosságuk kétséget nem engedett, vitát sem sejtetett. Úgy léptek fel, mint akik lezárt tant közvetítenek. A kételyt csodálkozásra sem érdemlítő biztossággal jelentették ki, hogy az ilyen és hasonló polgári engedetlenséggel való együttélés megtanulása nyugati eszményű demokratizálódásunknak nem veszélye; sőt, épp ellenkezőleg, egyenesen az előfeltétele. Nyugatot járt s magukat közvetítői szerepkörben láttató esszéisták, történészek, szociológusok és politológusok, mind mint szakterületük evidenciáját tanították, hogy az eseményeket a polgári engedetlenség első és nagysikerű honi megnyilvánulásaként kell ünnepelnünk. Fel sem villantva azokat a nyugati világban a polgári engedetlenség ellentmondásossága, veszélyei, továbbá kivételes és korlátozott, legfeljebb részleges elfogadhatósága körül mindenütt fellángolt s felelős hangon végigvitt vitákat, amelyek – legalább is időleges egyetértéssel – mára már meghatározzák esetleges alkalmi igazolhatóságá-

nak meglehetősen szigorúsággal meghatározott lényegi előfeltételeit, fogalmi kereteit, és akár korlátozott vállalása következményeit.

Vagyis az eseményeket követően született hazai publicisztikai megnyilvánulások egy másutt már létező, megállapodottan kialakult intézmény tárgyyszerű leírásaként fogalmaztak meg olyasmiket, amik végső soron nem mások, mint pusztán vágyálmok. Olyasmiket, amiket a '60-as nemzedék lázadó anarchistáin vagy valamely szélsőbalos szimpátiájú terrorizmus teoretikusain túl, mértékadó szakmai körök nyugaton sem vettek soha komolyan. S talán paradigmatisztikus jelentőségű (mintha a jogi nézőpont, hazai bolsevizmusunk bukása után is, egyesek szemében változatlanul gyanús lenne), hogy e tudományos pózban tált publicisztikai írások nem is említették a jogtudományt. Pedig a jogtudomány volt az, amely az Amerikai Egyesült Államokban s Nyugat-Európában az elmúlt évtizedek ottani kataklizmái nyomán – egyébként a nyugati világban ritkán előforduló – nagy szemléleti egyetértésben válaszolta meg, hogy a polgári engedetlenség történelmi kihívásának vállalhatósága s tényleges vállalása mögött milyen mély jogfilozófiai, államfilozófiai, morálfilozófiai és politikafilozófiai problémák bújnak meg.

Azért érezhettem úgy, hogy az, ami akkor itthon történt, már-már az értelmiség árulása, mert azóta, hogy a jelenségben rejlő jogelméleti problematikával először találkoztam és erről – akkoriban még a szocializmus számunkra lerövidíthetetlenül hosszú életével számolva (és ezért felfokozottan érdeklődve a jog határai s peremvidéke iránt) – először írtam (*Jogi Tudósító*, I. [1970] 13–14., 27–32. o.), olyan állásfoglalásokkal, amelyek a honi vélekedésekre akár csak távolról emlékeztethettek volna, az általam látott irodalomban egyszerűen nem találkoztam.

*

Tudományfilozófiai alapvetésekből tudjuk: minden fogalom konvencionális (vagyis megállapodászerű) lévén, bárminemű emberi eljárásunkban nem egy fennálló és uralkodó hagyomány követését, hanem elutasítását, s egy új hagyomány kiépítésére tett esetleges erőfeszítésünket kell elsősorban indokolnunk.

Tehát bármilyen megfontolásból kiindulva, szabadon bírálhatjuk s más-sal helyettesíthetjük is a polgári engedetlenségnek esetünkben az Amerikai Egyesült Államokban kialakult és uralkodóvá lett, alapvonásaiban az európai tudományosságban és jogi-politikai gyakorlatban is elfogadott felfogását. Mindazonáltal egyet – mármint ha tudományos tisztességünket egyáltalán meg akarjuk őrizni – nem tehetünk. Jelesül azt, hogy miközben polgári engedetlenségről beszélünk, kialakult fogalma helyett pusztán saját vágyainkat mondjuk. Azt, hogy úgy beszélünk valami csakis saját vágyainkban megfogalmazottról, mint egy másutt már kialakult, létező intézményről.

*

Az alábbiakban néhány, elsődlegesen a kérdésben úttörőnek számító amerikai irodalomból merített tanulság összefoglalására teszek kísérletet. Ezek a polgári engedetlenségnek döntően a jog szempontjából megragad-

ható fogalomvilágát, így elsősorban a közönséges bűnelkövetéstől történő – többnyire csupán viszonylagos értékű – elkülönítésére tett jogász érőfeszítésetek járják körül. Elemzésem ennek megfelelően megreked a jogi-jogfilozófiai igényű fogalomleírásnál (vagy pontosabban: némely döntő jelentőségű minimum-feltétel kijelölésénél), s nem bonyolódik az ezek mögött is megbúvó voltaképpen, morálfilozófiai, államfilozófiai és politikafilozófiai dilemmák boncolgatásába.

Azt hiszem ugyanakkor, hogy amennyiben – az amerikai és a nyugat-európai példákat követve – a jog határvidékeit nem maga a jog megsemmisítésével kívánjuk körbejárni, mindenképpen az ilyen vagy hasonló, jogi-jogfilozófiai nézőpontot is érvényesítő polgári engedetlenség-fogalmat kell majd alapként elfogadnunk. Ez az, amelyből azután – adott, és éppen eljárásunk során megvitatandó erkölcsi és politikai világképünknek megfelelően – továbbléphetünk.

*

A polgári engedetlenség jogon kívül létrejött fogalom, melynek ugyanakkor a joggal történő szembehelyezkedés aktusa adja az értelmét. Ez magyarázza kettősségét. Forrásvidéke, motívumainak gyökere részben jog előtti, illetőleg jogon kívüli. Ámde a jelentését csakis úgy állapíthatjuk meg, ha tisztázzuk: a jogon belül mit, miért, mi módon és milyen hatással tagad, és e tagadást mi különbözteti meg egyéb jogsértésektől.

Mindenekelőtt: bár a polgári engedetlenség jogra vonatkoztatott, de jogon kívüli fogalom. Az a törekvés, hogy benne rejlő jogellenességét jogon belülivé tegyük (mint ezt pl. Freeman megkísérli in: Harrop Freeman et al., *Civil Disobedience* [Santa Barbara: Center for The Study of Democratic Institutions 1966], 2. o. [Occupational Paper No. 15]), megalapozatlan. Ugyanennek morálfilozófiai megalapozási kísérlete pedig – ami például az imperatívuszoknak „Ezt tedd, vagy más!” formulára történő visszavezetésével arra próbál következtetni, hogy „ez a 'vagy más' a jog szerkezetén belül kínál lényegi alternatívát” (Darnall Rucker, „The Moral Grounds of Civil Disobedience”, *Ethics* 76 [January 1966], 143. o.) – nem más, mint üres szofisztika.

A polgári engedetlenség eseteinek gyakorlati megítélése ezért nem a jog nézőpontjából vet fel problémákat. Amennyiben polgári engedetlenséghez kívánok folyamodni, bármiféle nem-jogi nézőpontból szabadon megvitatathatom, hogy ki, mikor, milyen módon járjon el; ennek tisztán jogi minősítése azonban „a jogász mint jogász számára semmiféle alapvető vagy akár érdekes kérdést nem rejteget” (Francis A. Allen, „Civil Disobedience and the Legal Order”, *University of Cincinnati Law Review* 36 [1967], 2. o.). Továbbmenve, a paradoxitás határán az is elmondható: jogi megítélésében tisztán jogi nézőpont nem is játszhat szerepet. Ebben az értelemben állítható, hogy „tévedés egy jogellenes aktus számára jogi védelmet keresni. Minthogy az ilyen aktusok minden értelemben a jogon kívül esnek, a polgári engedetlenség nem is kezelhető jogi kategóriaként vagy osztályozásként.” (Robert T. Hall, *The Morality of Civil Disobedience* [New York, etc.: Harper & Row 1971], 18. o. [Harper Torchbook].)

Tehát bárki hivatkozzék is jogszabály sértésekor polgári engedetlenség-

re, semmiképpen sem a jog saját kritériumrendszere oldaláról tart(hat) különös elbánásra igényt.

Ez magyarázza, hogy társadalmi kérdések iránt egyébként fogékony jogászok is visszatérően tiltakoznak tisztán erkölcsi vagy politikai meggondolásoknak formális jogi érvelésbe csempészése ellen, nehogy különmemű fogalmak összemosisásával maga a társadalmi különmeműség károsodjék.

(Ezért kell pl. könyörtelen egyértelműséggel a magátólértetődő ismétlésének a vállalásával is kijelenteni, hogy „büntető törvényeink megsértése eseteiben eleve büntetőjogi jogsértésről, és nem polgári engedetlenségről van szó”, mint ahogy Whittaker leszögezi in: Charles E. Whittaker and William Sloane Coffin, Jr., *Law, Order and Civil Disobedience* [Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research 1967]).

Amennyiben tehát polgári engedetlenségről jogi összefüggésben egyáltalán tudomást veszünk, tisztáznunk kell, hogy ez csakis alkalmilag a jog valamely meghatározott részintézkedése ellen irányulhat, elhatárolva magát mind a jog megtagadásától (ami anarchia), mind pedig legitimitása kétségbevonásától (ami forradalom) (Hall, 20. o.).

A joggal való szembeszegülés gyakorlati megítélésében a polgári engedetlenség tudomásul vétele legfeljebb a kérdéses jogi fórum számára egyébként is rendelkezésre álló diszkréciós jogkör gyakorlásában, annak irányában és mértékében juthat – és akkor is csak kellően nyomós ok fennforgása esetén – kifejeződésre. Ez azonban csakis jogellenessége elismerésének a talaján, szankcionálása körében lehetséges. És – akár szimbolikus értékű – „engedélyezéséhez” soha, semmiféle körülmények között nem vezethet (Ronald M. Dworkin, „On Not Prosecuting Civil Disobedience”, *The New York Review of Books* X [6 June 1968]). Ezért megtorlása aktualizálásának esetleges diszkréciós elmaradása vagy feloldása sem változtat annak elvi igazságán, hogy „Alkotmányunk és az Egyesült Államok törvényei nem biztosítanak egyetlen olyan egyénnek sem oltalmat, aki polgári engedetlenséget gyakorol 'polgári jogok'-ért való tüntetés vagy tiltakozás öve alatt. Az a filozófia, melynek értelmében egy személy (...) meghatározhatja magának, hogy erkölcsileg mely jogok és bírói döntések tekinthetők jónak és rossznak, és döntésének megfelelően elfogadhatja vagy visszautasíthatja azt, hogy ezeknek engedelmeskedjék, idegen a 'jogállamiság' általunk ismert kormányzási elméletétől.” (Frank M. Johnson in: *Forman v. City of Montgomery* [M.D. Ala. 1965].)

Ilyen módon fogalmi előfeltétel, hogy annak a cselekvésnek, amelyre polgári engedetlenség megvalósításaként hivatkozunk, eleve elismerjük jogellenességét, s ennek megfelelően a szankcionálásnak magunkat önként alá vessük (Hall, 146. o.). Másképpen kifejezve, mivel polgári engedetlenség tanúsítása az egyén erkölcsi-politikai megfontolásának, és ebből eredő bevalottan szándékos (Hall, 146. o.) cselekvésének az eredménye lehet csupán, korántsem érinti „az állam köteletségét, hogy letartóztassa és megbüntesse azokat, akik a magánbiztonság és a közrend védelmére hivatott törvényeket megsértik.” (Hall, 19. o.)

Érdemes e pont kapcsán hangsúlyozni, hogy a büntetéssel fenyegetés s ennek gyakorlati beváltása – vagyis az, hogy nem marad meg egy pusztán

retorikai értékű szimbolikus aktus, a „fenyegetődzés” síkján – korántsem a jogász állítólágos csőlításából, megtorláshoz való csökönyös ragaszkodásából fakad. Hanem maga a cselekmény logikája követeli ezt meg – abból a célból, hogy a benne megtestesülő morális-politikai dilemma, a cselekvésnek polgári engedetlenségként meghivatkozott belső logikája egyáltalán hihető legyen. Egyszerűen tehát nem küszöbölhető és nem is küszöbölendő ki. Ez az, ami drámaivá fokozva a tettet, növeli hatását, biztosítja őszinteségét s elkövetésének önzetlen jellegét, ami majd – legalább is általános politikai megítélésében – bölcs, mértéktartó, s bizonyos mértékben nagyvonalú kezelésre tarthat számot (Wilson Carey McWilliams, „Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism: The American Case”, *Comparative Politics* I [1969] 2, 211–227. o.).

Mindezen megfontolások alapján él az amerikai jogtudomány azzal a meghatározással, amely szerint a polgári engedetlenség nem más, mint „az érvényesnek elismert jog nyilvános és szándékos megsértése az erkölcsiség vagy igazságosság olyan lobogója alatt, amely a jogsértésért járó büntetés elismerését is magában foglalja” (Frank M. Johnson, „Civil Disobedience and the Law”, *Tulane Law Review* XLIV [1969] 1, 1. s. köv. o.).

Törvényszerűnek tetszik, hogy minél mélyebbre hatolunk az elemzésben, annál több lényegi korlátozó mozzanatra bukkanunk.

Így – ezúttal a személyes motivációnak csupán egyetlen eleméhez fordulva – alapvető előfeltétel az is, hogy polgári engedetlenségnél – miután „az erkölcsi nézőpontnak nem az a jellemzője, hogy a helyeset vagy erényeset teljességgel az egyéni vágy vagy érdek tükrében határozza meg” (William K. Frankena, *Ethics* [Englewood Cliffs, New Jersey 1963], 6. o.), márpedig csak közönséges kriminális magatartás sajátja lehet az, hogy önös előny szerzésére mások kárán törekszik – bárminemű személyes előny helyett éppen a cselekvésben rejlő önzetlenségre, valamint a mind mások érdeksérelmétől, mind bárminemű erőszakosságtól való messzemenő tartózkodásra helyeződik a hangsúly (Hall, 24. és 146–147. o., valamint William Kunstler in: Daniel Berrigan et al., *Delivered Into Resistance* [New Haven, Connecticut: The Advocate Press 1969], 57. o.).

Végezetül – bár bizonyosan ezzel sem mérítjük ki az elemzés lehetőségait – említtem a polgári engedetlenségnek mondott cselekmény arányosságát mind eszmeiként kitűzött társadalmi céljához, mind pedig az általa közvetlenül okozott jogsérelemhez képest. Úgy nevesítette ezt a bírói gyakorlat, mint a szóbanforgó aktus „lelkiismeretes”, „felelős” kiválasztását és végrehajtását (Hall, 138. o., hasonlóképpen McWilliams), midőn mérlegelésbe fogott „egymással versengő társadalmi érdekek között” (Justice Johnson in: *Williams v. Wallace*, 240 F. Supp. 106 [1965]), ahhoz a megállapításhoz érkezve el, hogy „alkotmányos alapelveinknek megfelelően az utcákon és a sztrádákön való gyülekezésre, békés tüntetésre s menetelésre irányuló jog mértékének arányosnak kell lennie azon hátrányoknak a mértékével, amelyek kiküszöbölését maga a tiltakozás s a tüntetés alapvetően célozza” (*Williams v. Wallace* [M.D. Ala. 1965]).

*

A különféle lehetséges összetevőkre figyelemmel – némiképpen a Paul F. Power által adott felsorolás („On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought”, *The American Political Science Review* LXIV [1970] 1, 35–47. o.) parafrázisaként – a polgári engedetlenség elsődleges fogalmi elemeit a következőkben sorolhatjuk fel: olyan 1. nyilvánosan, 2. szándékosan, 3. adott terv megvalósításaként 4. nem-erőszakos módon elkövetett 5. jogellenes aktus, amely 6. minden rendelkezésre álló jogi eszköz kimerítését követve s a hangsúlyt 7. mások jogaira 8. önzetlenül helyezve, 9. eszmeileg tudatos, erkölcsi vagy vallási meggyőződésből fakadóan, 10. a cél és az eszköz közötti összefüggést nyilvánvalóvá téve s közöttük 11. felelős lelkiismeretességgel arányosságot biztosítva 12. közérdekű reform intézményesítésére irányul úgy, hogy 13. tanúsítója önként viseli el aktusának jogi következményeit.

*

A taxisblokádnak eseményeinek ismerete fényében biztosat ezek után még inkább csak egy dologban tudhatunk, nevezetesen abban, hogy az – a fogalom értelmes, nem visszaélésszerű használatát feltételezve – nem polgári engedetlenség volt. (A történések értékelésére l. a sajtóházbeli nyilvános vita anyagát Enyedi Nagy Mihály tollából in: *Pesti Hírlap*, 1990. november 12–13., valamint – elvi megközelítésként – a szerző tollából: „Törékeny jogállamiságunk” *Hítel*, 1990. december 26., „A jog funkciói körüli szerepzavar-ról” *Magyar Nemzet*, 1991. január 19., valamint „Oszthatatlan jog és jogállamiság”, *Magyar Hírlap*, 1991. május 13.) Ez a tagadó megállapítás azonban korántsem teszi feleslegessé – inkább a maga részéről is előfeltételezi – a polgári engedetlenség általánosan elfogadott s elfogadható jegyei és értelme utáni kutatást.

Jelenkori formáiban a polgári engedetlenség az alkotmányos berendezkedés működésében érzékelt részjellegű kudarcok kivételes, az egyén drámaivá növelt felelősségvállalásával történő javítását célozza (Christian Bay, 'Civil Disobedience: Prerequisite for Democracy in Mass Society', in *Political Theory and Social Change*, ed. David Spitz [New York: Atherton Press 1967]). Ezzel az alkotmányos rend alkotó továbbfejlesztését vállalja az alapját képező értékek egyidejű megerősítésével (Power, uo.). Így aligha tehetünk egyebet, mint hogy – még majd egy közös vizsgálódással tüzetesen meghatározandó, ám a fentiektől túlzottan bizonyosan el nem térő feltételek között – majdani felbukkanása lehetőségével számot vessünk. Mert „ha azt akarjuk, hogy a társadalom az ember erkölcsiségén, a helyes és a helytelen közötti választás képességén, vagyis lelkiismeretén nyugodjék, úgy a társadalomnak el kell ismernie az embernek lelkiismerete követéséhez való jogát és kötelességét még akkor is, ha polgári engedetlenséghez vezetne” (Harrop Freeman, 'The Case for the Disobedient', *Hastings Law Journal* 17 [1966], 437. o.).

Nagy Endre

Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs

Tisztelt Hallgatóság!

Az eddigi általam meghallgatott, majdnem összes előadásnak volt egy nagyon szimpatikus hangvétele, amely egy bizonyos inkarakterisztikában jelentkezett. Nevezetesen abban, hogy akik a polgári engedetlenséghez, ehhez a bonyolult kérdéshez, részint pedig az ennek kapcsán kézenfekvő példához, nevezetesen a taxisblokádnak problémájához hozzászóltak, megengedték maguknak azt a luxust, hogy saját nézeteikhez is kétellyel viszonyuljanak. Benke György tegnapi előadása tulajdonképpen kérdőjelekkel végződött, az általa fölített kérdésekkel kapcsolatban azt mondta, hogy nem tudna határozott választ adni. Ez itt majdnem, sőt mindenkinek az előadásában tetten érhető volt, és ezt azért mondom, mert én is egy nagy kérdőjelet szeretnék tenni az általam előadottak végére. Én is természetesen sok ponton bizonytalan vagyok. Az általános hangvétel alól Varga Csaba előadása volt kivétel, aki számomra meglepő módon azt a benyomást keltette, hogy neki végleges és megfellebbezhetetlen ítélete van mind a polgári engedetlenség, mind pedig a taxisblokádnak kérdésében, ami bizonyos értelemben, úgy gondolom, némileg disszonáns ennek a konferenciának a hangnemében. Én tehát szeretném a kérdőjelet kitenni, sőt spanyol módra az előadásomnak az elejére és a végére is, annál is inkább, mert bár előadásom alapvetően a joghoz ragaszkodik, azonban, mint a címe is mutatja, ami legalábbis arra utal, hogy a jog fogalmát egyik esetben normatív értelemben, másik esetben pedig szociológiai értelemben fogja ez az előadás használni. És miután senki sem állíthatja biztonsággal, hogy ezeknek a kérdéseknek minden területen a szakértője, a kérdőjelekkel ezt szeretném tulajdonképpen részemről bevallani. A vezérfonalat, amelyet szeretnék követni, abban fogalmazhatnám meg – némileg átalakítva Hegelnek azt a mondását, hogy a bölcsességnek kezdete az Úr félelme, de nem a vége –, hogy egy ilyen jelenségnek, mint a polgári engedetlenség, úgy gondolom a kezdete, hogy jogi aspektusból megítéljük, de természetesen nem a vége; mint ahogy ebben itt mindenki tulajdonképpen egyetértett.

Azzal kezdeném, hogy a taxisblokádnak számunkra természetesen az eddigi előadásokból leginkább kitűnő jellege az volt, hogy ez ambivalens esemény volt. Nevezzük, mondjuk, egy szociális szövedéknek, amellyel itt birkóztunk.

Én azonban rögtön előrebocsátva a fő tézisemet, azt mondanám, hogy az ambivalenciának a lényege abban ragadható meg, hogy ez az akció alapvetően akonstitucionális, tehát alkotmányon kívüli helyzetet hozott létre. És ugyanakkor maga az akció természetesen jogellenes volt az összes benne és vele kapcsolatban fellépő aktorok részéről. Nemcsak azok részéről, akikkel főként foglalkoztunk, tehát magának a taxisblokádnak a résztvevői részéről, hanem, amire majd igyekszem rámutatni, azoknak az alkotmányos tényezők-

nek részéről is, akiknek ebben az esetben föl kellett volna lépni, illetőleg föl is léptek, de *ahogy* fölléptek, az véleményem szerint az alkotmányon kívüli volt. Viszont ezzel nagyon szorosan összetartozik, hogy bár alkotmányon kívüli módon zajlottak az események, mégis úgy zajlottak le, *mintha a jog talaján mentek volna végbe*. És ez az ambivalencia, amelyre itt utalok, föllépett nemcsak a jog területén, hanem a politikum, a morál, vagy a társadalom-lélektan és a szociológia mezején is, de ezekre nem különösebben óhajtának kitérni.

Hallottuk Varga Csabának az előadásában, és különböző helyeken ezt publikálta is, hogy többek között a taxisblokádnak nem felelt meg a polgári engedetlenségi mozgalmat jellemző kritériumoknak. Volt néhány olyan sajátossága még ennek a szövedéknek, amelyről itt már szó esett, de amelyeket egy-két adalékkal szeretnék kiegészíteni. Tehát az egyik dolog, amire természetesen itt utalás történt, hogy a polgári engedetlenségi mozgalomnak az intenciója univerzális, és ez különbözteti meg, mondjuk, a sztrájktól. Van ugyan egy *intentio rectája*, egy konkrét törvény, egy kormányintézkedés, de a polgári engedetlenségi mozgalom résztvevői valamely, az ő partikuláris érdekeiken túlmenő, általános érdekre hivatkoznak, melyet a hivatalos állami szervek szerintük megsértenek. S ők maguk kisebbségben is ennek a magasabb, osztálytársadalmi érdeknek, vagy valamely morális standardnak a képviselőiként állítják magukat s szegülnek szembe az állammal, illetve a formális többség akaratát kifejező kormánnyal. Azt lehetne mondani, hogy a polgári engedetlenség aktusai – ez is többször elhangzott – nem támadják a rendszernek az egészét, hanem valamely konkrét intézkedés visszavonását követelik, vagy valamely intézkedést akarnak kikényszeríteni, amellyel szerintük egy igazságtalan helyzet megszüntethető (mondjuk, házfoglalási akciók), de nem vonják kétségbe a politikai rendszer egészének legitimitását. Tehát ebben az értelemben tulajdonképpen részlegitimitás-visszavonásokról van szó, delegitimációkról van szó, a legalitás kerül szembe a legitimitással. A kívülálló szociológus vagy politológus a polgári engedetlenségi mozgalmakat persze értékelheti legitimációs válságként. Szociológiailag ez volna az objektív értelem, de erre a következtetésre maguk az aktorok ritkán jutnak, s ha mégis, akkor már nem engedetlenségről, hanem lényegében forradalmi mozgalomról van szó.

Valójában a polgári engedetlenségi mozgalmak álláspontom szerint annak a képviselői demokrácia inherens lényegében adott ellentmondásnak újabb manifesztációi, melyet a klasszikus angol alkotmányteoretikus, Dicey, mint a jogi és a politikai szuverenitás közötti ellentmondást vagy elválást ír le. Jogi szempontból a parlament a szuverén, Angliában a király, a lordok háza és az alsó ház, mivel ez, idézem őt: „oly testület, mely minden törvényt alkothat és eltörölhet, s melyet ennél fogva nem korlátozhat semmi törvény”. Ez volna tehát a jogi szuverenitás.

Ezzel szemben a politikai szuverenitás a választópolgárok akaratában testesül meg s mint ilyen, külső korlátokat támaszt, mégpedig az engedelmesség megtagadásának a fenyegetésével, a jogilag szuverén parlamenttel szemben. Dicey rámutat például, hogy: „A parlament törvényesen felállíthatja Skóciában a püspöki egyházat, megadóztathatja a gyarmatokat, jogsér-

tés nélkül megváltoztathatja a trónöröklést, vagy eltörölheti a monarchiát, de tudjuk, hogy a világ mai állapotában az angol parlament ezek egyikét sem fogja megtenni. A mondott esetek mindegyikében tágkörű ellentállást szülne az olyan törvényhozás, mely a jog szerint érvényes volna; de túllépne a parlamenti hatalom határait.”

Ebből a nézőpontból tekintve a polgári engedetlenségi mozgalmak tulajdonképpen jelzések a politikai szuverenitás „mozgolódásáról”, tisztán jogi értelemben természetesen per definitionem törvénytelenek, de ugyanakkor *indikátorai annak, hogy a politikai szuverenitás felette áll végső soron a jogi szuverenitásnak.*

Más a helyzet természetesen akkor, ha a parlament alkotmányellenes törvényt vagy a kormány törvénytelen intézkedést hoz, és nincsen alkotmánybíróság, amihez fordulni lehetne, az ilyen törvénnyel vagy kormányintézkedéssel való szembenállás törvényes volna, ha és amennyiben maga az alkotmány rögzítené az ellenállási jogot. Ez azonban a modern alkotmányokban nem szerepel. A régi magyar alkotmányban szerepel ugyan – mint ez közsímet – a vármegye jus resistendi, amikor ugyanis a király a parlament által meg nem szavazott adókat akart behajtani vagy újoncztatni, ilyen esetben a tisztviselők az engedelmességet jogszerűen megtagadhatták. Ennek oka természetesen az volt, hogy a korabeli vármegye két-két küldötte révén közvetlenül is konstitutív tényezője volt a törvényhozásnak az alsó táblán, mely a rendi alkotmány szerint a királlyal együtt alkotja a jogalkotó hatalmat s ha a törvényhozás nem teljes, teljességgel logikus, hogy annak egy része, a vármegyék összessége sem köteles azt végrehajtani, amit nem szavazott meg. Ez később az 1870-es évi XLII. municipális törvényben jogilag alaposan szabályozva lett. Sárkós Béla egy elfelejtett könyvében hosszasan foglalkozik ezzel a problémával és szabályozással.

Mindezt azért említjük, mert felmerült, hogy a kormány jogellenesen emelte volna föl a benzinárakat. Még a lapokban is olvastam ilyen véleményeket. Ezt nem tudom eldönteni, de ha jól értem, talán arról van szó, hogy valójában a kormány e benzinárakon belül az adóhányadot emelte, amelyhez parlamenti jóváhagyás kellett volna állítólag valamely fennálló jogszabály szerint. Ha föltesszük, hogy ez igaz, akkor a taxisbloká a kormány törvényszegő aktusa ellen „jogosan” lázadt volna, ha az ellenállási jog – a rendi alkotmány mintájára – a jogrendszerünkbe inkorporálva lenne. A helyzet azonban nem ez. Ezért ebben az esetben is mód lett volna alkotmánybíró-sághoz fordulni és így tovább. Tehát lettek volna jogilag rögzített lehetőségek arra, hogy ezzel szembeszegüljenek.

A jogi megítélés tekintetében egység mutatkozik abban, hogy a taxisbloká résztvevői bűncselekményi tényállásokat valósítottak meg. Eleinte a kormány és a kormánypártok képviselői főként ezt hangoztatták. Ez nyert elismerést azzal, hogy a parlament mentesítő törvényt hozott. Kérdés azonban – ez nem világos előttem –, hogy kiket illet meg a mentesség. Vajon csak azokat-e, akik az akciót szervezték, bonyolították és akik ebben őket tevőlegesen segítették és ezzel mondjuk társtettesi magatartást realizáltak, vagy azokat az állami közegeket is, így jelesül a rendőrséget, amelyek együttműködtek a taxisokkal? Tudok olyan helyről, ahol a rendőrség a taxisok

képviselőjével együtt közös válság-stábot állított föl, és maguk a taxisok abban az értelemben is együttműködtek a rendőrökkel, hogy a randálrozókat megfékezték, aki belehajtott a blokádba, vagy részegen ott garázdálkodott, azt átadták a rendőrségnek. Tehát a közhatalmi funkciót megosztva gyakorolta a rendőrség, valamint a taxisblokádnak résztvevői. Ebben az esetben pedig ez fölveti a kormány felelősségét, méghozzá két értelemben is. Egyfelől azért, mert a belügyminiszter alá tartozó állami szervek működtek együtt a bűnelkövetőkkel, tehát ez fölveti a miniszter politikai felelősségének a kérdését, másfelől határozottan formális és szoros jogi értelemben a kormány felelőssége azért is felvetődik, mert végeredményben a törvénysértő akciót föl lehetett volna számolni a rendőri erők bevetésével. Nem technikai értelemről beszélek, hanem jogi értelemről. Sőt, ha beveti a katonaságot, az ugyan közvetlenül alkotmányosértő intézkedés lett volna, mert a fegyveres erők alkalmazásáról szükségállapot megállapítása után a köztársasági elnök dönt, ha az országgyűlés akadályoztatva van (Alkotmány 19/c paragrafus, 1 bekezdés). Ehhez az Alkotmány 40/b. szakasz második bekezdése még azt is hozzáfűzi, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a rendőrség bevetése nem elegendő. Egyszerűen tehát törvénysértő módon alkalmazta volna a katonaságot, de reménykedhetett volna abban, hogy utólag az országgyűlés ránézve alkotott volna olyan mentesítési törvényt, mint most a blokádnak résztvevői érdekében. Egyébként Angliában ez alkotmányos konvenció. De ha a kormány, tegyük fel, nem is reménykedhetett volna ilyen utólagos mentesítésben, a kormányfő, ha úgy dönt, vállalva a demokráciával való azonosulást és a demokráciának akár törvénysértő megvédését is, azzal a belső elhatározással, hogy ha kell, vállalja a politikai, netán büntető felelősségrevonást is, ez a Max Weber-i értelemben vett virtuóz morális cselekedet lett volna. Az érületi etikának és a felelősségetikának az egyesülése tettenérhető a köztársasági elnök magatartásában (mint látni fogjuk). Mielőtt végképp áttérnénk a jog szférájából a politikai erkölcs szférájába, tisztáznunk kell, hogy akkor most minek is minősítsük a taxisblokádot.

Láttuk, hogy a cselekmény egésze nem merül ki a bűncselekmények elkövetésében. Pontosan ez a lényeg, és ezért nem lehet a büntetőjog esz-közével megragadni, mert ezek úgyszólván csak szubszidiárius aktusai voltak a kormányintézkedés ellen irányuló akaratnak. Büntetőjogi szempontból ezek szándékos bűncselekménynek minősülnek, de már a legfőbb ügyész ama kijelentése, hogy a polgári engedetlenségi mozgalom nem jogi, hanem politikai fogalom, mutatja, hogy a cselekmény egészében véve transzcendálja a büntetőjog terrénumát. De hát akkor mi is volt ez az egész akció? Fölmerültek más meghatározások is, így például volt, aki puccsnak nyilvánította. Kétségtelenül van ebben a definícióban valami, hiszen az akció résztvevői az események bizonyos pontján és helyén a kormány lemondását követelték. Az MSZMP kifejezetten megfogalmazta (Thürmer Gyula nyilatkozata, *Nép-szabadság*, okt. 27., rendkívüli kiadás), s az egyik párt vezetésében is felmerült okt. 27-én este – a megegyezés álhíre nyomán –, hogy az akciót a kormány megbuktatásáig folytatják. Azt nem tudjuk, hogy a taxisblokádnak képviselői tárgyalásaik során akár a köztársasági elnökkel, akár a kormány egyes tagjaival szemben e követelést megfogalmazták volna. Mindazonáltal volt

egy ilyen hangulat, a kormány lemondásának követelése – ahogy mondani szokták – „benne volt a pakliban”, de hát végül is e követelésről, ha volt komolyan ilyen, lemondtak. Csakhogy a puccsisták közvetlen erőszakot szoktak alkalmazni a kormánytagok ellen, megszállják a parlamentet (mint pl. a spanyol puccskísérlet során, Franco halála után), a kormányépületeket, a TV-t stb. stb. Ilyen akciókat azonban nem tapasztaltunk, legfeljebb azt említhetjük meg, hogy egyes helyeken a taxisok megakadályozták a rendőröket abban, hogy a rendszámokat felírják. Ez kétségtelenül államhatalmi szerv elleni erőszak volt, de mint ilyen inkább defenzív, védekező jellegű. Úgyhogy bár a taxisblokád több volt, mint puszta bűncselekmények sora, viszont kevesebb volt a puccsnál.

Számba kell még venni azt az eshetőséget, ami nem definíciószerűen, hanem megint inkább hangulatszerűen felbukkant, nevezetesen az 1956. október végi eseményekkel kapcsolatos analógia. Főleg a taxisblokáddal szimpatizáló publicisztikában, vagy, mondjuk, Krassó György álláspontjában. Tulajdonképpen az, amit a közös rendőri és taxis válságstábbal kapcsolatban az előbb elmondtam, amire tegnap Bozóki András is utalt, az az, hogy ez az egész engedetlenségi mozgalom a fejlődése során elmeget egy kettős hatalomnak a konstrukciója felé. Ez voltaképpen egy ilyen konstrukció csírájaként vagy elemeként értékelhető.

Ki kell emelni ennek a szövedéknek természetesen szintén előfordult sajátosságát, azt, amelyet Hack Péter úgy fogalmazott meg, hogy a társadalom bizalma megrendült demokráciánk intézményeiben. „Aki úgy viselkedik, mintha ez nem létezne, az országos katasztrófával fenyegeti a nemzetet, így sokan nem értik, hogy a pártok, az állami intézmények nem urai a helyzetnek.” (*Pesti Hírlap*, november 13.) Ez azt mutatja, hogy bár jogilag kiépült a parlamentáris demokrácia – ez volt az, amit tegnap Székfű András feszegetett –, a lakosság érzelmeiben, észjárásában, pszichikumában, politikai kultúrájában nem szilárdult meg. S ennek folyományaként a taxisblokád egyszerre volt a helyzetnek szimptómája s ugyanakkor a helyzet fölerősítője is. Ez nem volt intenciója az aktoroknak, csak mintegy a hátuk mögött érvényesült. S valószínűleg, ha megkérdezték volna őket, ha ennyire elégedetlenek az új demokrácia kormányával, akarnak-e visszamenni a korábbi rendszerbe, egészen bizonyosan nemmel válaszoltak volna. Én legalábbis ezt remélem.

Ezek után szeretnék visszatérni arra a kérdésre, amelyet úgy próbáltam megfogalmazni, hogy alkotmányon kívüli helyzet teremtdött, de a lebonyolódás úgy zajlott, mintha jogi keretek között történt volna, azaz a taxisblokád legjellemzőbb sajátossága annak ambivalens jellege.

Itt az ambivalenciát a szó szoros eredeti értelmében veszem, amely tehát kétértékűséget jelent. Azt, hogy ugyanaz a dolog önmagában ellentmondó, vagyis logikailag a dolog ugyanabban a vonatkozásban egyszerre „A” és „nem A”. Ez azonban a létező dolgok absztrakt sajátja (mint Hegel a logikájában mondja: „ez a valóság bennerejlő érverése”) és ezért a manifestációját specifikálni kell. A mi esetünkben arról van szó, hogy egy aktus, egy már előzetesen lezajlott megalapozó aktus talaján zajlik, s a két aktus természete szerint ellenkezik egymással. Így például az úr-szolga viszony alap-

vetően (legalábbis mai erkölcsi érzékünk szerint), alapjában véve ellenkezik az emberi méltósággal, közöttük nem lehet – itt Bibóra utalok – konszenzusos forradalmat levezérelni, mert egy alapvetően hamis helyzetet csak föl számolni vagy fölntartani lehet, de nem lehet – fejtegeti Bibó – úr és szolga között megegyezés „arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő méltóságot fognak tulajdonítani egymásnak”. Mégis, túlmenve Bibón, mind az egyéni, mind a kollektív életben úgyszólván mindennapos eset az, hogy egy hamis alaphelyzettel kell tartósan együtt élni a feleknek. Semmi kétség, hogy a rabszolgaság ilyen hamis alaphelyzet, mégis pokoli különbség van a – M. Weber által egy helyen – kaszánya-rabszolgaságnak nevezett állapot, amelyben a rabszolga meg sem házasodhat és, mondjuk, a múlt században a polgárháború előtt az amerikai déli államokban uralkodó patriarchális rabszolgaság között. A dehumanizált alaphelyzeten az úr és rabszolga között az érintkezésnek, a gesztusnak, a hangnemnek, a stílusnak, mondjuk így, a kommunikatív cselekvésnek olyan etikettje alakul ki, amely a meg nem szüntetett hamis alaphelyzeten humanizált viszonyokat létesít, miáltal a viszony mindkét fél számára kibíráhatóvá válik, a pszichikai feszültség-potenciál mértéke csökken. És hasonlóképpen: ha valaki házasságon kívüli kapcsolatot létesít, alapvetően hamis helyzetet teremt, de ezen az alapon a felek közötti viszonyban, ahogy mondani szokták, az intelligens, értelmes, normális érintkezés szokásainak, morális normáinak eleget tevő humanizált viszony jön létre. Ami persze nem változtatja meg az alapviszony dehumanizált jellegét. Az élet és különösen a morális szféra tele van ilyen ambivalens helyzetekkel. Ilyenkor a cselekvők antinómikus alap-meghatározottsága a cselekvők tevékenysége révén ambivalensből polivalenssé változik, mert megjelenik egy harmadik érték, amelyre tekintettel a cselekvők a problematikus alaphelyzetet „további intézkedésig” zárójelbe teszik. A harmadik érték, ami itt fellép, többnyire abban a megfontolásban jelentkezik, melynek során a cselekvők belátják, hogy – nem tudván változtatni az alaphelyzeten – a nagyobbik rosszat el akarják kerülni, többnyire az egzisztenciális vagy morális megsemmisülést. Közömbös, hogy az egzisztenciális fenyegetettség reálisan fennáll-e, a lényeges mozzanat abban van, hogy a cselekvők *szerint* az fennálljon. *Lehetséges*, hogy alapvetően különböző érdekhelyzetekből azonos érdekirány mutatkozik megoldási lehetőségként. *De az is lehetséges*, hogy a cselekvők érdekezérelt cselekvése a kívülálló cselekvő számára nyilvánvalóan valamely univerzális norma alá vonható cselekvésnek minősül. Végül az is lehetséges – és számunkra most ennek az esetnek van útjelző szerepe –, hogy még nincsen ilyen univerzális norma, de a cselekvők egyszeri aktusában a szociológiai értelemben vett jogteremtés áll előttünk a keletkezés pillanatában, in statu nascendi. Ha az aktus ismétlődővé válik, a cselekvők az aktust sztereotipizálják, akkor az maximává válik, s ha a továbbiakban megszégését szankcionálják, konvencióvá, s ha az állami erőszak monopóliuma áll mögé, akkor maga a jog keletkezett. Ha ez következik be, akkor a hamis megalapozó helyzet jogilag megszűnik. Amennyiben például a házasságon kívüli kapcsolat harmadik partnerét bevonják az eredeti házassági kapcsolatba, s a felek szabályozzák a nemi kapcsolatok rendjét és életviláguk egyéb színterein a kíváncsú viselkedést, konvencionális rendet hoznak

létre, ha szankcionálják az attól eltérő magatartást. Ha pedig sikerülne elérniük, hogy ezt a rendet a jog inkorporálja, akkor az – a monogám házasság felszámolásával – magát az eredeti hamis alaphelyzetet is kiküszöbölné. Ez volt körülbelül a kommuna-mozgalmak követelése. Ettől függetlenül lehetséges, hogy a morális közfelfogás ezzel az új joggal szemben álljon, de ekkor csak ahhoz az alapproblémához jutunk vissza, hogy a jog és morál mindig potenciális vagy aktuális diszkrepanciával viszonyul egymáshoz.

Ezek után kellene azt a kérdést fölvetni, hogy a taxisblokád ambivalenciája jogi szempontból miben áll. Ugyanakkor ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a vád, hogy a taxisok nem járták végig követelésük érvényesítésére rendelkezésre álló jogi instanciákat, magukra az alkotmányos tényezőkre, nevezetesen az alkotmányi szervekre is érvényes. Mert bár igaz, hogy a taxisblokád nem volt alávonható egyik „kivételes” állapotot megfogalmazó alkotmányjogi cikk alá sem. (Itt egyébként eltérek Varga Csabától, aki kifejezetten azt állítja, hogy szükségállapot volt.) Mégis ennek a gyanúja tagadhatatlanul fennállt, és akkor a köztársasági elnöknek össze kellett volna hívnia a parlamentet. Ezt meg is tette, de minthogy október 27-én délután a felek megállapodtak a tárgyalásokban, azt visszavonta azzal, hogy a parlament hétfői ülésén úgyis tud foglalkozni az üggyel. Szoros jogi értelemben erre véleményem szerint az alkotmány nem ad módot, mert az össze nem hívást csak az indokolja, ha az országgyűlés összehívhatósága akadályozva van (19/a pont, 2. bekezdés). De ilyenkor az országgyűlés elnökének, az Alkotmánybíróság elnökének és a miniszterelnöknek együttesen kell megállapítania az országgyűlés összehívhatatlanságát. És ezt követhette volna, vagy követte volna a honvédelmi tanács felállítása.

Ehelyett az eljárás mód helyett azonban a köztársasági elnök a kormány és a blokád képviselői között közvetített és hozott létre egyeztető tárgyalásokat. És erre mondom én azt, hogy *mintha a jog így írta volna elő*.

A köztársasági elnök tevékenységével kapcsolatban fölmerült egy olyan dolog, amire itt ki kell térni. Nevezetesen azt a vádat fogalmazták meg vele szemben, hogy azzal a nyilatkozatával, miszerint nem engedi a fegyveres erőket bevetni, tulajdonképpen átállt a blokádosok oldalára és alkotmányt sértett. Ez azonban véleményem szerint nagyon ambivalens dolog. Mert az Alkotmány szerint a fegyveres erők felhasználásáról az országgyűlés akadályoztatása esetén dönthet a köztársasági elnök, miután a szükségállapotot kihirdették, és még ehhez a 40/b. 2. bekezdése azt is hozzáteszi, hogy ha a rendőrség bevetése nem elegendő. Tehát, ha a köztársasági elnök kijelentését úgy értjük, hogy azért nem volt bevethető a fegyveres erő, mert nem voltak meg az alkotmányos előfeltételei, akkor ezáltal tulajdonképpen a köztársasági elnök mintegy alkotmányt értelmezett a kormány, valamint a taxisblokád résztvevői számára. Mindenesetre nem tudjuk, hogy így gondolta-e. Ezen a ponton lép be a köztársasági elnök morális aktsa, amire már utaltam. Ő ugyanis, mint egy vele készített interjúból kitetszett, bármi áron el akarta kerülni a vérontást, és ezért eleve kijelentette, hogy a fegyveres erőket nem engedi bevetni, amivel a belügyminiszter által bejelentett felszámolási akciót leállította. Ez azt jelenti, hogy elvileg, bármi áron, ha kell, a formális jogsértést és ennek következményeit vállalva egy számára feltétle-

nül követendő *érték* mellett döntött. Nos, ez az a ritka pillanat, amikor az egyébként egymással ellentétben álló felelősségetika és érületi etika egybeesik, ami – mint Max Weber mondja egy helyütt –, ha egy megfontolt érett ember teszi, megrendítő pillanat. Az azonban ténylegesen fennáll, hogy a köztársasági elnök akciója nem, mondjuk, a honvédelmi tanács felé mutató eljárásba vitte a cselekmények folyását, ahogy az alkotmányszerűen megkísérélhető lett volna. Lehet, hogy az országgyűlés azt állapította volna meg, hogy nincsen szükségállapot, de mindenesetre akkor elkezdett volna működni az alkotmányos gépezet. Nem így történt, és az érdekegyeztető tanácsnak a létrejöttét elősegítette, tulajdonképpen az érdekvédelem csatornájára terelte vissza az ügyeket azzal, hogy az érdekegyeztető tanácsnak a létrejöttét elősegítette. Tehát egy olyan helyzet jött létre, amelyben adva van egy ambivalens, az államrendet veszélyeztető alkotmányon kívüli akció. Adva van az, hogy az alkotmányos szervek nem indítják be az alkotmányos intézmények működését, és adva van az, hogy a válság lebonyolódására, lebonyolítására a köztársasági elnök egy másik módozatot hoz létre, és ezáltal a blokáddal visszavezetődött eredeti követelésére. Olyan, mintha egy sztrájkra lett volna tulajdonképpen szó. Én tehát azt állítom, hogy az alkotmányos szervek működése, vagy pontosabban nem-működése, illetőleg a köztársasági elnök eljárása voltaképpen egy új, lehetséges, egy majdani jognak az előképét konstituíta tulajdonképpen meg.

Itt megy át a fejtegetésem a politikai erkölcs terére. Nevezetesen arra, amit az angol alkotmány kapcsán lehet legegyszerűbben megérteni. Ugyanis az angol alkotmánytan szerint az alkotmány két részből áll. Az egyik kifejezetten az alkotmányos jogszabályok, amelyeknek a megszegése bírósági úton kikényszeríthető következményekhez vezet, és a másik része pedig az alkotmányos konvenció, amelyet Dicey az angol alkotmányos erkölcs részének nevez, amelyeket ha bárki megsért, nem lehet bíróság előtt kikényszeríteni az érvényesülését. A legegyszerűbb ilyen alkotmányos egyezmény, ami nem jogtétel – egyébként Dicey vagy két oldalon keresztül sorolja az angol alkotmánynak ezeket az úgynevezett alkotmányos konvencióit – az, hogy például évente össze kell hívni a parlamentet. Amennyiben ezt a kormány nem teszi meg, abban az esetben tulajdonképpen megsértette az alkotmányos konvenciót, de a kormánytól bírói úton nem lehet kikényszeríteni, hogy összehívja a parlamentet. Én azt állítom, hogy nemcsak az angol alkotmány esetében, hanem minden alkotmány esetében, tehát az írott alkotmányok esetében is hozzátapad az alkotmányhoz egy politikai erkölcsi szféra, egy konvencionális szféra, amely átsegíti az alkotmányt alkalmazókat, az alkotmányra figyelemmel tevékenykedni akarókat azon, hogy hogyan is kell problematikus esetben eljárni. Tehát el tudom képzelni például, hogy nagyon jó lett volna, ha a magyar alkotmányban akár jogilag rögzítve, de ha nem, akkor a magyar alkotmányos erkölcsben, ami természetesen még nem alakulhatott ki, lett volna egy olyan szabály, hogy, mondjuk – taxisblokádszerű esetekben – a köztársasági elnök vagy a kormányfő köteles összehívni a parlamentben képviselt pártoknak a vezetőit és tárgyalásokat folytatni. Vagy az Alkotmány azon szakaszát, mely szerint a köztársasági elnök őrködik a demokratikus államrend fölött, egy jogszabály konkretizálhatná, azt

mondván, hogy ha ilyen eset fordul elő, akkor a köztársasági elnök mint pártok fölött álló személyiség és reprezentánsa a nemzeti akaratnak, összehozhatja egymással azokat a feleket, akik érdekeltek. Tehát a kormányt és az érdekképviselői tanácsot. Amire tulajdonképpen ki szeretnék lyukadni, az az, hogy a konferencia címében is szereplő alkotmányos demokrácia Magyarországon még nem érett. A taxisblokád fölhívta a figyelmet arra, hogy ha azt akarjuk, hogy itt tényleg egy alkotmányos demokrácia legyen, alkotmányjogi jogalkotással és bizonyos politikai erkölcs szférájába tartozó magatartásokkal elő kell segíteni.

Utolsó megjegyzésem ahhoz a problémához kapcsolódna, ami a jogkövetés problémájával, a társadalmi mentalitás problémájával függ össze, amelyet röviden úgy szeretnék megfogalmazni, hogy a magyar társadalom közéleti pszichikumában egy bizonyos horror juris uralkodik. Ezt ha máshová nem, akkor vissza kell vezetni arra a bizonyos sokszor emlegetett elmúlt negyven évre. Szeretnék hivatkozni Hannah Arendtnek a totalitarizmusok keletkezéséről írott művére, amelyben azt fejtegeti, hogy miben különbözik például a totalitarizmus a tiranniától. És azt mondja, hogy a tiránia törvény nélküli uralmat jelent, ezzel szemben a totalitarizmusokban van törvény, az, tudniillik, hogy a jognak az érvényességét kikapcsolva a legalitást visszaviszi a legitimitás forrásaira, amelyek a hagyományos felfogásban egyfelől az Isten akarata, másrészt a természetjog. A bolsevizmus esetében a haladás törvényét teszik meg közvetlenül a legitimáció forrásának, a másik esetben, a fasiszmus esetében pedig a természet törvényét jelölik meg, és ezáltal a jogban önmagában levő érték, amely egy standardizált stabilitást és mércét biztosít az emberi cselekvések számára, kiküszöbölődik. És ebből az következik, hogy a természet törvényét, valamint a haladás törvényét ettől kezdve a politikai úr fogja minden egyes esetben értelmezni, és ezáltal a jog kiszámíthatatlanná válik.

Ha most leszállunk a teoretikus magaslatból a hétköznapi valóság színterére, amelyet mindannyian megtapasztaltunk, akkor valóban azt látjuk, hogy az a lelkelet alakult ki nálunk – erről parlamenti képviselők is időnként tanúbizonyságot tesznek –, mely szerint, jeles szerződőtől lopom a hasonlatot, a jog egy olyan taxi, amelyből tetszés szerint bármikor kiszállhatok. Nevezetesen akkor, ha úgy gondolom, hogy a jog nem alkalmas most arra, hogy én az érdekeimet érvényesítsem. Ez, úgy gondolom, hogy széles mértékben van elterjedve. És ahhoz, hogy valóban alkotmányos demokráciában éljünk, jogállamban éljünk, törekedni kell arra, hogy ez a horror juris minél inkább eltűnjön a társadalmi közérzetből és törekvésekből. Talán a lefolyt események erre is adnak inspirációt. Köszönöm szépen.

Kukorelli István

A jogállamon innen és túl

Magyarország a rendszerváltás időszakában, s éppen annak választásos korszaka után először került a jogállamon kívülre. Az újonnan keletkezett szavak vagy szótévesztések (barikád, blokád, zárlat, tús-zország stb.) hűen kifejezik a rendkívüli jogrendre emlékeztető állapotot. Olyan közvetlen állampolgári részvételre épülő országos méretű polgári „engedetlenségi” mozgalom bontakozott ki, amely felrúgott minden jogi normát.

Úgy tűnik, mintha egy régi közjogi hagyomány, az Aranybulla rendszeresen – utoljára a kiegyezéskor – hatálytalanított híres ellenállási záradéka kelt volna életre az eltorlaszolt utakon, ha nem is a király, de a szabadon választott kormány ellen. Az Aranybulla, mint ahogy a zsarnoki hatalom ellen tiltakozó több későbbi alkotmányos dokumentum, ismerte „szerződésszegés” esetén a hatalommal való szembenállás közjogi fogalmát. A 31. cikkely sokat idézett 2. §-a mentességet biztosítva a célból adta meg az akkori „polgároknak” az ellenállás jogát, hogy ők „a királyoknak minden hűtelenség szégyen vállalása nélkül ellentállhassanak és ellentmondhassanak mindörökké”.

A modern alkotmányok általában nem ismernek ilyen a természetjog által is vallott lehetőségeket, feloldásokat, sőt inkább a jogok határainak kicövekelésére törekszenek. A hatalommegosztás elvére, a fékek és egyensúlyok rendszerére épülő modern demokráciáknak nincs szüksége a zsarnoki hatalom ellen szóló ellenállási záradékokra. Ha létezik is ellenállási jog, az nem szűkül le a közhatalommal szembeni fellépésre, hanem valójában az alkotmányos rend védelmét szolgálja a legszélesebb értelemben. A német alkotmány szerint például minden német jogosult ellenállást kifejteni azzal szemben, aki az alkotmányos rend megbontására törekszik, ha más eszköz igénybevételére nincs lehetőség.

Az ellenállási jogot biztosító Aranybullát – amely jog jellemezte nemzeti karakterünket is – sokan „öntudatunk alkotmányának” tekintették. Hatályos közjogunk nem ismer ellenállási jogot, bár a politikai karakter-hagyományok minden bizonnyal örökletesek. Ha ilyen jogi tétel nincs, az alkotmányjog nézőpontjából egy tény van: alkotmány- és törvénysértés történt. Nem lehetséges tehát semmilyen természetjogias feloldozás, amely valamiféle „láthatatlan alkotmányra”, az öntudatunkban meglévő alkotmányra hivatkozik. A láthatatlan, az igazságos, a helyes alkotmány keresésekor már túllépünk a létező jog világán, a jogállamon. Mentességi jogi regula hiányában nem a legszerencsésebb „polgári engedetlenségi mozgalomként” definiálni a történéseket.

Az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok a társadalom valamennyi szervezetre, minden állami szervre és állampolgárra egyaránt kötelezőek. (Vö. Alkotmány 77. § (2) bek.) Hol sérült meg a jogállam? Több síkon! Megsértették a jogállamot, mindenekelőtt a gyülekezési jogot az ellensze-

gülei mozgalomban részt vevő állampolgárok és érdekképviselői szervezetek első renden azért, mert közterületen bejelentési kötelezettség elmulasztásával gyülekeztek.

A blokád során leginkább az a klasszikus rendezőelv tört darabokra, miszerint a jogok gyakorlása nem járhat mások jogainak és szabadságának sérelmével. A blokád mindenekelőtt más állampolgárok mozgásszabadságát sértette.

Néhány alkotmány (pl. a török) előírja, hogy egyetlen szabadságjog sem gyakorolható oly módon, hogy az veszélyeztesse az állam létét, az államformát, az állam kormányozhatóságát. A blokád alatt ez a veszélyhelyzet is fennállt, voltak olyan, a szervezők kezéből kicsúszó pillanatok, amikor reális veszély volt a társadalmi anarchia, amely magával hozhatta volna az alkotmányban ismert rendkívüli jogrend (a szükségállapot) bevezetését.

Megsértette a jogállamot a közhatalom is, mert – egyébként vitathatatlanul bölcs politikai megfontolásokból – nem tett eleget törvényi kötelezettségének, sőt nyilatkozataiban lefegyverezte önmagát. A jogállamhoz való zavart viszonyt illusztráló szereptévesztő nyilatkozatok sokasága idézhető: a független rendőrszakszervezet illetve a fővárosi rendőrfőkapitány nyilatkozata humánus ugyan, de félreteszi a törvényt, az államfői nyilatkozat, amely jószándékú, ám részben elvonja a kormány hatáskörét, a kormány nyilatkozata, amely büntetlenséget ígér, holott ez az igazságszolgáltatás hatásköre lenne, a legnagyobb ellenzéki párt nyilatkozata, amely jogosnak tartja a megmozdulást, a kormánypárt tüntetésre hívó, a tömegkommunikációban elhangzó nyilatkozata – s talán tovább folytatni sem érdemes.

A normativista közjogi gondolkodásból kilépve kétségtelen, hogy az ügynek legalább annyira politikai és morális, mint jogi összefüggései is vannak. Ez a meg hasonlítás lehet a magyarázata a szerepzavaroknak is. A mélyebb politikai összefüggések köréből csak egy észrevételt: a civil társadalom hézagairól tudósító első nagy társadalmi visszajelzés, az önkormányzati választások után most derült ki a második nagy hiány, a kialakulatlan érdekképviselői rendszer, a kiépítetlen érdekegyeztetési mechanizmus. A túlpártosodás s az ezekre épülő kormányzás mind ez ideig elnyomta, felfalta vagy nem vette komolyan ezeket a fontos társadalmat összetartó szerveződési elemeket, s ez már az új politikai elit felelőssége is.

Ami a moralitást illeti, kinek-kinek pártállása, világnézete, érzelmi telítettsége döntötte el, hova állt, kinek adott vagy ad igazat. Sokszorosan kettészakadt az ország, volt bizalomhiány és megértő bizalom is, ezt tükrözte vissza a válságot értékelő parlamenti vita is.

Amíg a politikai és a morális igazság többféle lehet, a jogi igazság egy és oszthatatlan, s ezeket a nézőpontokat nagy hiba lenne összekeverni. Individuális igazságom veszélyeitől éppen a szerződésre építő jogi igazság védi meg a társadalmat.

A törvényt, amíg hatályban van, tisztelni kell. Ha nincs bizalom a kormány iránt, tőle a bizalmat alkotmányos úton szokás megvonni, s alkotmányos úton lehet azt esetleg szélesebb társadalmi alapokra helyezni. Ha nem jók az erre szolgáló alkotmányos eszközök, akkor a törvényeken, az alkotmányon kell változtatni. A kormányok persze a láthatatlan alkotmányok

alapján, jogállamon kívüli eszközökkel is megbuktathatók, lemondathatók, térdre kényszeríthetők. Ismer a történelem ilyen, a társadalmi energiák kiszabadulását követő revolúciós példákat is, igaz, nem egyszer az ország ment rá.

A jogállam társadalmi szerződés. A szerződés felrúgásának szankciói vannak, bár mentesülni is lehet akár újkori ellenállási záradékok újrafelfedezésével. A szerződés e feszült októberi hétvégén felbomlani látszott. A kiváltó okok elemzése, a tanulságok levonása mellett nem szabad humánumból, tapintatból agyonhallgatni a „precedens” jogszerűtlenségét. A jogállamon túli mezőkre lépve olyan precedens teremtdött (teremtdhet), amelyek következményei különösen egy instabil társadalmi-politikai rendszerben beláthatatlanok. A jogállam és a társadalmi béke alapját a törvények tisztelete és mások jogainak tiszteletben tartása képezi. Ha nem a törvényeket politikai megfontolásokból félretevő jogállamban élünk – most sokszorosan ez történt –, a társadalmi béke és bizalom létrejöhet. Ellenkező esetben aligha.

Krokovay Zsolt

Azzal kezdeném, hogy ezt az egész kis jegyzetblokkot teleírtam a három ülészak alatt mindenféle gondolatokkal, és éppen ezért szeretném megköszönni a tanulási lehetőséget a Szakkolégiumnak, és ugyanakkor nem élve vissza a vendégjoggal, két dolgot rögtön javasolnék is a jövőre vonatkozóan. Az egyik az, és akkor mindjárt rá is térnék az egyik gondolatomra, hogy Nagy Endrét például meg lehetne hívni egymagában ennek a hozzászólásnak nevezett előadásnak a vitájára, és hogy ne következzen be az, ami be szokott következni, ugyanazokat a notabilitásokat, akiket most a kollégium meghívott, erre a vitára is meg kellene hívni, mert kicsit a bőség zavarával küszködünk. Másik dolog, amit meg lehetne csinálni, hogyha ilyen jó szokásokat akarunk kialakítani – és én abban reménykedem, hogy ilyenek azért elszaporodnak most már –, hogy az ilyen viták anyagait egy héttel vagy egy hónappal előtte írásban körözni lehetne a résztvevők között, és akkor jobban fel tudnánk készülni mondanivalónk sűrítésére, és én sem beszélnék például olyan hosszan, mint azt tegnap tettem.

Rátérve akkor a megjegyzéseimre, visszafelé fogok haladni. Teljesen egyetértek Nagy Endrének azzal a megállapításával, hogy a, nevezzük így, októberi eseményeknek voltak bizonyos fogyatékoságai, „ambivalenciái” – hogy az ő kifejezését használjam –, és részben egyetértek azzal a megállapításával is, hogy ez egy alkotmányon kívüli szituációt hozott létre, azonban azt mondanám, hogy egy kicsit háttérbe szorította a dolognak azokat a vonásait, amelyek viszont bőven belül voltak az alkotmányon, feltéve ha alkotmányon mást ért, mint Sajó András (Sajó András ugyanis alkotmányon végyes rendelkezések gyűjteményét érti, szemben a Nagy Endre által is emlegetett Diceyvel, aki az alkotmányon a demokrácia megfelelő korlátozását érti).

Ezekkel a megállapításokkal is biztosan el lehetne kezdeni egy nagyon komoly vitát. Például az általam nagyon tisztelt, politikai szerepét példamutató kiválósággal végző köztársasági elnökkel kapcsolatban is, egy egész nagy témát vetett fel most Nagy Endre, ami valahogy nem jutott eszünkbe. Pedig a polgári engedetlenségnek egy klasszikus témája a tisztviselői engedetlenség, a köztisztviselői engedetlenség, a királyokra nem vonatkozik, de a köztársasági elnökökre és mindenféle rendű és rangú közhivatalnokokra vonatkozik. A parancsra tettem problémája nem egészen azonos a polgári engedetlenség problémájával.

Szeretnék bevezetni egy egész problémakört azzal az elvvel, amit Király

professzor népszerűen úgy nevezett meg, hogy ágyúval ne lőjünk verebekre. Én ezt úgy parafrázálnám, hogy ágyúval ne lőjünk a saját polgárainkra, saját katonáinkra, ha következetes akarok lenni. Azzal a fogalommal kezdeném, amit először Györgyi professzor, később pedig Király professzor a megengedett cselekmények kategóriájának nevezett, és azt mondanám, hogy ha elfogadjuk a büntetőjognak ezt a fogalmát, akkor a megengedett cselekedetek egyike az, hogy a törülközőmet használjam. A megengedett cselekedetek egy másik fajtája az, hogy szabadon leutazhassak Kecskemétre. Egy harmadik fajtája, hogy egy igazán szabad országban tetszésem szerint, Magyarországon pedig bizonyos alkotmányos feltételek szerint, szidhassam a kormányt. Én azt gondolom, hogy a megengedett cselekedeteknek ez a fogalma félrevezető, nem veszi figyelembe azt, ami a büntetőjog belső logikáját kívülről meghatározza, és amit ennek a kérdésnek egy klasszikus művében, *A büntetőjog erkölcsi korlátai* című nagy művében Joel Feinberg annak a keretnek, az eszmények és elvek egy olyan háttérfeltételének nevez, ami lényegében az alkotmányos demokrácia fogalmában vagy eszmekörében foglalható össze. Tehát én teljes mértékben egyetértek azokkal a jellemzőkkel, ahogy Györgyi professzor a büntetőjog logikáját, fogalomkörét jellemezte, de azt mondanám, hogy nem tért ki egy nagy demokratikus intézményre, az alkotmányos felülvizsgálat vagy a jogok felülvizsgálata intézményére, és ennek az intézménynek a figyelembevétele, azt hiszem, elvezethet minket a polgári engedtlenség gondolatkörének problémájához.

Én azon voltam a tegnapi előadásomban, hogy szétválasszak két dolgot. Mind a kettő nagyon kedves a szívemnek. Én ellentétben a magyar filozófusokkal, vagy inkább úgy mondanám, hogy a magyar filozófiai hagyománnyal, nagyon tisztetem a jogot, és biztos, hogy nem vagyok a kritikai kriminalisztikának a híve. De azt mondanám, hogy én például filozófiai tanulmányaim során annyit hallottam összesen a jogról, hogy az egy tudatforma, és ennek következtében sem én, sem azok, akik a bölcsészkart elvégezték, nem tudunk részleteket a magyar jogfejlődésről vagy a magyar jogról. Elképzelhető, hogy milyen állapotban lehet a magyar jogi kultúra azok között, akik nem járnak egyetemre sem.

Erről az alkotmányos felülvizsgálatról szeretnék még beszélni, ami ebben a nagy átalakulásban, rendszerváltásban most kialakult. Most már nyilvánvalóan lesz a magyar jogrendszerben valamilyen kiforrott módon egy alkotmánybírói, egy alkotmányos felülvizsgálati intézmény, és ki fognak alakulni majd ennek a különböző konvenciói, különböző szokásai. Tegyük fel, hogy egy törvény vagy rendelkezés feketén-fehéren egy alkotmányos jogom gyakorlásában engem megakadályoz. És tegyük fel, hogy ezt bírósági határozat vagy a kormány által adott nyilatkozat kimondja, elismeri, és ennek nyomán a törvényt vagy a rendeletet visszavonják. Tegyük fel továbbá azt is, hogy az elismert igazságtalansággal szemben, az alkotmányos jog másfajta védelmére nem volt lehetőségem. A dolog formailag érvényben van, mit tehetek? Ezt az egész feltevérendszer az úgynevezett párhuzamos szabálynak, párhuzamos engedelmesség szabályának nevezik. A lényege az, hogy én nem látom be, hogy ha a kormány, az egész jogrendszer elismeri, hogy hibát követett el – nem valamiféle apró hibát, hanem jogsértést, s ez

alapvető, durva módon belegázolt az emberek szabadságába –, ha belátja, hogy ilyen, olyan, amolyan okokból politikai hibát követett el, akkor én nem azt mondanám, hogy az eredmény az, hogy az ezek ellen tiltakozók cselekménye nem veszélyes vagy nem nagyon veszélyes. Hanem azt mondanám, hogy dicséretes. Helyes. Követendő és ünneplendő. Azonkívül, hogy természetesen nem is veszélyes.

Sok vita folyik arról, hogy hogyan különböztetjük meg a próbaper kezdeményezését a polgári engedetlenségtől. Amikor én meg vagyok róla győződve, hogy a törvény betűje feketén-fehéren ellentmond az alkotmány rendelkezéseinek, elfogadott értelmezésének, és én jogomhoz ragaszkodva, mint például ama bizonyos alabamai étteremben, a jogomhoz ragaszkodva követelem, hogy engem szolgáljanak ki a fehérek számára fenntartott kávéházban, nos, ebben az esetben nagyon nehéz eldönteni, pláne egy föderális berendezkedésnél, hogy most ez próbaper kezdeményezése-e, ahogy egyesek értelmezik, vagy polgári engedetlenség. Mondok egy konkrét példát erre is. Georgia államban egy bártulajdonos felbízta az egyik táncosnőjét, hogy félmeztelenül táncoljon. Ma már ez bevett szokás mindenütt Amerikában, máshol is. De azért, mert meg akarta tudni, hogy vajon érvényben van-e még Georgia államnak a rendelkezése, hogy ez közszemérmert sértő. A táncosnő – jól megfizették érte – azért táncolt félmeztelenül, mert meg akarták tudni, hogy mit mond erről az alkotmány. Későbbiekben azután számos esetben, számos államban táncoltak azért félmeztelenül nők bárókban, mert ragaszkodni akartak ahhoz az alkotmányos jogukhoz, hogy ők így módon fejezik ki a – nem is tudom, mit. Tehát csak érzékeltetni akarom, hogy itt van egy probléma, ami nem pusztán egy skatulyázás kérdése, hogy mi polgári engedetlenség és mi pedig az emberi jogaimnak, az alkotmányos jogaimnak, a vélt vagy valós alkotmányos jogaimnak a gyakorlása, az ahhoz való ragaszkodás.

Az, amit tisztán klasszikus értelemben polgári engedetlenségnek szoktak nevezni, az azonban valami más dolgot sért meg rendszerint. Nem azt a szabályt, nem azt a jogszabályt, vagy nem azt a rendelkezést, amit az illető igazságtalanságnak tart, hanem valami mást, jelképesen. Közlekedési szabályt, átmászik egy kerítésen és birtokháborítást követ el, vagy valami ilyesmit csinál. Abban a kivételes esetben, és ezt hangsúlyozom, amikor a kormányzat elismeri, hogy hibát követett el, amikor bírói határozat mondja ki, hogy alkotmány sértő volt az adott törvény, tehát semmis volt, akkor ebben az esetben én nem tartanám helyesnek, sőt furcsának tartanám azt a megfogalmazást, hogy az illető nem túl veszélyes cselekedetet hajtott végre a társadalomra nézve, és ezért bocsássuk meg neki, amit tett. Az egész olyasmi, amit nem megbocsátanunk kell neki, hanem dicsérnünk kell érte. Egy egészen speciális probléma, fölmerült több ízben a gazdasági engedetlenség kérdése, Nagy Endre előadásában is, tegnap is, sokan vitatták ezt a kérdést. Nyilvánvaló, hogy a taxis-üggyel kapcsolatban ez egy nagyon fontos kérdés. Két megjegyzésem lenne ezzel kapcsolatban. Az egyik kapcsolódik ahhoz, amit Bence György mondott az előadásában, és ez, úgy érzem, annak a kritikai irodalomnak a része, amivel ezt a klasszikus felfogást bírálni szokták. Igénis lehetséges, hogy a kisebbség anyagi jogaiért száll síkra, és ezek az

anyagi követelések alapvető polgárjogot jelentsenek. Tehát az a gusztusos felosztás, ami az igazságosság elméletében található, hogy vannak a klaszszikus polgárjogok, politikai és polgári szabadságjogok egyfelől és vannak másfelől az esélyegyenlőséghez és a gazdasági minimumokra vonatkozó jogok, ez a felosztás, ez nem megy. Igenis vannak olyan alapvető gazdasági követelések, amelyekért kisebbségek polgári engedetlenséget követhetnek el. Félreértés ne essék, nem akarok az ellenkező végletbe átcsapni, és nem akarom bebizonyítani, hogy a taxisok a szegénység képviselőiként léptek fel. Csak azt akarom mondani, hogy ez a „gazdasági elégedetlenség vagy sztrájk és politikai elégedetlenség” elhatárolás, ez olyan társadalmakra van kitalálva, amelyekben piacgazdaság működik. Nem abban az értelemben, hogy nincs állami szektor, de abban az értelemben, hogy, mondjuk, a gazdaság működésében jelentős vállalatoknak 80-90%-a magántulajdonban van. Amikor tehát az a probléma vetődik fel, hogy vajon joga van-e a polgároknak a parlamentet és a jogi utat megkerülve tiltakozni gazdasági döntések ellen, akkor egy fejlett nyugati alkotmányos demokráciában olyan típusú gazdasági döntésekről van szó, hogy fölemelték a kamatlábat 2%-kal. Vagy a munkanélküli-politikán változtattak, vagy valamiféle makroökológiai rendelkezést vezettek be. Legyünk azonban tisztában azzal, hogy ha mi itt egy alkotmányos demokráciát akarunk kialakítani, akkor annak nemcsak az része, hogy egy politikai masinériát kialakítsunk, hanem az is része, hogy a gazdasági élet szabályozását egy parancsuralmi vagy állami szabályozásról áttesszük egy piaci, vállalkozói gazdaság szabályozásába.

Ez azt jelenti, hogy – csak megkockáztatnám azt a gondolatot – amikor a kormányzat a maga politikai erkölcsé alapján meghozta ezeket a gazdasági intézkedéseket, akkor erre valahogy nem illik rá az a problémakezelési modell, ahogyan a polgári engedetlenség problémakörét egy fejlett, alkotmányos demokráciában tárgyalni szokták. Ez sokkal alapvetőbbben érintette az emberek életét, életmódját, függetlenségét, szabadságát, mint ahogy egy fejlett alkotmányos demokráciában ez megtörténik.

Egy dolgot még szeretnék elismerni, amit én a vita hatására nem vettem figyelembe, és mindenképpen szeretném korrigálni itt az álláspontomat. Ez pedig az, hogy én tegnap a dolgozatomban egy kicsit dodonai módon azt fejtegettem, hogy az emberi jogok bizonyos szokásos értelmükben nem jogok, hanem erkölcsi követelmények, és ennek mintájára azt mondtam, hogy a polgári engedetlenség nem jog, hanem erény. Egyfajta erkölcsi követelmény. Ha valaki osztja az alkotmányos demokrácia bizonyos alapvető eszményeit, akkor egyet fog velem érteni. Elfelejtkeztem azonban nagyon félrevezető módon egy másik fogalomról, a szónak egy másik használatáról. Nevezetesen arról, amire Király professzor ma utalt, hogy valóban egy nemzetközi jogi dokumentumban, az emberi jogok egyik legalapvetőbb nemzetközi jogi dokumentumában kikövetkeztethető módon valóban szerepel valami olyasmi, ami a rendi társadalmak ellenállási jogára vezethető vissza. Tehát magyarul nem azt akarom mondani, hogy a nemzetközi jognak az ajánlásait, a nemzetközi jognak a dokumentumaiban megfogalmazott jogokat nem tartom jogoknak. Természetesen azokat jogoknak tartom. Köszönöm szépen.

Bogdán Tibor

Tisztelt hallgatóság!

Sok mindent lehetne mondani, mégis most egyetlenegy dologra szeretnék csak kitérni, arra, hogy mi a különbség a polgári engedetlenség teoretikus és gyakorlati megközelítése között. Ebből kiindulva arra utalnék, ha ilyen gyakorlati megközelítést akarom adni a polgári engedetlenségnek, azt kell mondanom, minden eddigi teoretikus megnyilvánulással egyetértek. Ezek a válaszok mégsem adnak egyértelmű választ egy olyan gyakorlati kérdésre sem, amely egy konkrét, adott engedetlenségi mozgalommal kapcsolatban fölmerül. Mégis amikor egy jogász közelíti, nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy nem elvont engedetlenségi mozgalmakról van szó, hanem a polgári engedetlenségnél minden egyes esetben adott, konkrét engedetlenségi mozgalmat kell értékelni. Ebből következik, hogy mindaz, ami absztrakció szintjén megjelenik, igaz lehet. Mégis ezek az érvek, amelyeket igazként fogadunk el, valahol a konkrét esetben ütközni fognak. És amikor jogszerűségről, jogellenességről próbálunk meg beszélni egy adott engedetlenségi eseménnyel kapcsolatban, a végső értékelés többféle lehet. Egy adott polgári engedetlenség megjelenik egyrészt mint egy jelenség, amelyiknek még semmiféle értéktartalmat, értékelést nem adok. Ez körülhatárolható sokféle módon. A lényege az, hogy valamilyen jog által meg nem engedett cselekmény keretében történik egy nemtetszés kifejezése, nagyon vulgárisan fogalmazva. Én nem keverném össze az engedetlenség kategóriájában a meg nem engedett és a megengedett cselekményeket. Ugyanis teljesen nyilvánvaló az, hogy ha megengedett cselekményt használnak föl, tegyük föl, például a gyülekezési jog szabályai szerint egy tüntetést, akkor ez nem polgári engedetlenség, hanem a jog keretei között zajló demonstráció.

A polgári engedetlenség jogilag még értékeletlen kategóriája tulajdonképpen az, hogy valamilyen módon a joggal szembeszegül, hogy törvényes rendelkezéseket sért meg. Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló, hogy evvel az értékeléssel, evvel a tényszerű megállapítással még az égvilágon sehova nem jutunk. Ezt követően, ha konkrét engedetlenséget nézünk, legyen az bármelyik a világban, akkor azt is látni fogjuk, hogy ezt az engedetlenséget az adott, konkrét szituációban, egy adott társadalomban különbözőképpen fogják értékelni. Eltérően fogja értékelni, mondjuk, egy társadalommal, tudománnyal foglalkozó ember, eltérő módon értékelheti a társadalmi köztudat, a közvélemény és ettől megint másképp értékelheti a hatalom. És tegyük fel, ez a hatalom is lehet megosztott olyan módon, hogy a parlamentben van kormánypárt és ellenzék. Tehát van az adott polgári engedetlenségnek egy konkrét értékelése egy adott társadalomban, amelyik egy adott szituációban lehet akár négy-ötféle is. Ez azért lényeges, mert ezt az értékelésbeli különbséget én már egy lényeges tünetnek minősítem egy adott ország állapota szempontjából. Ugyanis, ha ezek az értékelések egymástól jelentősen eltérnek, az az adott állam jogállamisága, demokráciája szempontjából, mondjuk úgy, hogy aggodalomra ad okot. Fölvetődik, hogy miért. A

miért kérdésre a válasz az, hogy ezekből az értékelésekből különböző válaszok következnek, a válaszokból retorziók következhetnek. Én úgy gondolom, hogy egy polgári engedetlenségi mozgalom utólagos megítélése szempontjából az egyik legfontosabb szempont az, hogy az értékelésben létrejön-e valamiféle konszenzus. Az értékelés fölötti konszenzus nagyon fontos. Most függetlenül attól, hogy ezt jogszerűen, formálisan miként kéne értékelni. Nagyon lényeges abból a szempontból, hogy az adott társadalom demokráciája milyen szinten áll. Egy másik nagyon fontos kérdés – különösen a hatalom általi értékelése szempontjából – a polgári engedetlenség eredményessége. Ha valaki belegondol abba, hogy a polgári engedetlenséget utólag miként értékelték, az tulajdonképpen itt különböző erők egymásnak feszülése eredményeképp történik meg, és lesz egy konszenzuson vagy nem konszenzuson alapuló értékelés. De a lényege az, hogy valamilyen módon, amíg a társadalom minimum-konszenzusra nem jut az adott polgári engedetlenség értékelését illetően, addig igazi nyugalom nem lesz. És itt most egyetlenegy pillanatra hadd utaljak a taxisblokádra. Többféle értékelés hangzott itt is el. A jelenségről és az értékelésekről egyaránt elmondható, hogy a magyar demokrácia minden koraszülöttsége, minden jelenlegi állapotbéli pozitívuma együttesen jelenik meg mindabban, ami itt történt. Volt egy taxisbloká, amely lezárult a konkrét ügyben való konszenzussal, utána a parlament tett egy olyan értékelést jogilag, amelyik az amnesztián keresztül ezt az adott eseményt tulajdonképpen polgári engedetlenségként ismerte el. Az alapkérdés az, ha tulajdonképpen a Varga Csaba-féle állásponton, illetőleg azon az állásponton vagyunk, amit más úgy mondott, hogy pozitívista megközelítése a jognak, akkor valamilyen módon egy adott szituációban ezt helyre kell billenteni. A kérdés az, hogy mi a jogi formája egy polgári engedetlenség tekintetében a helyrebillentésnek. Ez sokféle módon történhet. Az egyik tulajdonképpen az amnesztia. A másik kérdés az, hogy ennek az amnesztiának mi lehet a konkrét formája.

A magam részéről az amnesztiát mint módot egy polgári engedetlenség lezárásaként semmiképpen nem utasítanám el, mint lehetséges jogi formát egy pozitív jogi megközelítésből. Vitatom azt, hogy olyan jogkövetkezményt lehet hozzá fűzni, hogy ha adott időn belül újabb bűncselekményt követ el, akkor az amnesztia semmis. Ez már megkérdőjelezi az ilyen értékelést, ezzel teljes egészében egyetértek. De önmagában, formális jogi lezáró aktusként az amnesztiát mindenképpen elfogadható eszköznek tartom.

Ami a jövőt és a jelent illeti, teljesen nyilvánvaló az, hogy a kétféle jogi megközelítés, mármint egy természetjogi megközelítés és egy pozitívista megközelítés, önmagában egyik sem alkalmas arra, hogy az adott, konkrét polgári engedetlenséget kezelje. Az egyik, a pozitívista megközelítés nem ad lehetőséget arra, hogy a polgári engedetlenséget jogilag legitim keretek közé terelje. A természetjogi megközelítés nem adja meg azt a formát, ahogy legitim keretek közé lehet terelni. De ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló, hogy a polgári engedetlenségnek az egyik leglényegesebb eleme az, hogy attól a pillanattól kezdve, ahogy ez valamilyen legitim jogi formát kap, attól kezdve nem polgári engedetlenség. Tehát én úgy gondolom, hogy ez nem egy véletlenszerű velejárója, hanem egy mindenkor alapvető történelmi sa-

játossága a polgári engedetlenségnek, hogy a tételes jogban képtelen megjeleníteni. Bizonyos jogelveket rá lehet fűzni, de részletes, tételes jogi szabályok soha vele kapcsolatban még nem jelenhetnek. Ugyanakkor nagyon fontos, úgy gondolom, egy jogállam, egy demokrácia keretében az, hogy legyenek olyan elvi tételek a jogtudatban, a köztudatban minden egyes alkalommal, amelyek az adott cselekményt és az adott cselekménysorozatot valamilyen módon képesek értékelni. Ha az számít, hogy mennyire eredményes a polgári engedetlenség, akkor ez az irány rossz. Ugyanis az eredményesség ugyan lehet egy szempont abban, hogy milyen konszenzust hozunk létre utólag, de semmiképpen nem alkalmas különböző típusú cselekményeknek a differenciált megítélésére.

Ebből következik, amit többen megemlítettek itt a polgári engedetlenséget illetően, hogy olyan kategóriákat tudunk leginkább használni, mint a szükségesség, az arányosság kérdése. Tehát ezek azok a viszonyító alapok, amelyek alapján egy polgári engedetlenség adott, konkrét esetben megítélhető. És e tekintetben azt hiszem, hogy továbbra is igaz lesz az az állítás, hogy nagyon sokféle elméleti tétel és elméleti fejtegetés képzelhető el a polgári engedetlenség vonatkozásában. Mégis az alapvető kérdés az lesz, hogy egy adott állam, egy adott társadalom gyakorlatában, adott konkrét esemény megítélésében melyek lesznek azok a vezérlő elvek, amelyek az adott cselekménysorozat megítélését befolyásolják. Ezt azért gondolom nagyon fontosnak, ugyanis teljesen nyilvánvaló az, hogy a polgári engedetlenség a bíróságok gyakorlatában nem egy olyan napi jogi jelenség, amelyik olyan sűrűséggel fordul elő, mint például egy-egy polgári jogeset. Csak ha az egész világ jogrendszerét nézzük, az ad egy olyan sűrűséget, amelyből tapasztalatok levonhatók. Semmiképpen nincs egy olyan lehetőség, amit például bármilyen jogi kérdés megítélésénél a Legfelsőbb Bíróság jogértelmező gyakorlata lehetővé tesz. Ez nem áll rendelkezésünkre. Ebből következik, hogy mivel nem kodifikálható a kérdés, alapvetővé válik az, hogy tisztázhatók-e, egy későbbi konszenzus alapjává tehetők-e azok az elvek, amelyek alapján az ilyen jelenségeket az adott társadalom, konkrétan Magyarország az adott történelmi folyamatba, az alkotmányos jogrendjébe, annak jelenlegi fejlődési tendenciájába képes beépíteni.

Nem a taxisblokádtól volt a polgári engedetlenséggel kapcsolatos első magyar jelenség. Én visszautalnék egy olyan jelenségre, amelyik, úgy gondolom, teljesen egyértelműen jogellenesnek minősíthető lett volna, bár nem fejlődött polgári engedetlenséggé. Amikor az alkotmányellenes kamatadó egy évvel ezelőtt bevezetésre került, akkor az Alkotmánybírósághoz fordultak többen a kamatadóra vonatkozó szabályozás megsemmisítése érdekében. Ezt az alkotmánybíróság meg is semmisítette.

De mellette megjelent Magyarországon egy olyan felhívás, amelyik azt mondta, hogy a kamatadó alkotmányellenes, ezért ne fizessétek be. Ez teljesen egyértelműen egy törvényellenes cselekedetre vonatkozó felhívásnak minősül, függetlenül attól, hogy az adott törvényes rendelkezést miként minősítjük. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy maga a taxisblokádtól mint jelenség rengeteg szempontot adott ahhoz, hogy a polgári engedetlenséggel kapcsolatban milyen magyar, hazai értékrend, joggyakorlat alakuljon ki. Egy do-

logról még szólni kell. Nagyon fontos az, hogy a polgári engedetlenség szituációjában, adott, konkrét szituációban egy adott kormányzat miként viselkedik. És itt jön a politikai etika és a politikai erkölcs kérdése. Én úgy gondolom, hogy ha egy adott kormány, bármilyen adott hatalom, az adott cselekménnyel szemben sem fenyegetéssel, sem tettelességgel nem lép föl, akkor a politikai etika íratlan szabályai szerint tulajdonképpen az adott mozgalmat ha akarja, ha nem, polgári engedetlenségként ismeri el. Ez egy nagyon lényeges körülmény. Ugyanis ez az adott személyeknek a magatartását nagy mértékben befolyásolja. A konkrét magyar taxisblokádnak szempontjából én úgy gondolom, hogy ez meghatározó tényező volt, és meg kell, hogy mondjam, az első pillanattól kezdve ez volt a véleményem. Függetlenül attól, hogy a szükségesség és az arányosság mértékét miként értékeli kormány, bármilyen politikai erő, itt dominánsan értékelő szempontként annak kellett előlépni, hogy utaló magatartásával, egyáltalán az egész jelenséghöz való viszonyulásával a tényleges meglévő kormányhatalom akként viselkedett, hogy ezt a mozgalmat polgári engedetlenségként ismerte el. Ezután ebből az égvilágon semmiféle más következtetést nem lehetett levonni, és azért mondanám ezt, mert ezzel is jelezni szeretném, hogy sok szempontból fontosabb lehet egy adott polgári engedetlenségnek a gyakorlata, mint a hozzáfűzött teoretikus értékelés. Kimondhatjuk utólag esetleg, hogy egy adott polgári engedetlenség túllépett a szükséges mértéken, aránytalanul nagy jogsérelmet okozott. De ha egy fennálló hatalom ezt utaló magatartással polgári engedetlenségi mozgalmaként ismerte el, nem mondhatja azt, hogy ez mégsem az volt, hanem valami egészen más, valami jogellenes volt. És itt jön ki az az alapvető dilemma, amire az egész okfejtéssel utalni szerettem volna, hogy a pozitív jog szempontjából a polgári engedetlenség kategóriája a formális jogszerűség és jogellenesség kategóriájával nemhogy nem kezelhető, hanem ezeknek a kategóriáknak az általános értékelésbe való bevétele értelmezhetetlenné teszi az adott értékelést. Ugyanis konkrét esemény utólagos értékeléséről lévén szó, az alapvető kérdés nem az, hogy politikailag valaki mit deklarál, hanem az az alapvető kérdés, itt legyen parlamentről, legyen kormányról, legyen akárkiről szó, legfőbb ügyészről adott esetben, hogy milyen jogkövetkezményeket kíván a gyakorlatban hozzáfűzni. Tulajdonképpen a hatalom általi jogi értékelés ezt fogja megadni. És gyakorlatilag a későbbi joggyakorlatot alapvetően ez a konkrét jogi értékelés fogja minden esetben meghatározni.

Én úgy gondolom, hogy lehet a gondolatsor, amit elmondtam, teoretikusan bármelyik oldalról vitatható. Azonban arra szeretnék utalni, hogy bármelyik a világban bekövetkezett polgári engedetlenségi mozgalmat vizsgáljuk, azoknak a megoldása soha nem egyfajta előre elkészített sablon-tória alapján történt, hanem, ahogy utaltam rá, szinte minden egyes esetben az adott, konkrét politikai viszonyok között adott, konkrét politikai hatalom által létrehozott konszenzussal, vagy adott esetben, ami utána még negatívabb következményekre vezetett, konszenzus nélkül. Úgy gondolom, hogy az alapvető kérdés az a polgári engedetlenségi mozgalom békés lezárását követően, hogy értékelése konszenzus alapján áll-e vagy sem. Az, hogy a konszenzus létrejött vagy nem jött létre, tulajdonképpen az adott konfliktus

jövőbeni sorsát alapvetően meghatározza. Ez a konszenzus természetesen csak valós konszenzus lehet. Ugyanis hogyha ez valami társadalomra rákényszerített, nem valóságos demokratikus körülmények között kikényszerített álkonszenzus, akkor ezt az adott jelenséget az adott társadalom még egyszer újra fogja értékelni, újra elő fogja venni. Én abban reménykedem, hogyha most a taxisblokádra kéne egy valamiféle utólagos értékelést adni, a konszenzus-elemet kiemelve, bármennyire is ellentmondásos vélemények hangzottak el, bármennyi vádat vágtak különböző politikai erők egymás fejéhez, én abban reménykedem, hogy a taxisblokád lezárásának az eredménye, nem a módja, hangsúlyozom, hanem a lezárás eredménye lehetővé teszi azt, hogy ezt egy olyan konszenzusos lezárásnak tekintsük, aminek következtében ezt a kérdést a magyar társadalom nem lesz kénytelen többé elővenni. És ilyen módon mondom azt, hogy a magyar jogállamiság keretében ez a demokrácia, amelyik jelenleg működik, ha nem is jelessel, de legalább egy közepes eredménnyel végzett e tekintetben. Az alapkérdés az, hogyha egy újabb ilyen társadalmi jelenség megjelenik Magyarországon, vajon a tanulság, amit ebből le kellett szűrni, az milyen módon jelenik meg a fejekben és milyen módon válik kezelhetővé, a tanulságokat ki milyen módon hasznosítja. Köszönöm szépen.

Bence György

Én is lelkesen csatlakozom azokhoz, akik dícsérték a Bibó Kollégiumot ennek az érdekes konferenciának a megrendezéséért. Csak egy hibát találtam a rendezésben. Miért kellett a filozófusokat, a szociológusokat, a politikai tudósokat és a jogászokat külön karámba zárni? Talán attól féltek, hogy kárt teszünk egymásban?

A magam részétől szeretnék, ha nem is kitörni a filozófusoknak csinált karámból, de legalább kisettenkedni onnan. Szeretnék belekóstolni a jogászok legelőjének füvébe.

Úgy értelmeztem Györgyi és Király professzor urak előadásait, hogy arról beszéltek, mennyire lehet a büntető eljárás lehetőségeivel élve, valahogy beleilleszteni a büntető jogba a polgári engedetlenség jogon kívüli kategóriáját. Remélem nem keverem laikus értelmezésemmel rossz hírbe őket a szigorú szakjogászok előtt.

Szokatlan, új esetek fölmerülésekor mindig kreatív, rugalmas módon kell alkalmazni a szabályokat. Ha nem így történnék, akkor az egész igazságszolgáltatás valami nagy masina, eset-daráló volna, amelybe felül betöltik az eseteket és alul kijön az ítélet. A rugalmasságnak, a kreativitásnak persze megvannak a maga – rendszerenként változó – szokásos határai.

Az előttem szóló két kiváló, gyakorlati és elméleti büntetőjogi szakember többféle fogalmi eszközt sorakoztatott föl, amelyek lehetővé teszik ezt a rugalmasságot. Ezek közül – úgy vettem ki – a kényszerhelyzetre, az önvédelemhez hasonló helyzetekre tett utalások voltak a legfontosabbak a szó-

ban forgó kérdés szempontjából. Azt sejtették, hogy az igazán komoly, erkölcsileg komoly polgári engedetlenség esetében talán igénybe lehetne venni efféle analógiákat.

De valóban ilyen komoly volt a fuvarosok tiltakozó akciója? Előadásomban, az általánosabb összefüggésekre tartogatván az időt, nem akartam belemenni a kérdésbe. Minthogy azonban majd minden előadó és hozzászóló letette a garast, nekem is állást kell foglalnom. Nos, az ún. taxisblokádsok vonásában hasonlított ahhoz, ami számomra épp a legrokonszenvesebb a polgári engedetlenségben. Saját tapasztalatom és mások beszámolója azt tanúsítja, hogy a taxisok meglepő tudatossággal, mondhatni, emelkedettséggel csinálták végig az akciót, ami a sajtó, főként a televízió gyanúsításai közepette nem lehetett könnyű dolog. Megfontolták, hogy kit engedjenek át, és kit nem. Igyekeztek kitérni minden provokáció elől. Kerülték még a szóbeli összetűzést is.

Ám ennek ellenére nem vagyok képes polgári engedetlenségnek fölfogni a taxisok akcióját. Ugyanis épp az hiányzott belőle, amit – a jogászok analógiáját továbbszöve – erkölcsi kényszerhelyzetnek lehetne nevezni. Furcsa lenne az ő helyzetükre az „itt állok és másként nem tehetek” formuláját alkalmazni. Erkölcsi kényszerhelyzetbe akkor kerülünk, amikor úgy érezzük, hogy egész személyiségünk szenvedne kárt – magyarul: nem lennénk többé azok, akik vagyunk –, ha engedelmeskednénk a törvényhozás valamely döntésének, meghajolnánk a hatóság valamely parancsa előtt.

Ha valóban ilyen kényszerhelyzetbe kerül valaki, akkor ezt – szerintem – a büntető eljárás során valahogy figyelembe kellene venni. De ez már valóban az én javaslatom, a jogtudósok – legalábbis egyenesen – nem mondtak ilyesmit.

Egy másik analógia, amivel most már a saját szakállamra hozakodom elő, a politikai és nem-politikai bűncselekmények közti hagyományos különbségtétel. Ennek régen főként a büntetés végrehajtásának módjára nézve volt különös jelentősége. A politikai bűnöst – miként a párbajhóst is – úri körülmények között tartották fogva. Aminek, a megalázó és embertelen bánásmód általános, a közönséges bűnelkövetőkre is kiterjedő tilalmánál fogva, nincs többé nagy jelentősége. De talán van egy mélyebb, a bűncselekmény természetében rejlő megkülönböztetés is a hagyományos különbségtétel mögött? Nem lehetne ezt feleleveníteni?

Az elmondottakból természetesen nem következik, hogy a polgári engedetlenséget egyszerűen, úgy ahogy van, jogi fogalomként lehetne kezelni. A büntetendő polgári engedetlenség törvényi tényállásának meghatározása súlyos fogalmi nehézségekbe ütközik s mindenféle nemkívánatos mellékkövetkezménnyel jár. Talán még ennél is nehezebb lenne a polgári engedetlenséget – miként erre néhányan, köztük Hannah Arendt, kísérletet tettek – állampolgári jogként beilleszteni a jogrendszerbe.

A polgári engedetlenség mindenekelőtt szociológiai és morális – ha úgy tetszik: erkölcsfilozófiai vagy politikai filozófiai – fogalom. Persze olyan szociológiai stb. fogalom, amelyet a joghoz való viszonyában értelmezünk. Amikor polgári engedetlenségről beszélünk, mindig arra gondolunk, hogy valamilyen jogszabály vagy törvényes felhatalmazáson alapuló hatósági parancs

– tudatos és nyilvános – megszegésére kerül sor. De az, hogy a jogrendszer mely pontján hágják át a határokat, csak igen lazán függ össze az engedetlenség politikai céljával. A legokosabb valami olyan szabályt kinézni, amelynek megsértése egyfelől kellő feltűnést kelt és intézkedésre kényszeríti a hatóságokat, de amelynek megsértése másfelől nem esik súlyosabb erkölcsi tilalom alá, nem veszélyezteti – ahogy mondani szokták – a tiltakozás erkölcsi tisztaságát.

Lehetetlenség tehát előre megállapítani, hogy milyen jogszabályokat kellene külön engedetlenség elleni törvénnyel védeni. Az engedetlenség elleni törvényből – azt hiszem – elkerülhetetlenül valamiféle rendtörvény sülné ki. Mint amilyen az 1921. évi III. törvénycikk volt, amiből aztán – megfelelő tartalmi kifordítással – a kommunista rezsim izgatási törvénye lett. A büntető törvények megszabják, hogy mit nem szabad csinálni. A rendtörvény pedig külön megtiltja, hogy megsértsünk bizonyos büntető törvényeket. Ennek pedig vagy nincs semmi értelme, vagy – és a gyakorlatban mindig ez történik – a büntető törvények kiterjesztő és szigorító értelmezéséhez vezet.

Hasonló, de talán még súlyosabb nehézséggel kell szembenéznie annak, aki állampolgári jogot akar csinálni a polgári engedetlenségből. Egy rendetlenségi törvény talán még furcsább lenne, mint amilyen egy rendtörvény szokott lenni. Milyen törvényeket lenne szabad (meghatározott feltételek mellett) megsérteni?

Mindamellettt a polgári engedetlenség joga nem hóbortos ötlet csupán. Nyomós okai vannak, hogy fölmerült. Az okokra itt már nem térhetek ki részletesen. Csupán jelzem, hogy részben filozófiai, részben politikai okokról van szó.

Hogyan lehet alkalmazni a társadalmi szerződésnek, vagyis a törvények elfogadásából eredő politikai kötelezettségnek az elvét modern körülmények között? Szerződésről csak akkor beszélhetünk értelmesen, ha módomban áll nem belemenni a feltételekbe, vagy legalább utólag fölmondani a szerződést. Az előbbire nyilván nincs módom. Az állam – és nem is alaptalanul – abból indul ki, hogy mindenkire érvényes a szerződés. De akkor hogyan mondhatom föl legalább utólag? A kivándorlás opciója általában csak kevesek számára áll nyitva. Hátat fordítani az államnak? Visszahúzódni a kertjeinkbe? Ez meg úgyiszlén senki előtt sem áll manapság nyitva.

A politikai megfontolás pedig az szokott lenni, hogy olyan körülmények között, amikor egy jelentős, tettekre és hangos, de többségre vergődni nem képes kisebbség ellenzi az állam politikáját, célszerűnek látszik valami legális utat nyitni elégedetlenségük kifejezésére, nehogy a forradalmi útra sodródjanak.

A jogfejlődés tapasztalatai azt mutatják, hogy sok minden joggá válik, amiről felmerülése pillanatában azt hiszik a talárosok, hogy jogi abszurdum, politikai agyrém csupán. Gondoljunk a lelkiismereti szolgálatmegtagadás jogára! Vagy a sztrájkjogra!

Utólagos jegyzet A Györgyi és Király professzor urak által felvillantott lehetőség – a büntető eljárás eszközeivel beilleszteni a jogba a polgári engedetlenséget – a konferencia befejeztével sem hagyott nyugodni. Megpró-

báltam utánanézni a szakirodalomban. A végén találtam is valamit, amit szeretnék megosztani a jegyzőkönyv olvasóival: Kent Greenawalt, *Conflicts of Law and Morality*, Clarendon Press: Oxford 1987. Az utolsó alfejezet a következő címet viseli: Techniques of amelioration in the criminal process: Nonprosecution, nullification, sentencing and pardon.

Szilágyi Péter

Elnézést kérek, hogy szólni merészelek, igyekszem rövid lenni. Azt hiszem, hogy abban egyetérthetünk valamennyien, hogy a polgári engedetlenség paradox jelenség – Tamás Gáspár Miklós úgy fogalmazott: valahogy az alkotmányos demokrácia szíve mélyén van. Azt hiszem, hogy ezzel egyet kell értenünk, és e paradoxon különböző feloldási kísérleteivel találkozunk az elmúlt napokban. Az egyik ilyen feloldási kísérlet, amelyik itt ugyan nem hangzott el, de az emlékezetes blokád ügyében a kormánykoalíció képviselője részéről igen, hogy diktatúrában nem lehet szó polgári engedetlenségről, demokráciában pedig az fölösleges. Egy másik értelmezési lehetőség a polgári engedetlenség erényének az éthoszával érvel, egy harmadik pedig a pozitivista jogtudomány praktikus bölcsességével, hogy ami jogellenes, az jogellenes. Ezekkel, én úgy érzem, jogelméletileg érvelni, ezekkel a megoldási kísérletekkel, ezeknek a keretei között nem lehet. Vagy legalábbis nagyon szűkösen lehet. Én megpróbálnék ezen továbblépni, vagy kilépni legalábbis, és szeretném egyfelől a természetjog és a morálfilozófia közötti különbséget aláhúzni, nevezetesen, hogy a természetjog azért természetjog, mert a jogra vonatkozik, mert *de lege ferenda*. Nemcsak elutasítása egy adott jogrendszernek, hanem egy pozitív meghaladási igényt is magában foglal, mondjuk, ha megnézzük a XVII–XVIII. századi Puffendor-féle német természetjogot, ahol természeti magánjog intézményekre lebontva kidolgoztattott, akkor ez markánsan látszik. Másrészt pedig a pozitivizmusnak is szerintem különböző interpretációs lehetőségei vannak. Elhangzott a zsarnokkal szembeni ellenállás kérdése. Ez nem ide tartozó kérdés. Polgári engedetlenség a rendszer keretein belüli egyes intézkedésekkel szembeni ellenállás, és fogalmából kifolyólag jogellenes. Tehát nem polgári engedetlenség, hanem csak nonkonform magatartás, mondjuk, a választási bojkottra való fölhívás, föltéve, ha a jog nem írja elő kötelezően a választásokon való részvételt. Én három szempontot próbálnék itt, mint lehetséges diszkutálási szempontot fölvetni. A célszerűséget, a jogszerűséget, és, nevezzük úgy, a lehetséges jogszerűségnek a szempontját. És csak azt kell mondanom egyrészt Rawlsra utalva, hogy megoldásokat nem tudunk nyújtani, csak szempontokat, vagy hogy Radbruchra hivatkozzam, a jogfilozófiának nem az a feladata, hogy megoldást adjon neked, mert neked kell dönteni. A jogfilozófia neked csak szempontokat tud adni, hogy átgondolt legyen a döntésed és ne véletlenszerűen sodródjál valamilyen döntés irányában. És az, akinek döntenie kell, az az engedetlen vagy potenciális engedetlen polgár. De a törvényhozó, a kormány és a jogalkalmazó is.

A célszerűség szempontja kapcsán szeretném hangoztatni, hogy nem a megtorlás célszerűségéről szeretnék beszélni. Tehát nem arról, hogy megéri-e. Ebben az esetben tudniillik egy felkelés fölszámolása éppúgy ugyanazokat a szempontokat veti föl, mint egy polgári engedetlenségi mozgalomnak a fölszámolása. Hanem ez a politikai racionalitásnak a szempontja. A politikai rendszer demokratikus, de nincs garanciája, hogy minden megoldása eleve tökéletes legyen, tehát szükség van korrekciós mechanizmusoknak a beépítésére, és a polgári engedetlenség ilyen korrekciós mechanizmusok egyike lehet. Amelyről tudnunk kell, hogy ennek a célszerűségnek ára van, a célszerűségnek korlátai vannak, és a mérleg másik serpenyőjébe be kell tennünk azt, hogy a belső béke és a köznyugalom zavarása milyen mértékben engedhető meg, hogyan néznek ki itt az arányok. Ez mindig mérlegelés kérdése.

A célszerűséghez tartozik még megítélésem szerint bizonyos előfeltétel, hogy a rendszerstabilitás szempontjából akkor nő meg a polgári engedetlenség célszerűségének a valószínűsége, esélye – weberiánus módon fogalmazva –, ha van lehetőség az értelmes diskurzusra, ha a nyilvánosság intézményei és érvei széles körben adóttak. Másrészt megvan az érdekérvényesítés iránt a tolerancia, és ez a tolerancia a politikai kultúrában is kifejeződésre jut. Vagyis, hogy a célszerűségi megfontolásokból az következik, hogy a legcélszerűbb mégis csak megelőzni ezeket a mozgalmakat vagy megmozdulásokat. A megelőzésnek az egyik dimenziója az érdekegyeztetési, az érdekképviseleti rendszer kiépítése már előbb. (De jobb később, mint soha.) A másik pedig, majd erre még kitérnék, a jogorvoslati vagy jogsérelmi intézményeknek a megteremtése.

A második szempont a jogszerűség kérdése. Kifejezetten a pozitív jogszerűség kérdése. Ami bűncselekmény, az bűncselekmény, mondja Györgyi Kálmán. Király professzor a jog binaritására hivatkozik, amit én is szóvá óhajtok itt tenni. Tudniillik nemcsak a büntetőjognak jellemzője a jog binaritása, hanem minden jognak. A polgári jognak is. Jogviszony főnnáll, nem áll, jó, az összszerszerűségénél lehet vitatkozni. Ez az egyik oldala a jognak, hogy bináris struktúrában gondolkodik. A másik pedig, hogy e binaritás mögött különböző rétegek vannak. Különböző megoldások. Valamennyien tudjuk, hogy a tiltott parkolás és a szándékos emberölés jogellenessége nem ugyanaz a jogellenesség. Vagy hogy a büntetőjog keretein belül maradvá a becsületsértés vagy az emberölés nem ugyanaz a jogellenesség. Illetőleg azt is tudjuk, hogy a motívumoknak is adott esetben szerepe lehet. Ugye, hirdetjük, hogy a jogszerűség motívumai irrelevánsak. De azért nem minden esetben, hiszen, ugye, a méltányolható okból származó erős felindulásnál csak-csak elismeri ezt a tételes jog, ha nagyon ritkán. A jogszerűséghez hozzátartozik szerintem, hogy a jog nemcsak a kifejezett tételes normának a rendszeréből áll. Tamás Gáspár Miklós fogalmazott úgy, hogy nem törvényes, de alkotmányos. Megint más az NSZK gyakorlat, hogy a freiheitlich-demokratische Grundordnungnak nemcsak normái vannak, hanem szabályai vagy elvei is, amelynek a betartása például az úgynevezett Berufsverbot-nál is figyelembe vétetett. És elnézést egy idézetért. Tudniillik, hogy az NSZK alkotmánya, nemcsak az alkotmányellenes mozgalmakkal való ellenállás jo-

gát, sőt kötelességét írja elő – ezt a szakirodalom mint konzervatív ellenállási jogot jellemzi, mondván, hogy a fennálló konzerválása érdekében ad egy ellenállási jogot –, hanem pozitív, tehát, hogy úgy mondjam, a rendszer továbbfejlesztését szolgáló bizonyos ellenállási jognak is megvan a létjogosultsága. Az NSZK alkotmánybírósági gyakorlatából legyen szabad fölolvasnom: „Aki egyedül vagy másokkal közösen, nyilvánosan, erőszakmentesen és politikai morális okokból tiltó normák tényállását megvalósítja, alapjogilag igazoltan jár el (handelt grundrechtlich gerechtfertigt), ha súlyos jogtalansággal szemben tiltakozik és tiltakozása arányos.”

Tehát ez alkotmánybírósági gyakorlat. Hozzáteszem, hogy én Pernthaler osztrák professzornak a könyvéből vagyok ilyen okos. Ő hozzáteszi, hogy több mint kérdéses, hogy például az osztrák alkotmánybíróság ezt az elvet magáénak fogadná-e el. A jogszerűség kérdésénél, én azt hiszem, hogy két kategóriát – noha tisztában vagyok vele, hogy a határok nagyon mozgóak – meg kell különböztetni. Az egyik a feltétlen és nyílt jogellenesség. Amikor mindenki tudja, hogy jogot sért és nem jogsértésre reagál. Itt szerintem a megkülönböztetés a jogsértések egyéb okaitól egyrészt a motívum vonalán keresendő. Tehát morális vagy politikai ok jöhet szóba. A másik szempont pedig a nyílt jogellenesség esetében az arányosság. Ez az, ami külön kezelhetővé teszi az értelmes diskurzus szintjén ezeket a magatartásokat. A másik kategóriát én kvázi jogi önsegélynek nevezném, ahol a jogellenesség vitatható, vagy egy jogellenesnek vélt aktusra való reakció vitatható. Nem akarok én a taxisblokádba belemenni, de van egy olyan értelmezési lehetőség, amelyik a benzináremelés jogszerűségét vitatja. Részben adójogi megfontolásból, részben pedig a 87. évi XI. törvénynek a jogalkotásról szóló azon passzusa alapján, amelyik a jogszabálytervezetek véleményeztetését előírja az érdekképviseleti szervekkel. Ezt lehet úgy értelmezni, hogy nem jogszabály, hanem ármegállapítás. De lehet úgy is értelmezni szerintem, hogy itt egy materiális jogszabály-fogalomról van szó. Államilag kibocsátott, államilag kikényszerített, általánosan kötelező, a jog fogalmának megfelelő, ergo materiálisan jogszabálynak tekintendő. Tehát most mindegy itt a konkrét példa: jogsértésre reagál jogszerűtlenül az állampolgár. Hogy ezt külön kezeljük, itt feltétel az, hogy ne legyen jogorvoslati út. Mint ahogy a hatályos magyar jog a jogszabályalkotás előkészítésére vonatkozó előírások megszegését semmilyen módon nem szankcionálja. Az alkotmánybíróság csak alkotmányossági felügyeletet gyakorol és nem jogszerűségi felügyeletet. A másik ilyen feltétele szerintem a külön kezelhetőségnek, hogy súlyos joghátarányról legyen szó, míg a harmadik, hogy az arányosság elve itt is érvényre jusson. A negyedik szempont a lehetséges jogszerűség, vagy mondhatnám úgy is, hogy diszkutálható jogszerűség. És itt úgy érzem, hogy a pozitívizmusnak több válfaja is van. Az egyik változat az, amelyik Montesquieu-ig megy vissza, hogy a bírák csak szájai legyenek a törvénynek, amelyik markánsan megfogalmazódott a szocialista normatívizmus felfogásában odáig, hogy jogerős ítélet ellen törvényességi óvást lehet emelni, mert a kiszabott büntetés törvénysértően enyhe. Tehát a mérlegelés törvénysértő. Én úgy érzem, hogy Györgyi Kálmán fölfogásában ennek a fölfogásnak bizonyos elemei kifejeződnek, nevezetesen, hogy egyetlenegy jogszerű ítélet van-e, avagy

több. Minősítés terén is. Kelsen azt mondja, hogy van egy olyan mező, amelyik a jogszerűségben belül van, de ezen belül több jogi megoldás lehetséges. Én azt a pozitivisták álláspontját tudom elfogadni, amelyik több lehetséges jogi megoldást elfogadhat. Természetesen vannak világos esetek, de vannak határesetek, ahol a jogi érvelésnek, a jogászok meggyőződésének és a bírói függetlenségnek igen jelentős szerepe van. Én úgy érzem, hogy egy ilyen mérlegelésnek a mai hatályos jog is megteremt a lehetőségét a Györgyi Kálmán által is hivatkozott csekély társadalomra veszélyesség vagy társadalomra veszélyesség hiánya esetében.

Vannak olyan tételes jogi intézmények, amelyek egy alkotóbb bírói jogalkalmazást tesznek lehetővé. Ez természetesen azt jelenti, hogy a bíró magára vállalja a döntésnek a felelősségét, magára vállalja azt, hogy körülnéz és ő dönt. Ehhez szükség van nyilvánosságra, és nem sajtó-nyilvánosságra gondolok, hanem egy olyan szakmai nyilvánosságra, ahol a lehetséges értelmezések pro és kontra érvei megjelennek. Kelsen azt mondja, hogy a tudományos jogértelmezés mindig több lehetőséget kell, hogy magába foglaljon. Majd ebből kiválasztja a bíró az egyiket. Tehát elvileg ez így van, én azonban nem nagyon találkoztam olyan cikkel, amelyik azt mondja, hogy ez is lehet, meg az is lehet. Hanem leteszi egyik vagy másik álláspont mellett határozottan a voksot.

Még egy utolsó gondolat. Bence György a pozitív jog fejlesztése kapcsán utalt a sztrájkjogra, arra a sztrájkjogra, amit először tiltottak, majd a tiltást felszámolták. Azzal, hogy a sztrájkjog meghatározott feltételek mellett jogszerű lett, ez jogvédelmet is jelentett. (Nem lehet elbocsátani azért, mert sztrájkot szervezek. Nem lehet kártérítési pert a nyakamba akasztani, mert én sztrájkoltam stb.) Tehát itt is egy fejlődés van, és ezt csak analóg módon mondok, hogy a tudományos nyilvánosságra is támaszkodva itt sem zárhatjuk ki a pozitívizmusnak egy olyan fölfogását, amelyik a tételes jogot fejlődőnek és fejleszthetőnek tekinti. Köszönöm szépen.

Tamás Gáspár Miklós

Sajnos az előttem szóló professzor urak kilopták a csőrömből a sajt egy részét. Ugyancsak a sztrájkjog példáját akartam alkalmazni egy kicsit más céllal, mint az eddigi vitázók. És én szeretném, ha itt figyelembe vennénk a modern állam tekintetében egy olyan fogalmat, amelyről eddig nem beszélünk. Ez a tradíció fogalma. A modern államfejlődésnek megvan a saját tradíciója. Én egy elemet emelnék ki ebből a hagyományból. A modern állam, a modern társadalom egyik sajátossága, hogy nincsenek benne rögzített státuscsoportok. Mobilitás lehetséges. Van egyfajta állampolgári jogegyenlőség. Ez többek között azzal a nagyon fontos, államdoktrínát illető következménnyel jár, hogy a modern állam megpróbál valamiféle semlegességre szert tenni az állampolgárok különféle csoportjaival szemben. És hogy, amint az előadásomban is hivatkoztam rá, a modern állam számára megengedhetetlen, hogy az állampolgárok egy csoportja az állam ellenségének szá-

mítson. Ez nagyon fontos alkotmányos elv. S ebből következik az, hogy akármit mondjon is a tételes jog, az állam komoly, nagy társadalmi konfliktusok esetén semmiképpen nem lehet a konfliktus szempontjából teljes mértékben elfogult, mint ahogy nem lehet teljes mértékben semleges sem. Hiszen minden igazi konfliktusban lesznek olyan felek, lesznek olyan erők, lesznek olyan események, amelyek az adott államrend megbontására vagy meggyöngyítésére törekednek, s ezzel az államnak szükségképpen szembe kell fordulnia. Anélkül, hogy a háború állapotába kerülne az állampolgárok egy részével. Ez a komoly és nagyon fontos tradíciója a modern államnak azt is jelenti, hogy ehhez alkalmazták a jogtörténetben a tételes jogot.

Tehát nem igaz az, amit Bogdán Tibor államtitkár úr mondott, hogy nem lehet a tételes jogba bevenni különféle ilyen, a polgári engedetlenséggel analóg dolgokat, hiszen mint a lelkiismereti okból történő katonai szolgálatmegtagadás és a sztrájkjog példája mutatja, ezeket a nagyon analóg jelenségeket ugyan egyáltalán nem problémátlanul, de a tételes jog mégis magába ölelte. Annak ellenére, hogy a sztrájkjog vagy akár a szakszervezetek szervezésének joga az ortodox múlt századi liberalizmus szerint voltaképpen szabadságot korlátoz, a kereskedelmi jog szempontjából mindenképpen, és ami egyrészt jogkiterjesztés, az másrészt jogkorlátozás; ez nagyon fontos tradíciója a modern államnak, hogy ezeket az erőteljes konfliktusokat, az érdekérvényesítésnek és az erkölcsi elvek érvényesítésének a tulajdonképpen forradalmi formáit egyre kiterjesztőbben belefoglalja a pozitív jogba. Egyet-érték Bence Györggyel abban, hogy nem teljesen abszurd, ha valószínűleg még ma keresztülvihetetlen, valamilyen értelemben a törvényesség vagy az alkotmányosság részének tekinteni olyan magatartásokat, amelyeket jelenleg tételes jog tilt. Hiszen amikor valamelyik hozzászóló, azt hiszem, szintén Bogdán Tibor, azzal a példával élt, hogy polgári engedetlenség, amit ezzel a blokáddal csináltak, hogy elállták az utat. De nem az a demonstráció. A különbség paraszthajszálnyi vagy annyi sem, hiszen a demonstráció is akadályozza a közlekedést, hogyha elfoglalja az úttestet, kétségkívül csak lassan lehet utána haladni. És mindenképpen akadályozza a forgalmat. Az, hogy ezt engedélyezik, nem oszt és nem szoroz. Az, hogy a demonstrációt történetesen megengedi a tételes jog és a hidak lezárását nem engedi meg, nagyon csekély gyakorlati különbség. A demonstráció sem volt mindig szabad. Tehát az a hagyomány, hogy ezeket a forradalmi módszereket, amelyek nagyon fontos érdekek vagy nagyon fontos erkölcsi értékek vagy elvek védelmezői, morálisan védi, ez fontos tradíciója a modern államnak. Nem is föltétlenül csak a demokráciáknak, és nem csak föltétlenül a liberális demokráciáknak, korábbi eredetű. És ebből a hagyományból szerintem nem lehet liberális módon kilépni. Nagyon fontos az, hogy az állam is elismerje (ráutaló magatartással, vagy másképp, teljesen mindegy, de minél explicitebb, szerintem annál jobb), hogy vannak olyan magatartások, amelyek nagyon fontos érdekeket és nagyon fontos erkölcsi elveket involválnak, amelyek, ha úgy tetszik, nemeseek. Vagy ahogy Krokovay Zsolt mondta, érenyesek. Ezek ellentétben lehetnek pozitív jogelvekkel, de természetesen nem minősülhetnek abban az értelemben bűncselekménynek, ahogy közönséges bűncselekménynek annak minősülnek. És ez az alkotmányos és morális védelme a for-

radalmi magatartásnak, ez az egyik legfontosabb tradíciója a modern államnak. És ebbe a tradícióba valamiképpen bele kell lépünk. Tehát egészen addig, ameddig a polgári engedetlenség minden esetben a legitimitáció kérdésével kapcsolódik össze, addig nem juthatunk igazán messzire. Azt hiszem, hogy ez az összekapcsolás nem jogosult.

Most hadd utaljak valamire, amit Huoranszki Ferenc mondott tegnap. Ő azt mondta, hogy a Gandhi-féle engedetlenségi mozgalom vagy a kelet-európai egykori demokratikus ellenzék tevékenysége a formai jegyei alapján polgári engedetlenségnek számít. A „disszidencia” igazából nem az, ő forradalminak nevezné inkább, mondta, hiszen a demokratikus ellenzék például kétségbe vonta az államrend legitimitását. Tehát ő nem sorolná ezt a polgári engedetlenség fogalma alá, hiszen a polgári engedetlenség ezt nem tenné. Én azt hiszem, hogy ez nem egészen így van. Az, hogy a demokratikus ellenzék annak idején rossz véleménynyel volt a kommunista rendszerről, meg azt gondolta, hogy se nem demokratikus, se nem liberális, meg különben is undorító, ez nem jelenti azt, hogy nem ismerte el a kommunista államot államnak. Sőt ennek voltak legalisztikus oldalai, a Charta 77 tevékenysége jellegzetesen, noha ironikusan legalisztikus volt. Természetesen az irónia eleme mindig benne volt ebben, és ez egy fontos elem, mondván, hogy legalább a saját nyomorult alkotmányotokat tartanátok be. Tehát ez a hangsúly benne volt, és ez egy fontos politikai és morális hangsúly. De mégis a legalizmusa ezeknek a dolgoknak elég erős volt ahhoz, hogy a polgári engedetlenség fogalmát rá alkalmazzuk. Amikor azt mondta a demokratikus ellenzék, hogy a különféle nemzetközi jogi dokumentumokban, alkotmányos elvekben leszögezett szólásszabadság, sajtószabadság elveit sértik az egyes törvények és rendeletek, és mi igenis élni fogunk ezekkel az alkotmányos és emberi jogokkal, kihívó módon, mert úgy véljük, hogy az alkotmányosságnak ez a morális absztrakt értelme, ez igenis védi őket. Tehát éppen az alkotmányosság érdekében, az alkotmányosság létrehozása érdekében tanúsít az ember kihívóan törvénysértő magatartást. Én azt hiszem, hogy ez nem tisztán forradalmi attitűd. Nem kell összekapcsolni a legitimitás kérdésével. Itt a jognak, az alkotmányosságnak a reformját, a megváltoztatását célzó magatartásról volt szó, és ez a magatartás a szó tág értelmében természetesen nem jogellenes. A legitimitáció kérdését szerintem ebbe nem kell belekeverni. Különösen nem szabad belekeverni a legitimitációnak abban a ma közkeletű magyarországi értelmében, amiben nem-legitimnek nevezzük mindazt, ami nem tetszik.

Merza József

Merza József vagyok, diplomám szerint matematika-fizika szakos középiskolai tanár, és ezzel el is mondtam a kategorizálás szempontjából mindent. Szeretném egy kicsit az utca emberének az oldaláról, vagy annak a stílusában megközelíteni ezt a kérdést. Azért merészeltem a fáradság e pillanataiban még szót kérni, mert úgy érzem, hogy valamilyen sajátos, gyakor-

lati következménye lesz annak, amit elmondok. Polgáriasodni kívánó magyar népünk történelmi példatárában a polgári engedetlenség meglehetősen gyér számmal szerepel. Ezért ha most, itt ülve, a polgári engedetlenekre gondolok, akkor először Antigoné jut eszembe, aki egy zsarnoki parancs ellenében csinált valami olyasmit, amit engedetlenségnek lehet minősíteni. Utána felmerülnek az emlékezetemben azok a tudósítások, amiket a hatvanas évek során olvastam akár a Népszabadságban, akár más újságokban. Nevezetesen arról, hogy a Berrigan testvérek bementek a kiegészítő parancsnokság épületébe és állati vérrel leöntötték a kartonokat. Jean-Marie Müller egy kis hajócskában ülve, terhes asszony kíséretében elment a Csendes-óceánra abba a térségébe, ahol a franciák a hidrogénbombájukat akarták fölrobbantani, és ott önmagát veszélyeztetve, engedetlenül behatolt abba a zónába, amelybe nem lett volna szabad. Indiában voltak sólepárlási menetelések. Valaki az előbb Gandhit említette. Az utóbbi években mindig megcsodáltam azokat a derék angol nőket, akik elmentek a maguk gumimatracaival, hidegben vagy esőben a Greenham Common-i támaszpontra, és ott okoztak galibát. Az én magyar példatáramban sajnos meglehetősen kevés az ilyen jellegű ismeret. De most lezajlott egy taxisblokád. Ennek köszönhetjük ezt a találkozót és azt, hogy szóbaálltunk ezzel a gondolattal. Ha nem ez történt volna, akkor talán a földfoglalásokat említenénk, amikor a parasztok parcellákat karóznak ki és ilyen módon engedetlenkednek. Az én gyakorlatomban továbbá egy kis felekezet merül fel polgári engedetlenként, a Jehova tanúi, akik a század eleje óta következetesen megvalósítják a polgári engedetlenséget, még ha kevésbé figyelnek is rájuk. Ezt az engedetlenséget most is megtartják, amikor a polgári szolgálatnak a törvényes bevezetése után még mindig ún. totál megtagadóknak mutatkoznak. Gyakorlati következményként a jelenlevő legfőbb ügyész úrnak szeretnék átadni egy gondot. Mit fog tenni azzal az évente húszegynéhány Jehova tanúval, akik totál megtagadók lesznek? Futni hagyja őket, mint ahogyan azt az NDK-ban tették, vagy pedig meg fogja őket büntetni továbbra is hosszú évekre, úgy, ahogy azt szabályosan tenni kell? Ezen elgondolkozva hadd tegyek még hozzá valamit ehhez az egész témához mint amatőr. Úgy érzem, hogy az egész jogrendszer azon nyugszik, hogy mit tudunk az emberről és mit tudunk a természetről. E tekintetben, mióta az emberiség önmagára reflektál, nyilván haladt előre, és ennek az eredményeit rögzíti általános szabályokban, segítségül hívva külső szabályozó elveket is, például a vallások törvényrendszerét. Megalkottunk tehát valamit, amiről úgy gondoljuk, hogy az embernek ilyen keretek között kell élni az életét. A polgári engedetlenkedők azok az emberek, akik kezdve a bunkósbotos állapottól, haladva a mai világba, állandóan feszegetik ezeket a kereteket. Feszegetik a vallások rendszerét, a vallásokon belül feszegetik a teológiai rendszereket, azért, hogy a vallások emberarcúbbak legyenek. Hogy a vallások legalább annyit megvalósítsanak egy ember számára megadandó jogokból, amennyit egy tisztességes polgári vagy jogi társadalom megad. De fesztik a jog kereteit is. Egyik legnagyobb élményem az volt, amikor ezelőtt két évvel a halálbüntetés eltörléséért küzdve, együtt ülhettem Györgyi Kálmánnal még nem mint miniszterrel és Király Tibor akadémikussal, és megállapíthattam, hogy a jogászok rendkívül mo-

dernek is tudnak lenni. Lehetségesek világok, közösségek és csoportok, amelyek a jogfejlődésben előrébb is járhatnak, mint az a társadalom, amelyik olyan, amilyen, és amelyet olyan, amilyen eszközökkel kormányoznak az uralkodók, mert úgy gondolják, hogy azokat csak úgy lehet kormányozni. Lehetségesek közösségek, csoportosulások, amik előreléptek, és amelyekben az merül föl, hogy lehetséges egyezkedés az áldozat és a bűnös között. Számomra, aki katolikus vallású vagyok, ezek rendkívül üdítően hangzanak, mert azt jelzik, hogy a jog emberei nem hajlandók megállni egy pragmatikus, szükségképpen az abszolút erőszakhoz tapadó gondolkodásmódnál, hanem újból és újból lépéseket és erőfeszítéseket tesznek abban a szellemben, amely azt képviseli, hogy ne tegyünk a másinak azt, amit magunk nem kívánunk, hogy az egyezés tartalmazzon bocsánatkérő elemeket áldozat és bűnös között, és hogy ezekből annyit építsünk be a jogba és annyit próbáljunk megteremteni, amennyit csak lehet. Tehát számomra nemcsak úgy jelentkezik a polgári engedetlenség, mint feszítőerő, jogban, emberi berendezkedésben, valláson belül, ha kell, hanem úgy is, mint egyfajta fejlődés, amely szükségképpen igényli a megértést, a párbeszédet, a türelmet, a konfliktusoknak nem hatalmi erővel és nem erőszakos úton, hanem a megbeszélés, a megbocsátás, a megegyezés alapján való feloldását. Körülbelül ez az, amit az első előadásokban hallott nagyon inspiratív gondolatok alapján el szerettem volna mondani. Köszönöm figyelmüket.

Földesi Tamás

Én egészen rövid leszek az időre való tekintettel. Egyetlen kérdésről, mégpedig a végén fölvetett kérdésről szeretnék szólni, miszerint jó lenne, ha a jogrendszer egy demokratikus jogállamban olyan rugalmas lenne, hogy be tudná magába építeni a polgári engedetlenséget. Én ennek alap-akadályát abban látom – és ezért nem tudott egyetlen társadalom sem ezzel még teljesen megbirkózni –, hogy minőségi különbség van egy sztrájk vagy egy szolgálatmegtagadás és a polgári engedetlenség között abban, hogy a sztrájk és a szolgálatmegtagadás esetében idáig ez jogellenes volt, megváltoztatom a törvényt és ettől ezután jogszerű lesz. A polgári engedetlenség nem konkrét dologra irányul, hanem általános. Egy jogrendszer nem adhat olyan általános fölhatalmazást, hogy függetlenül a tárgytól, amennyiben a motiváció jó – és a büntetőjognak elvileg a rossz ellen a jót kell védenie – ha az jó, ad egy jogsértési fölhatalmazást, mondván, hogy ez mégsem jogsértés, mert jó, mert morális stb. Ezt sajnos a jogrendszer nem teheti meg. Ez a probléma, és ezért hajlok arra, hogy a megoldás valahol inkább Király Tibor, Szilágyi és mások által elmondott irányba kell, hogy haladjon, hogy ez a binaritás nem abszolút, és a relatív oldalai mindenütt ott jelentkeznek, ahol valami objektíve jogsértés, de a benne lévő motiváció, szándék, a szeme, akit szintén látni kell, aki nem egy megrögzött bűnöző, vagyis az egész jelenséget, ha a jogot nemcsak jogon belül, hanem mint társadalmi jelensé-

get, szociális érzékenységgel és szociológiailag közelítjük meg, akkor erre-fele oldja. Tehát én itt látom a dilemmát. Köszönöm.

Király Tibor

Attól tartottam, hogy az én tétova előadásom rossz lesz a jogászoknak, mert közismert dolgokat mondok, és rossz lesz a nem jogászoknak, mert túlságosan szakmai gondolatokat beszélek. Örülök, hogy reagáltak. Krokovay Zsolt-nak hadd mondjam a következőt. Mindnyájan tudjuk, hogy a jog mögött, a büntetőjog mögött állnak más normák is. Ezek vagy erkölcsi normák vagy természetjogi normák. Vallásos emberek számára itt-ott isteni normák. Amit én fontosnak tartok, az az, hogy a nemzetközi jog területén megjelentek azok a normák, amelyek irányadók egész civilizációnk számára, az egész jogrendszer számára, lett legyen szó a 48-as deklarációról, a 66-os-ról, vagy az európai deklarációról. Ezekben summázódnak azok a normák, amelyeket mi is a büntetőjog számára irányadónak tartunk. Bence György felszólalásának őszintén örülök, és hadd tegyem a következő megjegyzést, bár ezt nem neki címezem. Szerintem a jogot nem helyezi hatályon kívül a polgári engedetlenség, tehát a jogrendszer ezzel nem kerül hatályon kívül. Az akkor is él. Egy régi jogász, akit agyonvertek Magyarországon valamikor 49-ben, azt írta, hogy „es ist nicht gut, aber es ist so”. Sok mindennel így vagyunk valahogy, hogy nem jó, de egyelőre így van. A polgári engedetlenséget én olyannak tartom, amelyik alkotmányba vagy más normákba beépülhet, és akkor megoldódik az a kérdés, hogy mi az, ami jogellenes, és van-e büntetőjog számára jogellenességet kizáró ilyen vagy olyan körülmény, ami fontos.

Még egy mondat. Szerintem ehhez kapcsolódik, hogy a jogot nem helyezte hatályon kívül az, ami októberben történt. Ellenben azt bizonyította be, hogy bizonyos jelenségek nem kezelhetők a normális jogi eszközökkel. Ha a rendőrség, ügyészség arra vállalkozott volna, hogy indítson büntető eljárásokat, ez képtelen állapot, ez egy csőd. Akkor csak annyit tettek volna, hogy kiemelnek néhány embert, példát statuálni, erről én szoltam, hogy erről mi a véleményem. Tehát kezelhetetlen. Tehát bizonyos szituációkban bekövetkezik nem igazán a jog csődje, hanem inkább a szervek, a jog érvényesítésére hivatott szervek működésének a képtelensége.

A kötet szerzői

Bence György filozófus, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK Társadalomfilozófia és Etika Tanszék

Bogdán Tibor államtitkár, Igazságügyminisztérium

Bozóki András szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJTK Jogszociológia Tanszék

Csapody Tamás jogász, szociológus, a Bibó István Szakkollégium igazgatója

Felkai Gábor szociológus, a Magyar Filozófiai Társaság titkára

Földesi Tamás erkölcs- és jogfilozófus, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJTK Filozófia Tanszék

Gáthy Vera szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Intézet

Györgyi Kálmán, a Magyar Köztársaság Legfőbb Ügyésze

Halmai Gábor alkotmányjogász, egyetemi docens, BKE

Huoranszki Ferenc filozófus, egyetemi adjunktus, ELTE BTK Társadalomfilozófia és Etika Tanszék

Király Tibor nyugalmazott egyetemi tanár, ELTE ÁJTK Büntető Eljárásjogi Tanszék

Krokovay Zsolt filozófus, egyetemi adjunktus, JPTE Filozófia Tanszék

Kukorelli István alkotmányjogász, egyetemi docens, ELTE ÁJTK Alkotmányjogi Tanszék

Ludassy Mária filozófus, egyetemi tanár, ELTE BTK Társadalomfilozófia és Etika Tanszék

Merza József matematikus, könyvtáros, MTA Matematikai Kutatóintézet

Nagy Endre szociológus, tanszékvezető, JPTE Szociológia Tanszék

Szabó Máté politológus, egyetemi docens, ELTE ÁJTK Politológia Tanszék

Szekfü András szociológus, filmtörténész, Cédrus Médiautató Iroda

Szilágyi Péter jogfilozófus, egyetemi docens, ELTE ÁJTK Állam- és Jogelmélet Tanszék

Tamás Gáspár Miklós filozófus, egyetemi docens, ELTE ÁJTK Filozófia Tanszék, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, a Magyar Filozófiai Társaság alelnöke, országgyűlési képviselő

Varga Csaba jogfilozófus, tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet

A polgári engedetlenség jogász szemmel
címmel megrendezett harmadik szekcióról helyszíni közvetítésben számolt be a Magyar Rádió Déli Krónikája. A nyomtatott sajtót elsősorban Györgyi Kálmán és Halmai Gábor előadása foglalkoztatta. A legfőbb ügyész előadásának rövidített változatát a Beszélő adta közre (1991. III. 16.), míg az alkotmányjogász jogi megközelítéseiről a Magyar Hírlap már idézett száma tett említést.

A kötet megjelenését
támogatta még a Magyar Hitelbank
„Nyitott társadalom” alapítvány

A polgári engedetlenség fogalmával a magyar közvélemény először a taxisblokád kapcsán találkozott. A sajtóban élénk vita bontakozott ki arról, hogy a taxissztrájk mennyiben volt vagy nem volt polgári engedetlenség. A pártok, a civil mozgalmak és az utca embere egymástól eltérően közelítették meg a kérdést. A Bibó István Szakkollégium által megrendezett első magyar polgári engedetlenségi konferencia az érintett szaktudományok jeles képviselőinek segítségével arra vállalkozott, hogy a tudomány oldaláról járja körül a polgári engedetlenség izgalmas témáját.